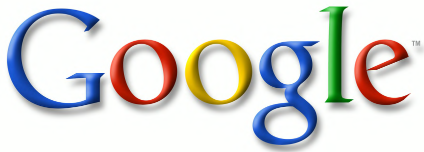
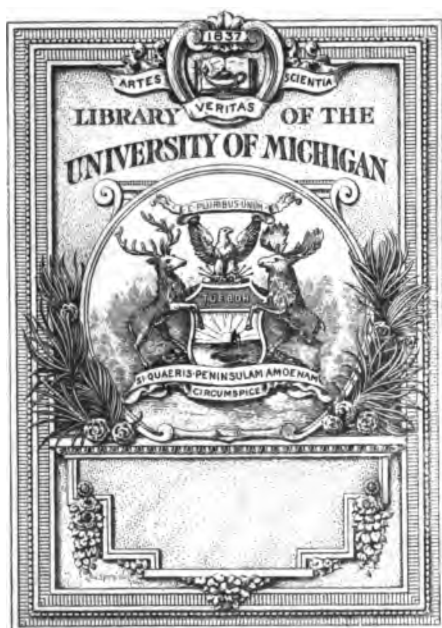

1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

HET DERDE JUBELJAAR DER UITGEVONDENE BOEKDRUKKONST DOOR LAURENS JANSZ. KOSTER.

OP DE TITELPRENT.

MINERVE omhelst het beeld van KOSTER, die aan 't Spaaren
De DRUKKUNST eerst bedacht voor ruim driehonderd Jaaren,
En als een achtbaar Lidt in zyne Vaderstadt,
Ten nut der Burgery op 't STEDEKUSSEN zat.
Men kroone vry LAURENS met eeuwige LAURIEREN;
Men zie het VOETSTUK met zyn edel SCHILD verçieren;
Men beelde 't Eeuwfeest met drie SLANGEKRINGEN uit;
De FAAM blaast boven al met zegenryk geluid
's Mans roem de Waereld door, in doorgeleerde blad'ren,
Voor die, die honig uit de wysheidbloemen gad'ren.
DE ZON DER WAARHEID brak door alle nevels heen,
Na dat het edel licht der Drukkunst de aard bescheen.
DE ONWEETENDHEID des volks van allerhande staaten,
Verdween door deeze Zon, by die het licht niet haaten.
Met recht word KOSTERS naam dus na drie eeuwen tyd
Door eene schrandre pen aan de eeuwigheid gewyd:
Een pen, die HAERLEMS roem der Drukkunst kloek verdedigt,
En stopt den lastermond van die haar eer beledigt,
Met klem, met kracht van taal, geleerdheid, en bescheid.
Zwyg MENTZ, en STRAATSBURG zwyg, 't geding is uitgepleit!
Gy hebt uw fakkel eerst aan HAERLEMS Zon ontsteeken.
GERMANJE mag met roem van PETER SCHOIFER spreeken,
Die de eerste stempels sneed op KOSTERS nieuwe wyz'.
Dat ENGELAND met recht den wakk'ren CAXTON pryz',
Die haar de Drukkunst bracht met list uit HAERLEMS muuren,
Zyn naam zal, als het School van OXFORT eeuwig duuren.
Heeft JENSON de eedle Kunst ITALIË aangebracht,
En wordt uw MENTELIN, ô STRAATSBURG niet geacht
Als Kunstverbéteraar? Elk zal hem de eere geeven,
Dat hy met ALDUS en FROBENIUS zal leeven;
En in Minervaas School, waar in zy zyn geteeld,
Met luister pronken, by myn KOSTERS edel beeld.

PIETER LANGENDYK.

Tjelgersma invent. A. vander Laan fecit.

Te HAARLEM

By IZAAK en JOHANNES ENSCHEDE 1740.

HET DERDE JUBELJAAR
DER UITGEVONDENE
BOEKDRUKKONST,

Behelzende een beknopt Historis Verhaal van de Uitvinding der Edele BOEKDRUKKONST;

Waar in onpartydig aangewezen word, wanneer, door wien en waar ter plaatse dezelve eerst uitgevonden, vervolgens hoe langer hoe meer beschaafd, en verder door de Waereld verspreid is geworden? en welke groote nuttigheden daar door aan dezelve toegebragt zyn?

DOOR
JOHANN CHRISTIAAN SEIZ,
Franco-Germanum.

TE HAERLEM,
De Voortbrengeresse der Edele Boekdrukkonst,

Gedrukt by IZAAK en JOHANNES ENSCHEDE,
Ordinaris Stads-Drukkers. 1740.

OPDRAGT

AAN

De Edele Groot Achtbaare Heeren,

De Regeerende en Oude

BURGEMEESTEREN

DER

STAD HAERLEM,

EN DERZELVER

MINISTERS,

OPDRAGT.

De Edele Groot Achtbaare Heeren

PIETER VAN DER CAMER,

Raad en Presideerend Burgemeester, Bewindhebber van de West-Indise Compagnie, &c. &c.

WILLEM GERLINGS,

Raad en Regeerend Burgemeester, Raad en Rentmeester Generaal van haar Ed. Groot Mog. Domeinen van Noord-Holland, Kennemerland en Brederode in 't Zuider-Quartier, Ontfanger van de Convoyen en Licenten, &c. &c.

PAULUS AKERSLOOT,

Raad en Regeerend Burgemeester, Rentmeester van de Geestelyke Goederen, &c. &c.

Mr. ANTHONYE VAN STYRUM,

Raad en Regeerend Burgemeester, Rentmeester van de Commanderye Goederen van St. Jan, &c. &c.

Mr.

Mr. JAN VAN DYK,
Raad en Oud-Burgemeester, Ontfanger van de Gemeenelands Middelen, &c. &c.

Mr. GILLIS DE GLARGES,
Raad en Oud-Burgemeester, Hoog Heemraad van Rhynland, &c. &c.

Mr. CORNELIS ASCANIUS VAN SYPESTEYN,
Raad en Oud-Burgemeester, Houtvester, Baillin en Stadhouder van de Leenen van Brederode, &c. &c.

Mr. JACOB GILLES,
Raad en Eerste-Pensionaris, &c. &c.

Mr. CORNELIS GERLINGS,
Raad en Tweede-Pensionaris, &c. &c.

Mr. DAMMAS GULDEWAGEN,
Eerste-Secretaris, &c. &c.

OPDRAGT.

Edele Groot Achtbaare Heeren

Het verstrekt met alle recht en reden een Volk, Land, of Stad, tot groote Eer by anderen, indien'er onder hen ter eeniger tyd, het zy Mannen, het zy Vrouwen, geweest zyn, die iets tot het algemeene Welzyn van het Menschdom uitgevonden en bekend gemaakt hebben; en wel zo veel te meer, van hoe grooter nut het uitgevondene bevonden word en is.

Dit is zelfs eertyds by het blinde Heidendom zo verre gegaan, datze dergelyke Persoonen na haar dood vergood, en als Patroonen en Voorstanders

van

van die Konst en Konstgenooten vereert, hen Standbeelden, Outaaren en Tempelen gebouwd, Feestdagen, &c., ter hunner gedachtenis ingesteld hebben.

Gelyk nu eertyds ten onrechte te veel in dit Stuk gedaan is, zo zou het niet minder aan den anderen kant niet wel gedaan zyn, indien men diergelyke Uitvinders geheel en al vergeeten, en jegen hun Naam, Geslacht en Natie niet de minste erkentenis en verpligting betuigen en betoonen wilde: Veel meer is het billyk, dat hun gedachtenis by alle die geene, welkers welzyn daar door grootelyks verbeetert en bevordert is, gezegent blyve, en gelegenheid en plaats gegeven word, om zig ter eeniger tyd te verheugen over het Geschenk, het welk ons van God door hen, als Werktuigen, gedaan is, en waar van wy de zoete en heilzaame vruchten tot noch toe plukken en genieten.

Het is bekend, EDELE GROOT ACHTBAARE HEEREN, dat in dit

1740ste Jaar op veel Plaatsen *het derde Jubel-Feest der uitgevondene Boekdrukkonst* met allerlei plegtigheden gevierd word: Men houd Dank-Prædicatien en Redenvoeringen: Men geeft Boeken en Berigten uit van den Tyd, Plaats en Autheuren deezer voortreffelyke Uitvinding, en roemt die geene, door middel van dewelke men meend, dat dezelve, tot onuitsprekelyke verbeetering der Menschelyke zaaken, in de Waereld gekomen en gebragt is.

Onze goede STAD, EDELE GROOT ACHTBAARE HEEREN, behoord onder deeze meenigte der Jubileerenden niet stil te zwygen: maar ook op te komen en te toonen, dat zy het is, die Godt verwaerdigt heeft, de Uitvinster van deeze heerlyke Konst te zyn, en dat dezelve van haar tot anderen overgebragt is; en dus deze haare voor drie Eeuwen wel verkreegene en zedert verdeedigde, en ook van alle onpartydige Onderzoekers der zaaken toe erken-

kende roem by die gelegenheid op nieuw, door hoe langer hoe meerder en klaarder Bewyzen, te handhaven en te bevestigen.

Het volgende Tractaat is dan door een onpartydige hand ten dien einde opgesteld, waar in dit stuk verhandeld, en, als wy hoopen, in een beeter licht gesteld is; laatende echter het oordeel daar van aan de Historiekundige over.

Ondertusschen legt het, om zo te spreeken, in de natuur der zaaken zelfs, dat wy dit Tractaat aan U EDELE GROOT ACHTBAARHEDEN, als de Wyze Regeerders deezer Stad, opdragen: Om dat het *eerstelyk* door de vrye en alwyze Bestuurder van het Geheel-Al aan een Lidt van den Magistraat onzer Stad, voor nu drie Eeuwen, gegeven is geweest, de Uitvinder van die Konst der Konsten te zyn, en het Menschdom daar mede te begenadigen, of in een verre gelukkiger Staat, als van te vooren te stellen,

en daar door ten hoogste te verpligten: *Ten anderen*, om dat door Uwe ED. GROOT ACHTBAARE genietende Berscherming de gemeldè Konst tegenwoordig noch in deeze onze Stad bloeit, en de gedachtenis van derzelver eerste Uitvinder, *Laurens Koster*, onderhoud en nu vernieuwt.

Heeft eertyds de vermaarde Wysgeer *Pythagoras* die Uitvinding, *dat het Vierkant van de langste Linie van een recht-hoekige Driehoek gelyk was aan de beide Vierkanten der twee andere Linien*, geroemt te zyn *Inventum hecatombe dignum*, dat is, *een Uitvinding, die waardig was, dat men daar voor Jaarlyks een Offerhande van honderd Slacht-Beesten deed*; om dat daar door alle in recht-lyne Linien beslootene Figuuren konnen worden uitgemeeten: Hoe veel meer verdient dan die Uitvinding gewaardeert, de Uitvinder met Lof en Zegen gekroont, en de Begunstigers en Bevorderaars van dezelve in het openbaar geprezen en hen gedankt te worden,

den, waar door alle kenniſſen en konſten zo ongemeen verbeetert, bevordert, en voor het wederom verlooren-gaan bewaard zyn?

Was deeze Konſt nu noch eerſt uit te vinden, het geheele Menſchdom zoude, indien het zelve derzelver groot en meenigvuldig Nut van te vooren zo wel kon inzien, als wel van achteren uit de ondervinding, gelyk wy nu doen, beſpeuren, met alle recht een Præmie op derzelver Uitvinding ſtellen, alle andere Præmien, die'er ooit op eenige Uitvinding geſteld, of daar voor gegeven zyn, verre te boven gaande.

Maar al is'er nu die Konſt reeds, zonder dat men behoeft een Præmie daar voor te betaalen, uitgevonden, of, om beeter te zeggen, door de genade van Godt aan het Menſchdom geſchonken: Zy behoord evenwel daar door en daarom niets van haar waardye en achting te verliezen; of dat men zig niet zoude laaten aangelegen zyn, de Hiſtorie daar

van meer en meer aan de Waereld bekend te maaken en aan dezelve voor oogen te stellen wat zy al aan deze Konst verschuldigt is, om dezelve zorgvuldig in haar Luister t'onderhouden, te begunstigen en te bevorderen.

De *Vrede* is het voornaamste middel daar toe; want, gelyk men anders met waarheid zegt: *Inter arma silent Leges; Onder het gedruisch der Wapenen hoord men naa geen Wetten*: Zo mag men niet minder zeggen: *Inter arma silent Musæ et Literæ; Waar de Canons spreeken, moeten de vreedzaame Zang-Godinnen en de Letteren stil zwygen.*

Nu is het Waereldkundig, dat door het wys beleid en zacht bestier der VADEREN VAN ONS VADERLAND de gemeene zaaken zodaanig zyn bestuurd, dat niet alleen alle Oorlogen van buiten, maar ook alle Onlusten van binnen, al zo veele Jaaren afgekeert en geweert, en daar en tegen de zoete Vrede en Vryheid, die de Konsten voeden

en

en doen bloeijen, bewaard zyn, als het aan deeze Landen noch van te vooren, noch zedert datze een Vrye Staat zyn geworden, niet heeft mogen gebeuren.

Alle Burgers en Ingezetenen deezer Landen hebben dit als een zeer groote Goddelyke Weldaad t'erkennen, zich daarover te verheugen, en van herten te wenschen, dat dezelve, door de Goedertierenheid van Godt Almachtig, tot aan het einde der dagen ons mag gecontinueert worden.

En alzo voornamentlyk de *Boekdrukkonst* van dit geluk van ons Vaderland profiteert, is het billyk, dat zo wel alle die geene, dewelke daar van bestaan, als die daar van het gerief hebben en de vrachten genieten, hier in hun pligt zo wel jegens God als U ED. GROOT ACHTBAARHEDEN zo veel te meer waarneemen en zich getrouwelyk van dezelve quyten.

Voor het overige willen wy de *Hoogduitsers* niet benyden, dat zy, als voor het

het meeste gedeelte meenende, dat de eer der Uitvinding van deeze heerlyke Konst hen toequam, met het vieren en uitbazuinen van dit *Derde Jubel-Feest der Boekdrukkonst* ons voorgekomen zyn; maar ons vergenoegen met den Troup der jubileerende te sluiten; op dat ook hier in het Woord van den Mond der Waarheid waarachtig te zyn blyken mag, *dat de eerste de laatste, en de laatste de eerste zyn.*

Beveelende hier mede U ED. GR. ACHTB. in de Gunst en Bescherming van Godt Almachtig tot alle Welzyn en tot verdere gelukkige bestiering van Stad en Land: En ons en onze Konst in derzelver verdere begunstiging, verblyven wy met alle onderdaanige eerbied,

Edele Groot Achtbaare Heeren,

U ED. GR. ACHTB.

onderdaanige Dienaaren

IZAAK en JOHANNES ENSCHEDÉ.

Haerlem
1 Nov.
1740.

HUGONIS GROTII
DE
TYPOGRAPHIÆ INVENTIONE CARMEN.

Altera transacta est horno revolutio Secli,
Quo tu Diva Typi nascĕris orta polo.
Quod natale solum tibi? quæ incunabula? quo sis
Patre satus? lis sub judice fervet anus.
Belga dat *Harlemum*; *Maguntum* Alemannia matrem;
Barbarus adscribit *Sina* remota tibi;
Asserit *Ædituum* patrem Scriverius acer;
Sed *Guttenbergum* multiplicata fides.
Est qui Donati præclusa elementa Batavis,
Magunti *Fausto* patre recusa probat.

** *Smyr-*

Smyrna, *Rhodus*, *Colophon*, *Salamin*, *Chius*,
Argos, *Athenæ*,
De te vix adeo, coece Poëta, furunt.
Non ita natales aut ſtirpem fabula vatum
Affinxit ſuperis ſemideiſque viris.
Aſt ô Mnemoſynes obſtetrix, vita vetuſti
Temporis, ingenii Ilithyia juvans;
Cum poſitos revocas ſeclorum e pulvere libros
Atque recens-natos lucis honore beas;
Te DIVAM feſti proclamat cantio ſecli,
Et qui te fato progenuere DEOS.

A. C. CIↃ IↃ C XL.
Feſto Seculari II.

HUGO GROTIUS.

De geleerde Munſterſe Canunnyk, *Bernardus à Mallinkrot*, heeft voor zyn *Diſſertatio de Ortu et Progreſſu Artis Typograph.* het *Epigramma* van *Joſephus Scaliger* de Mirandis Bataviæ ad *Janum Douſam* geplaatſt, zynde van den volgenden inhoud:

Igno-

Ignorata tuæ referam miracula terræ,
Dousa, peregrinis non habitura fidem.
(1) *Omnia lanitium hic lassat textrina Minervæ,*
Lanigeros tamen hinc scimus abesse greges:
(2) *Non capiunt operas fabriles oppida vestra,*
Nulla fabris tamen haec ligna ministrat humus.
(3) *Hordea triticeæ rumpunt hic frugis acervi,*
Pascuus hic tamen est, non Cerealis ager.
(4) *Hic numerosa meri stipantur dolia cellis,*
Quæ vineta colat nulla putator habet.
(5) *Hic nulla, aut certe seges est rarissima lini,*
Linifici tamen est copia major ubi?
(6) *Hic mediis habitamus aquis, quis credere possit?*
Et tamen hic nullae, Dousa, potantur aquæ.

Maar om dat *Scaliger* eenige overgeslagen had, heeft het den Heer van *Mallinkrot* behaagt, dezelve noch in het volgende Epigramma te vervatten:

Scaliger, arguto terræ mirandæ Batavæ
Carmine describens, maxima præteriit.
Nam sint magna licet, quæ grandius ille recenset,
Hæc majora tamen Musa pusilla canit.
(1) *Pacis deliciæ medio in discrimine belli,*
Felici Hollandos conditione beant.
Navibus in pelago et fluviis fiducia tanta est!
Hostica sic procul est inde et amica phalanx:
(2) *Hostis et hic peperit Musis Bellona Lycæum;*
Inclyta Martis opus, nam schola Leida tua est.
Quique ferus toties juvenes fugat atque magistros
Ejus ope Aonidum culta palaestra viget:
Ingeniis scriptisque omnem quae provocat orbem,
HEINSIUS *ac reliqui, tu quoque* DOUSA *doces.*
(3) *Tertia res superest, magis admirabilis illis*
Quas retuli; at numeris non memoranda meis.

 De

De zin van beide *Epigrammata* is: *Scaliger* teld als Wonderen van ons Land op:

(1) De veele Wol-Fabryken, alhoewel het Land weinig Kudden van Schapen heeft.
(2) De meenigte van Hout tot het bouwen van Schepen en Huizen, niettegenstaande het Land van Hout ontbloot is.
(3) De veele Koorn-Magazynen, niettegenstaande weinig Graanen hier groeijen.
(4) De groote quantiteit van allerlei Wynen; daar nochtans geen in 't Land wast.
(5) De Linnen-Fabryken; alhoewel het Land weinig Vlas voortbrengt.
(6) Dat men rondsom in het Water woond; en nochtans geen Water gedronken word.

De Heer *Mallinkrot* voegt daarby:

(1) Dat wy, wanneer rondsom Oorlog was, door de Zee, Rivieren, Moerassen, en onze Schepen gedekt, de zoete Vrede genooten.
(2) Dat de Studien te *Leiden* zo floreerden, en zo veel geleerde Mannen daar voortquamen.
(3) Dat'er noch iets was, grooter dan dit alles; maar het welk hem (als een Duitscher, of Rooms-Catholyk) niet paste te melden:

Verstaande buiten twyfel daardoor of de *Uitvinding der Boekdrukkonst*, of de *Vryheid van Religie en Conscientie*. Welk van beide hy ook mag gemeent hebben, *Haerlem*, *Holland* en de geheele *Vereenigde Nederlanden* laaten het gaerne gelden, als een getuigenis, het welk hem de waarheid afgeperst heeft.

TY-

TYPOGRAPHIA HARLEMENSIS,
Palladium, præsidium & tutela Musarum atque omnis Doctrinæ.

Cum pius ardentes Æneas linqueret artes,
Laomedontæas dissimulavit opes;
Sacra Laresque Phrygum potius Vestamque potentem
Abstulit injectâ, pignora cara, manu;
Iliacis erepta rogis. Queis maxima Roma
Surgeret, Imperii Roma Deûmque locus.
Hic ubi servavit, flammâ populante, Metellus,
Vulcanumque Sacris jussit abire suis:
Virginibus viso multum trepidantibus igne,
Summa viro Pallas cura laborque fuit:
Imperii fatale decus, quodque imputet astris.
Quod tibi si pereat, Roma, repente cades.
Hoc salvo, salvi cives, & cætera salva,
Tanti pervigiles est coluisse focos;
Semper & arcanum tanti occultasse pudorem.
Visa dea: At magno visa Metelle tibi.
Palladio nostram vere assimilabimus artem;
Et sane diæ Pallados instar erat.

* * *In-*

Inlibata oculis, nullique aspecta virorum,
Cœperat hic tacitâ relligione coli
Pallas; in abstruso pignus memorabile tecto.
Estque, quod Appelles, hic, penetrale sacrum.
Non tamen hoc signum Trojæ deduxit ad urbem
Dardanus; Iliacus nec tulit inde pater.
Delapsum cœlo (nam tantum numen in ipso est)
Credimus, & magnâ parte latere sui.
Hinc Musis vitæ longævæ cuditur usus,
Phœboque æternus conciliatur honos.
ÆDITVO sternente viam, sic itur ad astra:
Vivitur hoc pacto, cætera mortis erunt.
Hos veri CVSTODIS erat servare Penates:
Adfuit Autolyci sed scelerata manus.
Vidimus Harlemo transferri pignora Vestæ,
Atque Mogontiacis Sacra reposta cadis.
Delubrum vacuum, nudumque altare reliquit
Perfidus, ablatis omnibus ante bonis.
Palladis exstinctos si quis mirabitur ignes,
Ignoscat: lachrymis spargitur ara meis.

PETRUS SCRIVERIUS.

OP

OP
LAURENS KOSTER,
EERSTEN VINDER DER
BOEKDRUKKONST.

Nu ziet 's mans Vaderstadt haar wensch
Vervuld, na ruim Driehonderd Jaaren;
Nu ryst de glorie van het Spaaren,
En lacht om de yd'le waan van Mentz,
En Guitenbergers adelbrieven;
LAURENS braveert de Letterdieven.

De Kenmerlandsche Kadmus leeft
In vollen luister, naâ zyn waarde,
Zyn naam vliegt over zee en aarde,
Zoo ver de naam van Holland zweeft;
Zoo ver de Letterkunst, en boeken
Vol eedle wysheyd zyn te zoeken.

Dat Memfis roeme op zyn Chaldeen,
Of Hermes eere als lettervinder;
De Herulheimer roemt niet minder
Dat in zyn muur een licht verscheen,
Zoo heerlyk als by de Assyrieren,
Om 's waerelds wysheid te verçieren.

't Hebreeuws geslacht wil Abraham
Met de eerste lettervinding eeren,
Of tegen de Chaldeen verweeren,
Dat zy uit Seth eerst oorsprongk nam,
En naa den zondvloed in het leeven
Door Noachs voorzorg zy gebleeven.

Maar zulk een yd'le roem is mis:
Want 't blykt, wyl Godt zyn' wil en wetten
In steene Taf'len zelf wou zetten,
Dat deeze vinding Godtlyk is,
Om zynen wil elk te openbaaren,
Tot 't eind der eeuwen en der jaaren.

Dus was het ook des Hemels gunst,
Vol goedheid, liefde en welbehaagen,
Om ons in deeze laater dagen
Te zegenen met Kosters kunst,
Die duizend zielen zou verlichten,
En met het woord des Bybels stichten.

Hoe meenig schoone Letterschat
Is door den roest des tyds verslonden:
Die, waar deez' kunst eer uitgevonden,
De waereld nog behouden had!
Geleerdheid zou zich nu nog streelen
Met veele aêloude boekjuweelen.

Het

Het deftig werk van Livius,
Historischryver van oud Romen,
Vertoonde mooglyk zich volkomen,
En 't overschot van Tacitus,
Het puik van alle Roomsche pennen,
Deed elk 't vervolg der zaaken kennen.

Helaas! verslindend krygsgeweld
Der Gotten, Hunnen en Wandaalen!
Brandstichters in de Letterzaalen,
Uw drieste domheid hield het veld!
't Barbaarisch leger koelt zyn driften
Aan tempels, kunst, en eed'le schriften.

De Christen bergt zyn dierbaarst boek,
Door 's Hemels hulp in donk're holen.
't Romeinsche Wetboek legt verscholen.
De Wysbegeerte maakt zich t'zoek.
Staatkunde, kunst van redeneeren,
Noch deugd kan 's krygsmans woede keeren.

Apols geneeskunst volgt dat spoor.
Minerf ziet school op school vervallen,
Die Attila misbruikt tot stallen.
De noordsche Leeuw heeft geen gehoor.
Het kunstpenseel, of 's Dichters reden,
Behoudt, als eer, geen ryke steden.

En ſchoon het woedend noordſche zwaerd,
Waar door ontelb're helden vielen,
Vermoeijd van ſteden te vernielen,
In 't eind een weinig is bedaard;
De kunſt ontbrak nog veele jaaren
Om haar beminnaars te vergaâren.

De geeſtlykheid wierd wel herſteld;
Maar 't bygeloof ten troon verheven.
De waare wysheid bleef verdreven.
De onweetendheid behield het veld.
Men paaide 't volk met beuzelingen,
Om nooit tot zaaken in te dringen.

's Lands Ov'righeid gebruikte een Klerk
Om alle wetten voor te leezen,
Wie die weêrſtond had fluks te vreezen
Den ban en vloek van zulk een kerk,
Die 't volk door ſchyndeugd kon verblinden,
En 't al wil binden en ontbinden.

O droeve! ô naare! ô duiſt're nacht!
Rampzalig lot van kunſt en taalen!
Geleerdheid, die zoo lang moeſt dwaalen,
Wie heeft u 't eerſte licht gebracht?
De wysheids fakkel van Athenen
Was in 't Romeinſche puin verdweenen.

Wat

Wat was 't een treffelyke schat,
Die in den tyd van twintig jaaren
Met arbeid zoo veel kon vergaåren,
Dat hy slechts twintig werken had:
Nu vind gy, wakk're letterkloeken,
Een eindeloozen schat van boeken.

Nu ziet gy door des Hemels gunst,
De wysheid op haar troon verheven,
Verstorven' taalen weder leeven,
Het menschdom bloeijen door de kunst,
En van een reeks geleerde mannen
De drieste onweetendheid verbannen.

Wien zyt gy zulk een treflyk licht,
O kerk! ô wydberoemde schoolen!
Die de eedle wysheid is bevolen,
Naast Godt, die alles schenkt, verplicht?
't Is *Haerlems Kadmus*, die vol luister
U als een fakkel lichtte in 't duister.

Indien de vrygevochte Staat,
Zyn wydberoemde waterhelden,
Die zich in 't spits des oorlogs stelden,
Een graf uit marmer klinken laat,
Om wakk're mannen aan te spooren,
Die tot 's lands glorie zyn gebooren;

Verdient dan de eedle letterheld
Laurens, niet binnen Haerlems muuren
Een beeld, dat de eeuwen kan verduuren,
Wyl hy de wysheid heeft hersteld?
Verdient hy by de Batavieren
Dan niet een eerkrans van laurieren?

Niet by den Batavier alleen:
Die eer is gantsch Euroop hem schuldig:
Dat dan de Brit en Frank hem huldig,
Itaalje, en Spanje, Zweed en Deen,
Germanje, en waar nu schoolen bloeijen,
Die door zyne eedle vinding groeijen.

Had hy geleefd in Cæzars tyd,
Men mogt zyn beeld in goud aanschouwen,
En tot 's mans lof een tempel bouwen,
Zyn eedle Drukkonst toegewyd,
Daar voor stond: *Hier 's de wysheid veilig,*
Beschermd door Haerlems Letterheilig.

Doch zwygt vry uit ondankbaarheid,
En veinst geleerde vreemdelingen.
Maar, Haerlem, laat u nooit ontwringen
Een glorie, die uw' naam verbreid.
De glimp van Mentz zal nu bezwyken.
Bescherm Laurens; uw trouw moet blyken.

Pieter Langendyk.

BLAD-

BLADWYZER
DER
HOOFDSTUKKEN.

CA-

CATALOGUS DER AUTHEUREN,

Dewelke van de Uitvinding der Boekdrukkonst geschreven hebben, en daarvan meer of min Narigt geeven:

Na de ordre van tyd, voor zo verre wy hebben konnen nagaan, geschikt.

In plaats van een Voorreden of Inleiding tot ons volgende *Historisch Verhaal van de Uitvinding der edele Boekdrukkunst*, zullen wy vooraf een Lyst geeven van alle de Autheuren, dewelke tot dit Jaar 1740. toe van deeze zaak iets geschreeven en uitgegeeven hebben, voor zo verre zy ons bekend geworden zyn, en die wy na de natuurlyke ordre des tyds rangeeren zullen, ten einde de Leezers, die lust en gelegenheid daar toe hebben, mogen weeten, waar ze meer van die stof konnen vinden: Wy zullen ook hier en daar eenige korte Aanmerkingen, zo wel over de Autheurs als hunne Schriften over dit stuk, maaken.

I. JOHANNIS ARNOLDI BERGELLANI Poema Encomiasticum de Chalcographiæ Inven-

ventione, carmine elegiaco. Moguntiæ 1541. 4to.

Deeze Autheur betuigt daarin, dat hy toen reeds vyftien Jaar *Corrector* in de Boekdrukkery te *Mentz* geweest was, schryvende in de 165ste *Strophe* dus:

Res operosa quidem, blandis sed grata Camoenis,
Et nobis victum per tria lustra dedit.

Die Autheur, gelyk men ligt begrypen kan, schryft d'Eer der Uitvinding aan *Jan Guttenberg* in d'eerste, en aan *Jan Faust* en *Pieter Schoeffer* in de tweede en derde plaats toe. Men vind daarin eenige naricht van de Twist en het Proces tusschen de beide eerste ontstaan.

2. MATTHÆI JUDICIS de Typographiæ Inventione, et de prælorum legitima inspectione libellus brevis et utilis. Hafniæ 1566.

In dit Tractaat zyn veele merkwaardige zaaken verhandeld, en het meriteerde wel herdrukt te worden.

3. ANGELI ROCHÆ Dissertatiuncula de origine Typographiæ. In Commentario variarum Artium, sive de Bibliotheca Vaticana, Commentario illustrata. Romæ 1591.

4. NICOLAI SERARII Dissertatio de Typographiæ Inventione. In Rerum Moguntiacarum Libro I. Moguntiæ 1604.

De Autheur was een Theologus en Professor te *Mentz*, en had dus grondige narichten van veele omstandigheden konnen en behooren te hebben; en evenwel word hy van zyn eige Party van drie groove misslagen beschuldigt, om dat hy Cap. XXXVIII. schryft, (1) dat *Johann Gudenberger* van *Johann Faust* en eenen *Johann Medinbach* met raad en middelen ondersteunt was: *Opibus consilioque ei adjutores fuere.* (2) Dat hy *Pieter Opilio*, of *Schöffer* voor den Knecht, ja (3) zelfs voor den Schoonzoon van *Gudemberger* opgeeft: *Eidem* Gudembergero *fuit puer seu Famulus primum, postea vero etiam gener Petrus Opilionis, seu Schöffer*; waarvan gantsch

gantsch het tegendeel uit andere Getuigenissen en Documenten blykt. Hoe het ook daar mede zyn mag, dit is evenwel zeeker, dat hy toestaat, dat het wel zyn mogt, dat omtrent dezelve tyd (Anno 1440 iemand in Holland, en een Hollander, ook dezelve Konst uitgevonden had, schryvende § VII. aldus: SEXTO, *an etiam in aliqua Hollandiæ Sylva quidquam tentarit Hollandus aliquis, an item domi Litteras deformarit aliquas, nolim pugnare; Nam forte et alibi pluribus tale quid in mentem aliquando venire potuit.* En op het einde van het zelve Capittel: *Quibus* (Hollandis) *tamen hac* (urbs Moguntia) *si* NB. *vel Typis, vel aliis in rebus, laudem aliquam habeant, neque invidet neque adimit.*

5. JOHANNES WALCHIUS in Decade Fabularum Generis Humani, Fab. IX. Argentorati 1609.

6. MICHAELIS MAJERI Tractatus de Inventis Germaniæ. Francof. 1619. 8vo. (Cap. V. agit de Typographia.)

7. HENRICI SALMUTH Historia verissima de Typographiæ inventione, adjecta notis suis ad Pancirollum de rebus peridit is &c. Ambergæ 1600, in 8vo. (Sed demum in editione Francofurtensi Anni 1629, in 4to.)

Deeze Autheur wil ons een *zeer waaragtig Berigt van de Uitvinding der Boekdrukkonst* geeven; en begint evenwel, volgens het Getuigenis van zyn eige Party en der Documenten zelfs, met een *openbaare valsheid*; vermits hy *Faust*, en geenzins *Guttenberg*, voor den eersten Uitvinder aangeeft, schryvende dus: *Anno Domini M. CCCC. XL. et post, fuit Moguntiae ad Rhenum, quæ tunc Civitas Imperialis erat, Civis quidam ex honesta Familia prognatus*, JOHANNES FAUST *nomine* -------- *Hic* -------- *de modo ac ratione cogitare coepit, qua minori labore ac sumptu et boni auctores divulgari ac comparari possent: Postquam in eam rem sedulo intentus fuisset, initio hanc viam reperit, ut Tabulam Abecedariam Characteribus eminentibus ligno incideret et ad impressionem formaret, quos etiam atramento impressit.* En na verder van

zyn voortgang in die Uitvinding, en van de hulp, door *Pieter Schoeffer*, en vervolgens van de onderfteuning door *Johann Guttenberg* ontfangen, gemeld te hebben, befluit hy dus: *Unde evidenter apparet*, Guttenbergium *nequaquam Artis Typographicæ Inventorem et primum auctorem esse, sed aliquot annis, postquam ea inventa fuisset, à* Johanne Fausto *in consortium adscitum, pecuniam ei suppeditasse*: Brengende vervolgens, tot verder bewys, het onderfchrift van een Bybel by, die 1459 door *Johann Faust* en *Pieter Schoeffer* te Mentz zoude gedrukt zyn, die echter nergens te vinden is, noch van iemand betuigt word.

8. MARTINI NESSELII Commentatiuncula de Typographia.

9. HERMANNI HUGONIS de prima Scribendi origine et universæ Rei Litterariæ antiquitate. Antwerp. 1617. 8vo. Cap. XXXIV. agit *de Inventione Typographiæ*. (maar daar is niet veel van in te vinden.)

De geleerde Heer *Trotz*, die dit Tractaat Anno 1738 t'Utrecht wederom uitgegeven en met veele Aanmerkingen verzelt heeft, zegt daarin ook niet veel byzonders, en wil evenwel aan de Stad *Haerlem*, en derzelver Burger *Laurens Koster*, d'Eer der Uitvinding ganfch niet toeftaan, noch deffelfs Stand-Beeld, noch *den Spiegel der Behoudenisse* met goede oogen aanfchouwen; zeggende pag. 580: *Frustra* Harlemenfes *statuam erexerunt* Coftero *suo, multa religione cymelium illud, seu primum librum, cui titulus* Speculum humanæ Salvationis, *custodientes*. Indien de Heer *Trotz* het niet voor een Drukfout verklaard, dat voor *ceu*, *seu* gezet en gedrukt is, zo neemt men te *Haerlem* dit zyn getuigenis, dat die Stad *het allereerste gedrukte Boek*, namentlyk, *den Spiegel der Behoudenisse*, *als een Kleynood bewaard*, gaern aan, en laat het gelden. Maar voor het overige heeft hy welgedaan, dat hy pag. 486 zelfs bekend, dat, wat hy daar van de BOEKDRUKKERY gefchreven had, *obiter et quasi per transennam*, dat is, *ter loop en zonder veel nadenken*, gefchreven was.

10. PETRI SCRIVERII Laure-Krans voor Laurens Kofter. Haerlem 1628. 4to.

Die Autheur is als een geleerd Man in de Republyk der Geleerden genoegzaam door veele Latynfe en Duitfe Schriften bekend:

kend: Hy toond ook zyne geleerdheid overvloedig in dit Tractaat, en had hem de haast, waarmede hy het zelve uitgegeeven heeft, toegelaten, om het in een beeter ordre te schikken, zou het zo veel te krachtiger en aangenaamer voor den Leezer zyn. De Heer *Lesser*, Pastoor te Noordhausen, beschuldigt dien Geleerde Man, in zyn Tractaat *Typographia Jubilans*, dit Jaar 1740. te Leipzig uitgekomen, pag. 40. nota ** t'onrecht, als of hy in het Vers, in *Descript. Batav.*

HIC fago eXsCVLptas LaVrentI CVspIde forMas.

het Jaargetal 1428, waarin hy vastfteld, dat *Kofter* het eerst in zyne gedachten gekreegen had, om die konst te bedenken, niet uitgedrukt, maar een fout begaan had, met de *d* in het woord CVspIde overteslaan. Doch den Heer *Lesser* is, als hy dit schreef, niet te binnen gekomen, dat D by de Latynen nooit een Getal-Letter, 500 beteekenende, geweest, en ook van den geleerde Heer *Scriverius* niet daar voor erkend is; want M is by de Latynen 1000, en het is maar in laater tyden by het Geschrift der Munniken, die de laatste trek van M wat krom als een omgekeerde C maakten, en dan de helft van zo een M of 1000, 500 was, toe gekomen, dat men dan een Latynse D voor het getal van 500 gebruikt heeft.

11. CHRISTOPHORI BESOLDI de Bombardis et Typographia.

Deze Autheur is Professor te *Ingolstad* geweest, en heeft geschreeven tusschen 1600 en 1638, maar het Boek zelfs heb ik niet byderhand, om te konnen melden, wanneer het gedrukt is.

12. NAUDE' sur l'Invention de l'Imprimerie, dans ses Additions à l'Histoire de Louis XI. á Paris 1630, Cap. VII.

Van deeze Autheur, die heel bespottender wys van *Junius* en *Scriverius* schryft, daar hy nochtans zig zelfs bespottelyk maakt, zullen wy in ons Tractaat breeder handelen.

13. D. DANIEL KRAMERS grundlicher Bericht, wo, wenn und wer die Buchdrukkerkunst erfunden? als ein Anhang an *Hieronymi Hornschuch* Ορθοτυπογραφία. 8vo. Leipzig 1634.

14. Bernardi à Mallinkrot Discursus Philologicus de Ortu et Progressu artis Typographicæ. Colon. 1636.

15. Andreæ Rivini Oratio de ortu, Progressu et insigni utilitate Typographiæ, addita Hecatombæ laudum et gratiarum in Ludis Sæcularibus ob inventam in Germania abhinc annis CC. Chalcographiam oblatae. Lipsiae 1640. 4to.

16. Adami Schragii Bericht von der Buchdrukkerey. Strasburg 1640. 4to.

17. Johannis Henrici Boecleri Oratio de Typographia, habita Argentorati. 1640.

18. Marci Zueri Boxhornii Dissertatio de Typographicae artis Inventione et Inventionibus. Lugd. Batav. 1640. 4to.

19. Antonii Vitrei Brevis Excursus de Loco, Tempore, Auctore et Inventore Typographiae, Parisiis 1644.
De Autheur was een geleerde Boekdrukker te Parys.

20. Jacobi Mentelii, Brevis Excursus de loco, tempore et auctore Inventionis Typographiae. Parisiis 1644. 4to.

21. Ejusdem Paraenesis ad *Bern. à Malinkrot* de vera Typographiae Origine. Paris 1650. 4to.

22. Mel-

22. Melchior de Cabrera Discursus Historico-Politicus de ortu, progressu, utilitate et praestantia Typographiae. Madrid 1675. Fol. (Linguâ Hispanicâ)

23. Nicolas Catherinot l'Art d'Imprimer, Bourges 1685.

24 Cornelii à Beughem Incunabula Typographiae. Amst. 1688. 12mo.

De Autheur is een geleerde Boekverkooper geweest t'Emmerik: Hy teld de Boeken op, die voor het Jaar 1500 gedrukt zyn; maar men kan'er geen vaste reekening op maaken. Ziet *Maittaire* Annal. Typogr. T. I. pag. 280. Edit. 1733.

25. Jean de la Caille, Histoire de l'Imprimerie jusqu'en 1689. Paris 1689.

26. Andre Chevillier, Bibliothecaire de Sorbonne, Dissertation sur l'origine de l'Imprimerie. Paris 1694.

27. Georgii Paschii Inventiones Nov-antiquae. Kilon. 1695. 8vo. et Editio locupletior 1700. Lipsiae, 4to.

28. Tentzelii Discurs von Erfindung der Buchdrukkerey. 8vo. Gotha 1700.

Deeze Autheur heeft veel en naauwkeurig onderzocht; evenwel heeft het hem of aan meerder kennis, of aan onpartydigheid gescheeld.

29. Paulus Pater, Prof. Gedan. de Germaniae Miraculo optimo maximo Typog. Literarum &c. Lipf. 1710. 4to.

30. Burchard Gothelf Struvius, Introductio in notitiam rei Litterariae. Cap. XI. Jenae.

Deeze Autheur, dewelke, toen ik te *Jena* studeerde van 1698 tot 1702, Bibliothecarius van de Universiteit was, en naderhand Professor aldaar geweest is, geeft veel goede narichten in deeze zaak, gelyk hy dan een zeer geleerd Man was.

31. Joh. Theoph. Hagenburch Dissertatio Academica de Typographiae Origine, habita Giessae sub Praesidio *Imman. Weberi*, Professoris Jurium 1711.

32. Michaelis Maittaire Annales Typographici, Hagae Comit. 1719. 4to.

Een *tweede en vermeerderde Uitgave* van dit Boek is uitgekomen t'Amsterdam 1733, in 6 Deelen. Deeze nieuwe Uitgave is beide *vermeerderd* en *verminderd*; want den Autheur heeft in de tweede weggelaten al het geen in de eerste, aangaande de Historie der Uitvinding van de Boekdrukkunst, te vinden was, het geen wel veertig Paginas beslaat, en zich maar vergenoegt met de pag. van de eerste Uitgave aan te wyzen. Een zeldzaame wys van *Vermeerdering!* Doch men kan ligt begrypen, dat de Autheur daardoor beide de eerste en tweede Editie zoekt in waardye en gezocht te houden, ten kosten van de Beurs van de Liefhebbers. Hy heeft veel vlyt en moeite aan dit Werk besteed; maar het is te beklagen, dat het in geen beeter ordre, en wel voornamentlyk de tweede Uitgave, geschikt is, en dat'er geen *Index* by is, die eerst volgen en noch een groot *Volumen* à part uit maaken zal.

33. Peregrini Antonii Orlandi Origine e Progressi della Stampa. Bononiae 1721. 8vo.

34. Johan David Werthers wahrhaffte Nachricht der so alt als berühmten Buchdrukkunst. Frankf. und Leipz. 1721. 4to.

35. Jo-

35. JOH. JULII BERNSDORF Oratio de insigni utilitate Typographiae. Schoeningae 1721.

36. JOHANN NICOLAI THUN, der löblichen Buchdrukkerey nützlich zu gebrauchendes Format-buch, Leipzig und Lubek 1724. 8vo.

37. ZACHARIÆ CONRADI AB UFFENBACH Incunabula Typographiae. Frankf. 1729.

38. JOHANN CONRAD ZELTNER, in Centuria Correctorum. Norimb.

39. JOHANNIS GEORGII SCHELHORN, Pastoris Memmingensis, Amoenitates Literariae, Francof. et Lipsiae, XIV. Vol. ab anno 1725 ad 1732. Tom. IV. agit de artis Typographicae Originibus.

40. FRIEDRICH CHRISTIAN LESSERS, Past. Nordhus. Typographia Jubilans, das ist, Kurtz gefaßte Historie der Buchdrukkerey. Leipzig 1740, 8vo.

Dit Tractaat, al is het, gelyk het schynt, in der haast en dus niet in een al te goede of nette ordre geschreven, behelst evenwel zeer veel merkwaerdigheden. Doch is de Heer Autheur aangaande *Haerlem* niet al te wel onderrecht geweest, gelyk uit onze navolgende Verhandeling blyken zal.

41. M. WILHELM JEREMIÆ CLESSENS, Diaconi Ludwigsburgensis, Drittes Jubel-Fest der Buchdrukker-Kunst. Gotha 1740. 8vo.

Deeze Autheur schryft zeer bescheiden, en het was te wenschen, dat hy van *Laurens Kosters* Uitvinding en van desselfs *Spiegel der Behoudenis* beeter uit *Petrus Scriverius*, of uit oculaire Inspectie geinformeert was geweest, en niet by het geen *Junius*, *Naudé* en *Boxhornius* daarvan schryven, berust had.

42. Histoire de l'Origine et des premiers Progrès de l'Imprimerie, à la Haye 1740. 4to.

Die Autheur heeft zyn Naam niet uitgedrukt, maar uit het geen hy daarin van zich zelfs meld, vergeleken met het geen *Maittaire* van denen *Prosper Marchand* hier en daar meld, kan men besluiten, dat deeze de Autheur daarvan is.

Het Werk zelfs aangaande, vind men daarin veele byzonderheden, en de vlyt en beleezenheid van den Autheur is te pryzen: Doch is het zelve zeer verdrietig te leezen, (1) wegens de driederlei Aanmerkingen, (2) wegens de veele Verbeeteringen, op het einde van het tweede Deel by gevoegt: *Zeven* Paginas van Correctien by een Werk van *honderd achttien* Paginas, zyn alteveel; voornamentlyk daar de Autheur in de Voorreden betuigt, dat hy het al van het Jaar 1715 tot 1735 t'zaamen gesteld had; en alzo het zelve eerst dit 1740ste Jaar uitgegeeven is, had hy immers tyd genoeg gehad, het zelve na te zien, en de verbeeteringen daarin te maaken.

Doch behalven dit vind men een groot defect door het geheele Werk, want hy wyst de Leezers wel vyftigmaal *na Dorpen, daar geen Huizen staan*, dat is, hy beroept zich telkens op Aanmerkingen, die nergens in zyn Boek te vinden zyn. En het verwonderd my, dat in de *Acta Eruditorum Lipsiensia*, alwaar een uittreksel van dit Boek gegeeven word, deeze onverschoonelyke misslag niet aangemerkt is. Ik had voor eerst veel moeite, om die aangewezene Aanmerkingen te zoeken, meenende, dat het maar Drukfouten waren; maar naderhand zo veel vindende, en bedenkende het geen hy in de Voorreden geschreven had, ontdekte ik, dat alle die passagien overgeslagen en weggelaaten waren, en dat den Autheur niet eens zyn Werk, zelfs wanneer het reeds gedrukt wierd, na gezien had, waar door dan het gantsche Boek defect is geworden.

Ziet pag. 2. note (3) pag. 6. note (*l*) pag. 7. note (*q*) ibid. note (*s*) ibid. note 34. pag. 9. note (G) pag. 10. note (46) pag. 12. note (68) pag. 14. note (*ee*) pag. 15. note (*hh*) pag. 21. note Col. 1. in het midden en dan beneden vier heele Regels van zulke valse aanwyzingen. pag. 28. note (163) pag. 32. note (*h*) ibid. note (*vv*) pag. 47. note (214) pag. 49. note

eerste

eerste Col. in de Periode beginnende met COMMME. ibid. note (117) pag. 54. note onder de Artikel LACANTII &c. pag. 55. note, laatste Regel. pag. 56. in de noten onder de Artikelen VII. en VIII. niet minder dan 4 diergelyken Citatien. pag. 57. note onder de Artikel XI. noch drie.

Het verveeld my, en zal de Leezers noch meer verveelen, de overige vyftien à zestien valse Citatien aan te teekenen, of aangeteekent te zien.

Doch het geen verder aan den Autheur te berispen is, is zyn *groote partydigheid*; vermits hy, gelyk my verzekerd is, in den *Haag* woonende, alles had beeter konnen en behooren te onderzoeken, het geen hy tegen *Junius* en *Scriverius* hier en daar bybrengt, en niet blindelings *Naudé* volgen, of *sur l'etiquette du sac* oordeelen. Ook maakt hy overal gantsch verkeerde Besluiten, gelyk wy in 't vervolg onder de Hoofdstukken van HAERLEM en MENTZ aantoonen zullen.

Tot besluit zal ik noch een Autheur byvoegen, die wel noch niet over die stof geschreven heeft, maar, volgens het bericht van den Heer *Lesser* pag. 13. note * en van den Heer *Georg Christian Joannes* in zyn Voorreden voor *Bergellani* Encomium, in den beginne, eerst noch daar over schryven zal.

43. JOHAN DAVID KÖHLERS, tegenwoordig Professor te Göttingen, Nachrichten vom Ursprung der Buchdrukkerey; waar in hy bewyzen wil, dat *Guttenberg* de Uitvinder derzelve is.

Men moet dan afwachten, of hy iets meer en beeter, dan reeds in de aangehaalde Autheuren te vinden is, ter markt brengen zal. Doch de laatstgemelde Heer *Prosper Marchand* heeft er slechte verwachting van, vermits hy in zyn *Histoire de l'Imprimerie* pag. 17 in de Noten op de tweede Col. dus van hem schryft:

„JEAN DAVID Kölerus, cy devant Professeur et Biblio„thecaire de l'Academie d'Altorff, et aujourdhuy Professeur en „celle de Göttingen (*want dus heeft hy het begin van deeze Pe„riode in de Verbeeteringen Partie II. pag.* 134 *veranderd*) avoit „promis de prouver par un Traité fait exprès, non seulement „que *Güttemberg* étoit le premier Inventeur de l'Imprimerie, ce „qu'on lui accordera certainement sans aucune difficulté; mais „même que tout ce que *Tritheme* a dit de son Procès avec *Faust* „est absolument faux et s'est passé tout différemment, ce qu'on

„ver-

„ verroit fort volontiers. Mais en attendant il est bon d'avertir „ icy, que ce n'est point *Tritheme*, mais *Bergellanus* et *Salmuth*, „ qui ont parlé de ce Procès, ainsi qu'on vient de le voir; et qu'il „ est assez étonnant, qu'un Ecrivain qui se propose de nous devoi- „ ler de nouveaux Mysteres touchant ces Inventeurs de l'Impri- „ merie, connoisse si peu ce qu'en a dit leur principal Historien.

Dat is:

JOHAN DAVID Köler, eertyds Professor en Bibliothecaris van het Hooge School t'Altorf, maar tegenwoordig Professor op dat te Göttingen, heeft belooft, in een byzonder Tractaat te bewyzen, niet alleen, dat *Guttemberg* d'eerste Uitvinder van de Boekdrukkonst geweest is, het welk men hem zeekerlyk zonder de minste zwaarigheid toestaan zal, maar ook dat al het geen *Trithemius* van desselfs Proces met *Faust* gezegt heeft, gantsch vals, en heel anders gepasseert is; het welk men wel zoude willen zien: Maar ondertusschen is het goed hier aan te merken, dat het niet *Trithemius*, maar *Bergellanus* en *Salmuth* zyn, die van dit Proces gewag gemaakt hebben; en dat het zeer te verwonderen is, dat een Schryver, die voorheeft, om ons nieuwe geheimen aangaande die Uitvinders der Boekdrukkonst t'ontdekken, zo weinig weet, wat daar van hun principaalste Historien-Schryver gezegt heeft.

Laaten wy nu, na den voorgaande *Catalogus der Schryvers van de Uitvinding en Historie der Boekdrukkonst* opgesteld te hebben, voortgaan tot onze eige Verhandeling, aangaande die zaak.

HET

T. Felgersma delineavit. A. vander Laan sculp. 1740.

't Standbeeld van LAURENS KOSTER,
ſtaande op 't Princenhof in de Artzeny-Tuyn, te Haerlem.

HET DERDE JUBEL-JAAR DER UITGEVONDENE BOEKDRUKKONST.

I. HOOFDSTUK.

Van de Uitvinding der Konsten in 't algemeen.

Niets bewyst meer de *Goddelykheid*, of *Goddelyke afkomst en aart of Natuur van 's Menschen Geest*, of dat dezelve, volgens de Taal der Heidense Dichters, *Divinæ particula auræ*, *een Vonkje van het onoorspronglyke Licht* is, als *de Uitvinding van zo veelerbande Konsten en Weetenschappen*, van den begin af tot nu toe, waardoor wy ons weeten *de Waereld*, of *onze Aardkloot*, na de Taal van de H. Schrift, *onderdaanig te maaken*, en daaruit verstaan, dat wy van den wyzen en machtigen *Schepper* derzelve tot *Heeren* daarover gemaakt zyn, of dat *de Waereld*, gelyk den Apostel *Paulus zegt*, 1 Cor. 3 : 21, 22, *onze is*, dat is, tot onzen dienst en gebruik van God geschapen en bestemt; want de wyze, en meer door zyn *Wysheid*, dan door zyn *Burgermeesterschap van Romen*, tot hier toe bekend en beroemd geblevene *Cicero* zegt met Recht en in overeenkomste met deze Goddelyke getuigenissen, L. III. Cap. 2. *de Finibus: Recte ejus omnia dicuntur, qui scit uti solus omnibus.* Dat is: *Met reden mag men zeggen, dat die geene*

alle

alle dingen toebehooren, die alleen gebruik van alles weet te maaken.

En in waarheid, door de krachten van deeze ons van God medegedeelde Geest, klimmen wy tot in *de hoogte der Hemelen op*; meeten den afstand en de groote der Hemelse Lichamen, en berekenen de tyd en snelheid van hun loop en beweeging: Niet minder daalen wy tot aan het *Middelpunt der Aarde* neder, en vinden uit, waar het zelve is, en maaken daaruit de grootte van onzen Aardkloot na de langte en breedte, dikte en oppervlakte op: Wy wandelen op en over de *ruime*, *ongestuime en grondelooze Zee*, en haalen uit derzelver diepte zelfs de grootste Vissen, de schoonste Paerlen en Koralen, tot ons gebruik: Wy delven tot in de *ingewanden der Aarde*, en brengen van daar de verborgenste Schatten van Metalen, Mineralen en Edelgesteentens aan 't licht: Wy bouwen vaste, cierlyke, bequaame en Eeuwenlang duurende Huizen, Paleizen, Toorens, Steden,&c.: In 't kort, men mogt in zeekeren zin wel zeggen, dat wy ook mede ten dien eynde uit het *Paradys* gebannen waren, om *de gantsche Aarde*, door de kragten en bequaamheden van verstand en lichaam, aan ons verleend, van een *Wildernis*, die ze anders zyn zou, tot een *Paradys* te maaken; gelyk dit voornamentlyk aan dit ons Vaderland, door de vlyt en konst der Inwoonderen, onder de wyze en gemaatigde Regeering van onze Overheden, tot verwondering van alle andere Natien, te zien is: Doch, om niet aan eenige mistast- en misduiding plaats te laaten, wil ik hier mede niets anders zeggen, als het Franse Spreekwoord zegt, *à quelque chose malheur est bon*, of *dat* God, *na zyn Wysheid*, *zelfs het quaade weet te noodzaken, dat het al mede iets goeds moet uitwerken, of daar toe gelegenheid geven.*

Want

Want zeekerlyk, om de krachten van onzen Geest op te wekken, en ons dezelve te doen inspannen, beproeven en bezigen, is'er Nood van doen geweest. *Nood zoekt konsten, en honger is het voedzel der naarstigheid*, of gelyk *Curtius* zegt: *Efficacior ad moliendum necessitas, quam ratio est.* Dat is: *De nood doet meer tot het uitvinden en onderneemen van iets, dan het verstand.* Hier by komt, dat God zelfs, het zy onmiddelyk, of door middel van andere Geesten, den geest van deeze of geene Mensch opwekt, aanport, en hem, om zo te spreeken, geen ruste laat, ja zelfs by de hand van stap tot stap leid, om iets nuttelyks uit te vinden, en geen vlyt noch moeite te schuuwen en te spaaren, tot dat hy 'er eenigzins mede te recht geraakt is.

Ja waarlyk! *God zelfs is d'eerste Oorzaak en Autheur der menschelyke Uitvindingen van alle heilzaame en het menschelyk welzyn bevorderende Konsten.*

Dit zegt voor eerst de *H. Schrift*: De vroome *Job* vraagt al: *Van waar zal de Wysheid gevonden worden? en waar is de plaatse des Verstands?* Cap. 28: 20. en hy antwoord daar op v. 23: *God verstaat haaren weg, en hy weet haare plaatse*, als wilde hy zeggen: *By God is ze te vinden, en van God komtze.* David zegt Ps. 94: 10. *Dat het God is, die de Menschen weetenschap leerd*, en Daniel Cap. 2: 21. *dat hy den Wyzen wysheid geeft, en weetenschap den geenen, die verstand hebben.*

Ja de Propheet Jezaias zegt zelfs Cap. 28: 24-19. *Dat God de Menschen onderricht en geleerd heeft, te ploegen, t'eggen, te zaaijen, te maaijen, te dorschen, te maalen en Brood te bakken.*

Den Apostel Jacobus eindelyk vat het alles kort t'zaamen in de woorden Cap. 1: 17. *Alle goede gave en alle volmaakte gifte is van boven, van den Vader der Lichten afkomende.* Ein-

Eindelyk zegt God zelfs, *dat Hy* Bezaleël *en* Aholiab *met wysheid, verstand en weetenschap in allerlei werk vervuld had*, Exod. 31 : 2-6. Cap. 36 : 30-35. *en dat Hy* Hanania, Misaël *en* Azaria *weetenschap in alle boeken en wysheid, maar* Daniël *verstand in allerlei gezichten en droomen gegeeven had.*

Ten tweede hebben dit ook de *Heidenen* erkend en betuigt: Zo schryft de reeds gemelde *Cicero Lib. I. Tuscul. Quæst.* de uitbeelding der verscheide en ontelbaare woorden, die de menschelyke mond kan uitspreeken, in de weinige Letteren van het A. B. C. aan een Goddelyke Ingeeving toe, wanneer hy vraagt: *Quis sonos vocum, qui infiniti videbantur, paucis literarum notis notavit?* Dat is: *Wie heeft doch de klanken der woorden, die oneindig scheenen te zyn, met zo weinig letteren weeten te bepaalen?* * En *Seneca* zegt: *Deus tot artes commentus est: Magister Deus ex occulto producit ingenia.* Dat is: *God is de Uitvinder van zo veele konsten geweest: God is de Leermeester, die de scherpzinnige verstanden ten voorschyn brengt.*

Of de Menschen niet ook eenige Konsten van *Dieren* geleerd, of uit het werk van deeze gelegenheid genomen hebben, dezelve te bedenken, zal ik hier in het midden, en aan de Leezers ter verde-

* Om eenig Denkbeeld hier van te geeven, zal ik maar aantoonen, hoeveel woorden uit de 24 Letteren van het Alphabeth konnen geformeert worden, van woorden uit een enkelde Letter bestaande, tot woorden uit vyf Letteren bestaande:

Woorden van	1 Letter - - -	24
van	2 - - - - - -	552
van	3 - - - - -	12144
van	4 - - - - -	255024
van	5 - - - -	5100480
	Somma	5368224 Woorden.

Tot de Woorden van 16 Letteren toe is het getal reeds grooter als Droppelen Water in de Zee en Zandkorrels op den gantschen Aardkloot zyn.

deren overweeging overlaaten; my is ten minsten zeer waarschynlyk, dat de Menschen de Konst van *spinnen* en *weevèn* van de *Spinnekoppen* geleerd hebben. Hoe het ook daar mede zyn mag, dit is en blyft zeeker, dat *God* en de *nood*, en *God* door de *nood*, en de *nood* met *God* de Menschen de meeste en noodzakelykste Konsten hebben doen uitvinden: Dus heeft God

Aan *Adam* en *Eva* het *kleermaaken* uit de vellen der dieren, Gen. 3: 21.

Aan *Kain* en *Abel* den *Landbouw* en *Veefokkery*, Cap. 4: 2.

Aan *Jabal* het *Tentemaaken*, v. 20.

Aan *Jubal* het *speelen op Snaarèn en Fluiten*, v. 21.

Aan *Tubalkain* de *Smitskonst*, v. 22.

Aan haar Zuster *Naëma* de *Spin-* en *Weefkonst*.

Aan *Noach* de *Scheepsbouwkonst* geleerd; want voor *Noach* schynt die wonderbaare konst niet bekend geweest te zyn, dewelke *Seneca in Meden* v. 335. aartig beschryft:

Bene dissepti fœdera mundi
Traxit in unum Thessala pinus,
Jussitque pati verbera Pontum.

Dat is:

Door het Schip word, als door een Brug, de door het Water van malkander gescheidene Aarde wederom t'zamengevoegt; en de wilde Zee moet zig van de Menschen met Riemen laaten slaan.

Om nu niet van meer diergelyke noodzakelyke Konsten, als het *Ploeg-* en *Wagenmaaken*, de *Timmer-* en *Metzelaarskonst*, de *Pottebakkerskonst*, de *Kuiperskonst*, de *Looijerskonst* of weetenschap om het Leder te bereiden, de *Papiermaakerskonst*, de *Konst van Horologiën te maaken*, de *Glasblazery*, &c., waar van de eerste Uitvinders en de tyd van hunne uit-

vinding niet zo bekend zyn, niet te spreeken.

Alhoewel nu deeze en diergelyke Konsten even gelyk noodzakelyk en nuttig schynen te zyn, om *de behoeftigheden van het Menschelyk Lichaam en van het Leven* te vervullen; en het deshalven zwaar is, d'eene boven de andere te stellen en te waardeeren; zo is het doch, myns bedunkens, buiten tegenspraak, dat boven de gemelde Konsten te stellen en hooger te achten zyn *die geene, dewelke daar toe dienen en verstrekken, om het Menschelyk Verstand meer te verlichten, de kennis te vermeerderen, en het Gemoed te verbéteren*, of die, met een woord, *de Menschen tot rechte Menschen maaken.*

Onder deeze behoord voor eerst en boven al *de Schryfkonst*, als door middel van dewelke men ook tot de afweezige kan spreeken en hen van iets onderrechten; en de geheugenis der weetenswaardigste zaaken op de laate Nakomelingen overbrengen, voortplanten en onvergeetelyk maaken.*

Want gelyk de *Spraak*, naast het *Verstand*, de beste en de *Menschen* van de *Dieren* niet alleen onderscheidende, maar oneindig boven dezelve verheffende kracht en gave is, door den goedertiere Schepper aan ons geschonken: Zo is dan ook *die konst, die de menschelyke gedachten kan, om zo te spree-*

ken,

* Onder veele andere, die van de groote nutte deezer voortreffelyke Uitvinding spreeken, dunkt my *Guil. Postellus* het op zyn kortst en krachtigst gedaan te hebben, in zyn Tractaat *De Literis Phœnicum, Præfat. ad Carolum, Card. Lothar. Literis tanquam rei immortalitati proxima, hoc debemus, quod consulere aliis possumus, cæterisque tam prudentia quam Sapientia muneribus uti et posteritati prospicere.*

Dat is:

Aan de Schryfkonst, als een zaak die naast by de onsterfelykheid komt, zyn wy dit verschuldigt, dat wy anderen (die onze stem namentlyk niet hooren konnen) *Raad en Onderrechting mededeelen konnen, en gebruik maaken van de gaven van kennis en wysheid, tot nutte en welzyn der Nakomelingen.*

ken, zichtbaar maaken, en in langduurende formen of figuuren bewaaren, en dezelve aan veele andere mededeelen, tot hun onderrecht en dienst; en die de klanken en woorden, dewelke de menschelyke tonge en mond konnen uitspreeken, een lichaam geeft, om ze daardoor zo wel zicht- en verstaanbaar voor de oogen te maaken, als ze door het spreeken voor de ooren zyn: Deeze Konst, zeg ik, is als boven alle andere uitmuntende, meest te waardeeren en in eeren te houden: En deeze is zeekerlyk *de Schryfkonst*. Vermits nu dezelve gelegenheid gegeeven heeft tot de *Uitvinding der Boekdrukkonst*, en, om zo te spreeken, de *Ouder Zuster* van deeze is, zo achte het nodig, en het zal den Leezer niet onaangenaam zyn, eer wy van de *Boekdrukkonst, derzelver Uitvinding en Uitvinders, &c.* handelen, iets weinigs te spreeken van de *Schryfkonst*.

II. HOOFDSTUK.

Van de Schryfkonst, derzelver oorsprong en eerste Uitvinders, en dat de Graveerkonst gelegenheid tot derzelver uitvinding gegeeven heeft.

Willende dan van de *Schryfkonst* spreeken, zo moet ik eerst aan den Leezer zeggen, wat ik daar door meen en verstaa, namentlyk: *De Konst met Pen en Inkt op Papier Letters, Woorden en gantsche Reden te schryven.* *

* Ik heb niet nodig aan de Geleerden te zeggen, dat hiervan in 't breede handelen *Hermannus Hugo, de arte Scribendi*, boven in de Catalogus No. 6. aangehaald: *Petrus Holmius, in Disquisitione de Scriptura, Lundini Scandinav.* 1670, 8vo, *Balthas. Frid. Salzman Dissertationes quatuor, de varietate antiqua Scriptionis*, Lipf. 1661. 4to. *Florianus Klepperbein in Historia artis Scriptoriæ*, Wittebergæ 1683,

Ik verſtaa dan daar door niet de *Konſt om te graveeren*, of in Steen, Hout, Metaal of Was te houwen, te ſnyden, of met een Gref in te drukken allerlei figuuren en zelf letters en woorden; want even die Konſt, die noch veel ouder is dan de *Schryfkonſt*, heeft eerſt, om datze zo veel tyd en moeite vereiſchte, de menſchen doen denken om een ligter en gaauwer manier, aan andere, afwezende, of noch zelfs niet gebooreue, iets het geenze goed en noodig oordeelden, bekend te maaken.

Deeze *Graveerkonſt* (want zo zal ik ze nu tot onderſcheid van de *Schryfkonſt* noemen) is wel byna zo oud als het *Menſchdom* zelfs; want dat de geheugenis der eerſte Geſchiedeniſſen in de eerſte tweeduizend Jaaren der Waereld alleen door mondelinge overlevering zoude voortgeplant zyn, ſchynt onmogelyk.

Het is wel waar, dat men met eenige ſchyn van reden mogt denken en zeggen, dat het *lang leeven* der eerſte Menſchen tot byna duizend Jaaren toe, genoeg was, om alle merkwaerdige dingen door mondelinge vertelling aan verſcheide navolgende Geſlachten over te leveren, en dat het derhalven toen niet zo zeer een diergelyken Konſt nodig had.

Maar indien men aan d'eenen kant om het *lang leeven* der eerſte Menſchen denkt, zo moet men aan den anderen kant ook niet vergeeten, *de gebrekkelykheid der menſchelyke geheugeniſſe* zich t'erinneren. Die duizend Jaar oud is, kan, het is zeeker, veel *heugen*; maar het is noch veel zeekerder, dat, die duizend Jaar oud is, ook vry veel zal *vergeeten hebben*. Hierby komt, dat men haaſt verdrietig word, een en dezelve zaak zo dikwyls te vertellen, en derhalven met'er tyd daarvan geheel ſtilzwygt. Om dan dit gebrek der menſchelyke geheugenis en na-

laa-

laatigheid te verhelpen, is het gantsch geloofiyk, dat God eenige Oudvaders heel vroeg aangezet en wel zelfs onderwezen heeft, om eenige merkwaerdigheden, zo van *Geschiedenissen* als *Weetenschappen*, door *zekere teekenen*, *figuuren*, *uitbeeldingen*, of hoe men het anders bequaamlyk noemen mag, *voortestellen*, en de Nakomelingen daarvan t'onderrechten, hen een voorwerp voor oogen stellende, waar door hunne Weetgierigheid zoude aanleiding krygen, om van de Oude te vraagen: *Wat beduid dit?* Ziet Ex. 12: 26. Deut. 6: 20. Cap. 32: 7. Jos. 4: 6.

Hoe het nu immer met de *twee beruchte Pilaren van Seth*, waarop hy eenige onderrechtende Gedenk-Teekenen van Weetenschappen, volgens de Joodse Overleveringen, zoude afgebeeld hebben, zyn mag, ofze in der daad geweest zyn, of dat alles, volgens het oordeel der meeste Geleerden, verciert is; dit is ten minste zeeker, dat de menschen de Jaaren, die ze bereikt hebben, niet hebben konnen onthouden en optellen, zonder een zigtbaar hulpmiddel der geheugenisse. Hebben ze nu de Jaaren, zo als het een na het ander verliep, ergens konnen en moeten aanteekenen, zo hebben ze ook daar by konnen zekere teekenen maaken, om 'er mede aan te toonen, wat 'er byzonders in yder Jaar voorgevallen is, om het zig na de order te binnen te brengen, of aan anderen te vertellen. Dit heeft nu bequaamst en op zyn duurzaamst konnen geschieden, met iets in Steen, Hout, of Metaal te houwen of te graveeren.

Het is waar, dat wy geen zekere *Monumenta* of gedenktekenen en getuigenissen vinden, dat zulks voor de *Zondvloed*, in het Jaar der Waereld 1657 voorgevallen, geschied zy; maar om dat eerstelyk de natuur der zaaken het van zelfs betuigt, en ten twee-

 den,

den, om dat wy daar van spooren vinden of getuigenissen, dat het haast na de *Zondvloed* geschied is, zo is het denkelyk, dat diergelyken ook van te vooren reeds bekend geweest is.

Wat is 'er nu in de Historien bekender, als de oude *Notæ Hieroglyphicæ*, of van zonderlinge geheime beteekenis zynde Figuuren der oude *Egyptenaaren*, die hier en daar in Steen gehouwen waren? En dat *Thot*, of *Mercurius*, de eerste Wysgeer in *Egypten*, op *Steene Pilaaren*, allerlei Teekenen heeft doen afbeelden? en die word bevonden kort na de *Sondvloed* geleefd te hebben. De Romeinse Historien-Schryver *C. Tacitus*, die noch in de eerste Christelyke Eeuw geleefd heeft, zegt daar van *Annal* L. XI. *Cap.* 14 aldus: *Primi per figuras animalium Ægyptii sensus mentis effingebant; et NB. antiquissima monimenta memoriæ humanæ impressa saxis cernuntur:* Dat is: *De Egyptenaaren hebben eerst door allerlei Figuuren van Dieren hunne gedachten van het Verstand uitgedrukt en NB. de alleroudste Gedenktekenen van de Menschelyke geheugenissen worden in Steen gehouwen gezien.*

Wat is 'er verder bekender, als de *Characteres Runnici*, of *Runnise Figuuren*, waar van zig de oude Noordse Volkeren in *Denemarken*, *Zweden*, *Noorwegen* en *Ysland*, eer ze noch van schryven met Letteren iets hebben geweeten, bediend hebben, om de geheugenisse der oude Geschiedenissen, Konsten, &c. te bewaaren en voort te planten?

Ja het schynt, dat in de Taal der *Chineesen*, of liever in hun Geschrift, als noch de overblyfzelen van die oudste manier van ter geheugenisse iets te bewaaren, te vinden zyn; want volgens de getuigenissen der Reisbeschryvingen, drukken ze in hun Geschrift niet Woorden, maar Zaaken uit, of stellen daar mede iets voor, zo dat gelyk by ons yder ding een

Naam

Naam of *Woord* zelfs in Geschrift heeft; alzo by hen yder ding een byzonder *Teeken* of *Figuur* heeft, waar mede het uitgedrukt word; zo als nu by ons de *getallen* met de *Cyfferen* 0, 1, 2, 3, 4, 5, enz., en niet met Woorden geschreeven worden. Weshalven dan ook de *Chineese geschreeven Taal* zo moeijelyk aan Buitenländers valt, om ze te leeren, om dat ze ten minsten *tien duizend* byzondere Figuuren moeten leeren kennen en onderscheiden; daar in tegendeel wy, als wy maar de beteekenissen van 2 à 3000 Woorden en Spreekwyzen van een Taal weeten, wy dezelve genoegzaam, het zy gesprooken of geschreeven, verstaan. Nu toonen de Gedenkschriften der *Chineesen*, voor zo verre ze ons reeds bekend zyn geworden, genoegzaam, dat ze mede van de oudste Volkeren, zo niet zelfs het alleroudste zyn, te weeten, wiens eerste Stam-Vaderen (1) kort na de verstrooying der kinderen en kindskinderen van *Noach* in dat Gewest gekomen, (2) de Nakomelingen altoos daarin gebleeven zyn, (3) zonder vermenging met andere, in taal, zeden &c. van hen gantsch verschillende Volkeren.

Ik meen het gezegde genoeg te zyn, om een opmerkend Leezer t'overtuigen, dat dit de eerste en oudste manier geweest is, om iets ter geheugenis op de Nakomelingen te bewaaren, naamentlyk door zekere beelden, figuuren en teekenen, die haar beduiding hadden, en van de in die konst onderweezene en geoeffende konden verstaan en uitgelegt worden. Men drukte *zaaken* met *zaaken*, en niet met *woorden* uit, of beeldeze af.

Doch deze manier wierd wel haast al te *raadzelagtig* en *dubbelzinnig*, en niet voor ydereen bequaam, of niet ydereen daar toe in staat, omze namentlyk recht te verstaan en uitteleggen, bevonden; weshal-

halven men een zeekerder en gemaklyker middel bedacht, namentlyk om met *Letteren* en *Woorden* zyn gedachten in geschrift uit te drukken, en daar door aan andere net zo, als of men tot hen sprak, bekend te maaken; evenwel noch niet *geschreeven*, maar ook *gegraveert*.

Die manier en konst moet al omtrent 500 Jaaren na de Zondvloed bekend geweest zyn: Want zo zegt reeds *Job*, die men acht ten tyden van Aartsvader *Jacob* geleefd te hebben (alhoewel zyn Boek wat laater, en misschien eerst van *Moses* in zyn veertigjaarige vreemdelingschap in het Land *Midian* geschreeven is) Hoofdst. 19: 23, 24. *Och of nu myne woorden doch opgeschreeven wierden! Och ofze in een Boek wierden ingeteekend! Datze met eene yzeren Griffie en Loot voor eeuwig in een Rotzc gehouwen wierden!* De doorluchtigste Gedenktekenen van deze Konst zyn geweest de *Twee Steene Tafelen* des Verbonds, van God met Izraël door den Middelaar Moses opgerecht, waarvan d'eerste en andere door den *Vinger Gods* gegraveert waren, behelzende de Tien Geboden; waar van te leezen is Exod. 24: 12. 31: 18. 32: 15, 16. 34: 28. Deut. 10: 1-4. en die noch onder de Regeering *Salomons* 500 Jaaren daarna in wezen waren, en buiten twyffel ook by d'eerste Verstooring van *Jeruzalem* door *Nebucadnezar*, ruim 430 Jaaren na *Salomo*, geweest zyn.

De Tafelen van *Steen*, *Hout* of *Loot* noch te veel tyd en arbeid vereischende, heeft men eindelyk die van *Was* bedacht, die tot op de Uitvinding van het *Pergament* of *Francyn*, *Pen* en *Inkt*, in gemeen gebruik geweest zyn.

Wie nu die konst met *Letters* en *Woorden* iets te graveeren en te schryven uitgevonden heeft, en wanneer ze eigendlyk bekend en gemeen geworden is,

kan

kan niet wel met zekerheid, wegens de verschillende getuigenissen der Schryveren, die daar en boven van een veel laater Eeuw zyn, vastgesteld worden.

Indien het zeker waare, dat de *Prophetie van Henoch*, waar van de Apostel *Judas* in zyn Brief V. 14. gewag maakt, niet door *mondelinge Overlevering*, maar by *Geschrift* bekend geweest was, zo was het ook zeker, dat ze reeds eenige honderd Jaaren voor de *Zondvloed* moest bekend geweest zyn: Doch daar aan word met reden getwyffeld, en men houdt het daar voor, dat het naderhand, uit dit zeggen van *Judas* gesmeed zy.

En in waarheid, het schynt, dat de Schryfkonst noch in de dagen van *Abram* gantsch onbekend geweest is, als die tot een bewys en getuigenis, dat hy den Bron te *Berseba* gegraven had, geen Geschrift van *Abimelech* eischte, maar hem *zeven Lammeren gaf*, Gen. 21: 28-30.

Doch uit de boven aangehaalde woorden van *Job* blykt, dat die Konst toen al genoegzaam bekend geweest, en ook naderhand, volgens het getuigenis der Historien, noch bekender geworden is.

Laat ons nu zien, aan wien de uitvinding toegeschreven word. *C. Tacitus* zegt, dat zig de *Egyptenaaren* dezen roem toeëigenden; want zo schryft hy na de boven aangehaalde woorden: *Iidem* (Ægyptii) *et Litterarum semet Inventores perhibent. Inde Phœnicas, qui mari præpollebant, intulisse Græciæ, gloriamque adeptos tanquam repererint quæ acceperant, quippe fama est, Cadmum classe Phœnicum vectum rudibus adhuc Græcorum populis artis ejus auctorem fuisse.* Dat is: *Even dezelve* (Egyptenaars) *geeven zig ook voor de Uitvinders der Letteren uit; maar dat de Phoeniciers die ter Zee machtig waren, dezelve na Griekenland*

land overgebragt en den Roem verkreegen hadden, als of zy hadden uitgevonden, het geen ze nochtans maar ontfangen hadden. *Plinius* schryft die uitvinding de *Assyriers* toe, zeggende L. VII. Cap. LVI. *Literas arbitror semper fuisse Assyrias.* Alhoewel hy ook L. V. Cap. XII. aan de *Phœniciers* dien Roem laat, zeggende: *Ipsa gens Phœnicum in gloria magna est literarum inventionis.* Zie hier dan *driederlei Volkeren*, die om de Eer der Uitvinding der *Letters en Schryfkonst* twisten, even als nu *drie Steden* doen, om die der *Boekdrukkery*. De *Phœniciers* hebben evenwel de meeste getuigenissen voor hen. Want ook voor *Tacitus* heeft reeds de Poëet *Lucanus* van hen betuigt:

Phœnices primi, famæ si creditur, ausi
Mansuram rudibus vocem signare figuris.

Het welk de geestige Franse Poëet *Breboeuf* aldus aartig in Frans overgezet heeft:

C'est de lui que nous vient cet art ingenieux,
De peindre la parole et de parler aux yeux
Et par les traits divers des figures tracées
Donner de la couleur et du corps aux pensées.

Dat is:

Die Konst, zo zinryk, is van hen tot ons gebragt,
Door Woordenschildery voor ons en 't Nageslacht
Voor 't oog te spreeken, en door trekken en figuuren
Gedachten verf en lyf te geeven, en doen duuren!

Dit betuigt ook *Curtius* met de volgende Woorden: *Si fama libet credere, hæc gens litteras prima aut docuit, aut didicit.* Dat is: *Indien men de oude geruchten gelooven mag, zo heeft dit Volk eerst de Letteren of anderen onderweezen, of geleerd.*

Isidorus Seviliensis, die in de 7. Eeuw geleefd heeft, schryft in *Originibus*: *Græcarum Litterarum usum primi Phœnices repperterant.* Dat is: *Het gebruik der*

Griek-

Griekschi Letters hebben de Phoeniciers eerst uitgevonden.

Van *Cadmus* betuigt in het byzonder de Kerkvader *Clemens Alexandrinus* in de 2. Eeuw Strom. I. Κάδμος δὲ Φοίνιξ ἦν ὁ τῶν γραμμάτων Ἕλλησιν εὑρετής. *Cadmus de Phoenicier is den Grieken de Uitvinder der Letteren geweest.*

En deeze *Cadmus* was de Zoon van *Agenor*, die de vermaarde Steden *Tyrus* en *Sidon*, gelyk *Cadmus* daarna zelfs *Theben* in Griekenland, gesticht heeft; zyn tyd strekt zich omtrent 100 Jaaren voor *Moses* uit.

Maar alzo deeze Konst reeds in de dagen van *Job*, die wel noch ten minsten 100 Jaaren boven *Cadmus* gesteld moet worden, gelyk wy gezien hebben, bekend geweest is, kan men hem niet voor *d'eerste Uitvinder* houden.

Ik meen dan, dat men met grond de Uitvinding aan den Aarts-Vader *Joseph* in Egypten toeschryven mag, van dewelke in den 105. Psalm v. 22. betuigd word, dat de Koning van Egypten, na dat hy hem uit de gevangenis bevryd had, hem had gesteld over zyne Vorsten en Oudsten, *om ze t onderwyzen*, ik verstaa, *in de Letteren, of te konnen leezen en schryven*; het welk nu wel, gelyk het met alle dingen gaat, gering geacht word, maar evenwel, behalven *de mondelinge onderwyzing en de ondervinding*, *de grond van alle wysheid is*, en wiens groote nuttigheid men niet eer inziet, als wanneer men overdenkt, hoe het in de Waereld zoude gesteld zyn, indien men zonder die kennis en dit onderwys daar in was, en bygevolge, hoe het dan van te vooren in de Waereld gesteld geweest is, eer die kennis noch daarin gekomen was, en hoe het noch onder die Volkeren, die niet daarvan weeten, in *Africa* en

en *America* gesteld is: Een Mensch, die maar met den *mond*, en ook niet met de *hand* spreeken kan, is *stom* voor alle de geene, die hem niet konnen *hooren*, en moet of zelfs in persoon zyne boodschappen doen, of mondelinge Boden zenden. Even als men nu de *Boekdrukkonst* gantsch niet waerdeert, zo als ze behoord gewaerdeert te worden; maar hoe was het doch in de Waereld voor 300 Jaaren gesteld? en hoe verheugde men zich overal, als die Konst aan het licht quam, en een nieuw Licht aan het in duisternis en schaduwe des doods zittende Menschdom gaf.

Van *Egypten* heeft dan die Konst met'er haast aan de *Phoeniciers* en aan *Cadmus*, en ook aan de *Arabiers*, onder dewelke *Job* gewoond heeft, als de naaste Buuren van *Egypten*, door *Cadmus* aan de *Grieken*, en door andere *Phoeniciers* aan de *Assyriers*, en van *Carmenta*, de Moeder *Evandri*, aan de *Italianen*, omtrent 1300 Jaaren voor de Geboorte van *Christus*, konnen bekend worden: En dus kan men de Historie en de boven aangehaalde getuigenissen best overeenbrengen.

De Konst dan met Letteren en Woorden te schryven van *Joseph*, of ten minsten in zyn dagen, uitgevonden zynde, heeft men begonnen op *Bladeren van Palmboomen* of *Bast van Boomen*, met Pennen, van *Riet* gesneden, en in zwarte Verwe of Inkt ingestipt, te schryven, tot dat men eindelyk het *Pergament* of *Francyn*, van Kalfs- en Schapenvellen bereid, en de *Pen* bequamer bevonden heeft.

En op die wys is in de dagen van *Moses* en langen tyd daarna de *Schryfkonst* geoeffend geweest, tot dat omtrent drie Eeuwen voor Christus Geboorte het *Papier* uitgevonden en bekend geworden is; alhoewel die manier, als nu het Papier gemaakt

maakt word, misschien noch geen duizend Jaaren oud is.

Evenwel wierd de *Graveerkonst* daarom niet vergeeten, maar die dingen, die men lang ter geheugenisse wilde bewaaren, wierden noch in Kopere Tafelen gesneden, als *Verbonden*, *Wetten*, *&c.* Ziet I. Maccab. 8 : 22. en de Munten of Penningen wierden, gelyk als noch, met diergelyke gesnedene Stempelen geprent, of geslagen, zo dat de ingesnedene Letteren en Beelden zich daarop verheven vertoonden.

Daar nu in 't eerst de Letteren en Woorden in Hout, Steen of Metaal maar *ingesneden* wierden, zo hebben de Munten gelegenheid gegeeven, een andere manier van graveeren te bedenken, namentlyk de Letteren niet *in* het Hout, Steen of Metaal, maar *verhéven* te snyden, te houwen en te formeeren, zo als ze zich op de Munten vertoonen.

Deeze manier nu had natuurlyker wys de menschen in de gedachten konnen brengen, enkelde Letters van Hout of Metaal te formeeren, dezelve in Woorden en Regels t'zaamen te zetten, en dus de Boekdrukkonst uit te vinden. Ja men mag uit een passagie van de Schriften van *Cicero* besluiten, datze toen reeds enkelde Letteren uit Metaal geformeerd gehad hebben; want dus schryft hy *Lib. II. de Natura Deorum Cap.* 20. daar hy een *Stoïsche* Philozooph tegen een *Epicureïse* redeneerende invoert: *Hic ego non mirer esse quemquam, qui sibi persuadeat, corpora quædam solida atque individua vi et gravitate ferri, Mundumque effici ornatissimum et pulcherrimum ex eorum concussione fortuita? Hoc qui existimet fieri potuisse, non intelligo, cur non idem putet, si innumerabiles unius et viginti formæ literarum, vel aureæ, vel qualeslibet, aliquò conjiciantur, posse ex his in*

ter-

terram excussis Annales Ennii, ut deinceps legi possint, effici: quod nescio anne in uno quidem versu possit tantum valere fortuna. Dat is: *Zal ik my hier niet verwonderen, dat'er iemand is, die zich verbeelden kan, dat eenige lichamelyke stoffen, door haar eige zwaarte en kracht beweegt en omgedreven zynde, deeze zo heerlyk vercierde Waereld, door haar gevallige t'zamenkomste by geluk en raak zouden geformeert hebben? Die meent, dat zo iets heeft konnen geschieden, kan ik niet zien, waarom hy ook niet meent, dat, indien ontelbaare formen van de een-en-twintig Letteren, het zy datze van Goud of van iets anders gemaakt zyn, ergens door malkander gegooit en dan op de grond geworpen worden, daar uit de Jaarboeken van Ennius zouden voortkomen, zo dat men ze leezen kan. En ik weet niet, of het geval dat met een enkelde Regel zoude konnen te wegen brengen.* De beruchte *Toland* heeft gemeend, dat deeze woorden van Cicero by de eerste Uitvinders der Boekdrukkonst de gedachten om die uitvinding hadden doen opkomen, gelyk *Maittaire Tom. II. Annal. Typograph.* betuigt.

Dit is ten minsten zeeker, dat in de dagen van *Quintilianus*, en van den Kerkvader *Hieronymus*, waar van de een in eerste en de andere in de vyfde Christelyke Eeuw geleefd heeft, diergelyken enkelde Letterformen bekend geweest zyn; want dus schryft d'eerste *Instit. Orat. Cap. I. ad discendum, irritandae infantiae gratia, eburneas etiam literarum formas in ludum offerre, notum est.* Dat is: *Men geeft den kinderen, om hen lust tot leeren te maaken, letteren van yvoor gemaakt, om'er mede te speelen*; En de laatste, *Epist. XV. Lib. II. ad Laetam: Fiant ei literae vel buxeae vel eburneae, et suis nominibus appellentur: Ludat in eis, ut et ludus ipse eruditio sit.* Dat is: *Men geef aan een kind houte of yvoore letteren, en zeg hem de*

de naam van yder: Men laat het daar mede speelen, zo dat het door het speelen zelfs mag leeren.

Dat nu evenwel de Konst, de Letteren in Woorden en in een geheele Rede t'zamen te zetten, en dan met Inkt bestreken op het Papier te drukken, eerst lang daarna, en noch maar drie Eeuwen, nu 1740, geleden, uitgevonden en bekend geworden is, bewyst zo klaar als iets, dat alle onze gedachten en vermoogens onder het bestier van een hooger Hand zyn, dieze kan te rug houden, of gaande maaken op die tyd en in diervoegen, als hy in zyn wysheid goed vind. Men zou nu konnen denken: *Hebben de Menschen voor drie en meer honderd Jaaren niet zo wel konnen bedenken en besluiten, dat de Zon geduurende de nacht zo wel landen, bossen, velden, menschen en dieren aan de overzyde van den Aardkloot beschynen moest, als ze by ons geduurende den dag doet? En dat by gevolg over de Zee nog Landen te vinden waren:* En evenwel is het niemand voor *Christophorus Columbus* in de gedachten gekomen, ten minsten niet zo verre, dat iemand, gelyk hy, het gewaagt en onderstaan had, ook daarna toe te zeilen.

De geleerde Heer *Scriverius* meent, dat misschien de van ouds bekende *Deense Rimstokken*, dienende den Landlieden voor een Almanach, om de Dagen, Weeken, Maanden en Jaaren te konnen merken en berekenen, en die *Olaus Wormius in Fastis Danicis* in 't broede beschryft, aan *Laurens' Koster* gelegenheid gegeeven hebben, tot het bedenken van *Houte Letteren*, en vervolgens van de Boekdrukkonst. *Laurekrans* pag. 108.

III. HOOFD-

III. HOOFDSTUK.

Van de Tyd, wanneer de Boekdrukkonst in Europa uitgevonden en bekend geworden is, namentlyk in de vyftiende Christelyke Eeuw.

Dat de Boekdrukkonst niet voor de *vyftiende Christelyke Eeuw*, of voor dat men geschreven heeft, *duizend vierhonderd en - - Jaaren*, *in Europa* uitgevonden en bekend geweest is, behoeft geen bewys by alle die geene, die iets van de Historien weeten, of daarin kundig zyn; en teffens erkennen, dat alles in diergelyken zaaken (1) op de dadelyke getuigenissen, monumenten, overblyfzelen, &c.; of by gebrek van die (2) op het getuigenis van eenige geloofwaerdige eerlyke Mannen of Persoonen, die goede kennis van het geen ze betuigen, hebben konnen, en volgens hun zeggen, ook gehad hebben, aankomt; want zulks blykt

(1) Daaruit, dat geen Historieschryver voor en in dien tyd daar van eenig het minste gewag maakt.

(2) Daaruit, dat geen Boek te vinden is, dat voor en in die tyd gedrukt te zyn kan erkent en bevonden worden; want alhoewel'er eenige zyn, die een vroeger Datum * toonen, als men nu in het algemeen overeenkomt, dat de Boekdrukkonst bekend en in oeffening gebragt is, namentlyk tusschen 1440 en 1460, gelyk'er eeni-

* Onder de Liefhebbery van den Drukker deezes, *Johannes Enschedé*, beruft ook een zeer oud Boekje, op welkers Tytel het Jaargetal 1246 staat, en op de laatste Pag. dat het *te Frankfurt am Main bei Cyriaco Jacobi zum Bart*, 1246. *gedrukt is*. Daar het nochtans zeeker is en uit den inhoud blykt, dat het in 't begin der festiende Eeuw moet gedrukt zyn.

eenige van verscheide, en noch onlangs van *Maittaire* in zyne *Annales Typogr. Edit. secunda* Tom. I. pag. 2. aangehaald zyn; zo word nochtans aangetoont en beweezen, of dat het niet de Jaaren zyn van het *drukken* en *uitgeeven*, maar van het *schryven* of *afschryven* van het Boek, geweest zyn; of dat in de Cyffers een Drukfout is; of eindelyk, dat in zommige de tyd met voordagt vroeger gesteld is, om ze noch voor *Handschriften* duur te konnen verkoopen, of dat eenige nydige Boekdrukkers d'eer der Uitvinding anderen dus hebben willen beneemen.

(3) Daaruit, dat alle de Historie-Schryvers, dewelke omtrent de helft van de XIV. Eeuw en daarna geleefd en geschreven hebben, eenpaarig betuigen, dat toen eerst de Konst, om Boeken te drukken uitgevonden, opgekomen en bekend geworden is: Deeze zyn nu voornamentlyk de volgende:

1. *Laurentius Valla*, die in het Jaar 1415 gebooren en Anno 1465 overleden is, schryft daarvan in *Libris Elegantiarum*, te *Siena* 1487 gedrukt, aldus:

Abstulerat Latio multos Germania Libros,
Nunc multo plures reddidit ingenio.
Et quod vix toto quisquam perscriberet anno,
Munere Germano conficit una Dies.

2. *Philippus Beroaldus*, die gebooren is 1450 en gestorven 1504, heeft hiervan in 't Latyn een eige Lofgedicht geschreven *de Laudibus Germaniae*, alwaar hy onder anderen dus zegt:

O Germania, muneris repertrix,
Quo nil utilius dedit vetustas,
Libros scribere quae doces premendo!

3. *Nicolaus Perottus*, *Archiepisc. Sipontinus*, die omtrent het Jaar 1460 geleefd heeft, schryft daarvan in zyn *Comment. in Plin.* in *Praefatione ad Franciscum Guarinum* aldus:

Solebam aetati nostra gratulari ob NB. NOVUM SCRIBENDI GENUS *e Germania* NB. NUPER *ad nos delatum*.

4. *Angelus Politianus*, die in dien zelven tyd, namentlyk in het midden van de XV. Eeuw, gebloeid heeft, in zyne Brieven Lib. V. Ep. I.

Voces omnino barbaras pro Ciceronianis usurpant, quae videlicet Excusores isti NOVORUM LIBRORUM, *Teutones*, *perversissime aliquando effinxissent*.

5. *Sebastian Brandt*, gebooren 1458, en die Raadsheer en Cancelier van de Stad Straatsburg geweest is, schryft daarvan in zyne *Carmina* aldus:

Quae doctos latuit Graecos, *Italosque peritos*,
ARS NOVA *Germano surgit ab ingenio*.

En in het Lofdicht *de Praestantia Artis Typogr.*

NUPER *ab ingenio Rhenanae gentis et arte*
Librorum emersit copia larga nimis.

6. *Junianus Majus*, een Napolitaanse Ridder, wiens Boek *De priscorum verborum proprietate* reeds 1475 te *Napels* voor de eerste, en 1490 voor de tweedemaal, gelyk ook in die tusschentyd Anno 1477 te *Trevis*, en 1480 te *Brescia* gedrukt is, schryft daarin op dien zelve voet:

NB. NUPER *novam quandam Elementorum Characteres imprimendi rationem invenerunt*.

7. *Robert Gaguin*, die geleefd heeft onder Koning *Lodewyk XI.*, die geregeerd heeft van 1461 tot 1483, en onder wiens Regeering Boekdrukkeryen in Vrankryk eerst opgerecht zyn, schryft daar van in zyn *Arte metrificandi*:

Hoe

Hoc tulit inventum felix Germania terris,
Artis et ingenii nobile Schema sui.

8. *Hulderi**cus** Mutius*, Professor te Bazel, die omtrent het einde van de XV. en in den beginne van de XVI. Eeuw gebloeit heeft, schryft in *Chron. Germaniae L. XXVIII.*

Hoc tempore (1440) *Bombardae à Germanis sunt inventae, brevique post etiam ars illa Libros stanneis typis imprimendi inventa.*

9. *Joh. Baptista Fulgosius*, of *Fregosus*, of *De Campo Fregosio*, die Anno 1478 *Doge* te *Genua* gewest is, in *Factorum et Dictorum Memorabilium Lib. VII. Cap. XI. Quam ingentes sint quarundam artium effectus?*

Omnem Mechanicae artis effectum, non recentis modo, verum etiam antiquae illud superavit, quod scribendo Guttenbergius Argentinensis ostendit, primum à se inventa imprimendarum literarum scientia: Nam nonsolum uno die imprimendo plura scribere, quam uno anno calamis docuit; verum etiam causa extitit, ut aucta librorum commoditate, bonarum artium scientia, quae intermortua erat, velut ab orco excitata videatur.

Per hanc igitur literarum imprimendarum artem praeclarissimi Auctores, etsi diu ante fuerunt, tamen anno salutis CCCC ac quadragesimo supra mille haud injuria iterum nati esse dici possint.

10. *Fr. Jacobus Philippus Bergomas* in zyn *Supplemento omnimodae Historiae*, reeds Anno 1485 te *Brixen* gedrukt. *Sub Pii II. Pontificatu, ad annum* 1485.

Ars imprimendi libros his temporibus in Germania primum enata est, quam alii repertam asserunt à Guttenbergo Argentino, alii à quodam alio, nomine Fusto, alii à Nicolao Jensone, praedicant.

 11. *Con-*

11. *Conradus Celtes*, gebooren te Wurtzburg 1459 en gestorven 1508. *ad Rhenum:*

Jamque Maguntiacam vastus te flectis ad urbem,
Quae prima impressas tradidit aere notas.

En *Lib. III. Amor. Eleg. XIII.*

Quae sculpsit solidos aere characteres,
Et versis docuit scribere literis.

12. *Marius Grapaldus*, die in de afgaande XV. en beginnende XVI. Eeuw geleefd heeft, in *Dictionario de Partibus Ædium* L. II. Cap. IX. Tit. de Penna:

Nuperrime coepit, utpote me puero in crepundiis, Ars olim, (welk woord hier staat in de betekenis van *onlangs*) *ut ajunt, a Germanis inventa, aere literas, et ita libros formis, ut vulgo dicitur, excudendi.*

13. *Matthias Palmerius Pisanus*, die in de Jaaren 1470 tot 1480 geschreven heeft, in *Continuatione Chronici Palmerii Florentini:*

Fuit ars haec prope divina per totum fere orbem propagata circiter annum 1457.

14. *Johannes Trithemius, Abbas primum Spanhemiensis, deinde Coenobii St. Jacobi Herbipoli*, die gebooren is Anno 1462, en tot 1516 geleefd heeft, *in Sermonibus et Exhortationibus*, gedrukt te Straatsburg 1486, in Fol.

Industria quidem Impressoriae artis, NOSTRIS DIEBUS NUPER *apud Moguntiam inventae, multa quotidie volumina producit in lucem.*

In desselfs *Epistolae Familiares*, 1536 te *Hagenau* gedrukt, in een Brief *ad Jacobum Trithemium Fratrem*, den 24 Juny 1506 geschreven:

Im-

Impressoria NOSTRIS DIEBUS *arte apud Moguntiam inventa, hodieque per orbem universum dilatata, tot veterum atque novorum Volumina Doctorum veniunt in lucem, ut Ære jam modico doctus quilibet esse possit.*

Ibidem, in Epistola ad *Jacobum Kymolanum* den 16 Augusti 1507:

Ars, quam impressoriam vocant, TEMPORE INFANTIÆ MEÆ *apud Moguntiam Metropolim Francorum inventa, infinita penè et Veterum et Novorum Volumina quuotidie producit in lucem.*

Van twee andere getuigenissen van dien Abt, in zyn *Chronicon Spanhemiense* en *Annales Hirsaugienses* zich bevindende, zullen wy in het Hoofdstuk van *Mentz* spreeken.

15. *Henricus Bebelius*, die in het zelfde tydperk als *Trithemius* geleefd en geschreven heeft, in zyn *Carmen in Laudem Germaniae*, 1501 gedrukt:

Laude condigna venerare Vatum
Turba Germanos, studio sagaci,
Scripta qui quondam renovare norunt
Arte premendi.

16. *Sebastian Munster*, Professor te Heidelberg, geboren 1489, in zyn *Cosmographia L. III. Cap. CLIX.*

Inventa est ars illa stanneis typis imprimendi, TEMPORE FERE NOSTRO.

Wy zullen nu niet meer getuigenissen van zulke Schryvers, die in de laatste helft van de XV. en in het begin van de XVI. Eeuw geleefd en geschreven hebben, bybrengen; maar alleen noch eenige van omtrent dien zelven tyd met Naamen aantoonen en de Geschriften melden, waarin ze daarvan op dien zelven voet, als de voorgaande, spreeken.

Johannes Aventinus, 1466 gebooren, *in Annal. Bojicorum Lib. XVII.*

Nicolaus Clopper, Canunnik te Eindhoven in het Jaar 1472, in *Floraria Temporum.*

Johannes de Hagen f: de indagine, 1475 overleden, in *Chronico.*

Anonymus in *Chronico magno Belgico*, gebragt tot het Jaar 1474, waarin hy ook overleden is.

Ægidius de Roya in *Annalibus Belgicis*, gebragt tot het Jaar 1478, het welk ook zyn Sterfjaar geweest is.

Thomas Basinus in *Historia de Ludovico XI Galliarum Rege et Carolo Burgundiae Duce*, *circa ann.* 1480.

Jacobus Ticinensis in *Commentariis suorum temporum sub Pio II. P. M.*, van die hy ook Cardinaal gemaakt is, en die geregeert heeft van Anno 1458 tot 1464.

Hieronymus Albertucius Bursellus in *Chronico ab origine Mundi usque ad ann.* 1491, zynde weinig Jaaren daarna te Bononien overleden.

Baptista Ferrariensis in *Historia Florida.* Hy heeft in t Jaar 1494 geleefd.

Marcus Antonius Sabellicus, die in het Jaar 1486 en verder geleefd en geschreven heeft tot 1506, in zyn *Enneadibus*, *Lib. VI. Cap. X.*

Polydorus Vergilius of *Virgilius*, een Schryver van die zelve tyd, in zyne Boeken de *Rerum Inventoribus*, 1499 geschreven en gedrukt te Straatsburg, *Lib. II. Cap. VII.*

Petrus Appianus, Prof. Mathes. te *Ingolstadt*, geboren 1495, in *Cosmographia.*

Hartmannus Schedel in zyn *Libris Chronicarum*, te Neurenberg omtrent 1490 geschreven en t'Augsburg 1497 gedrukt.

Jacobus Wimphelingius, gebooren 1449, in *Epitome Rerum Germanicarum* Cap. LXV I, gedrukt 1499, en in *Catalogo Episcoporum Argentinensium*, gedrukt 1508.

Paulus Langius Cygneus, Monachus Bazaviensis, in *Chronico Citicensi ad annum* 1454: Hy heeft geleefd op het einde van de XV. Eeuw.

Franciscus Irenicus in Exeges. Germania, L. II. Cap. XLVII.

Andreas Althamerus ad Germaniam C. Taciti.

Om van anderen, deeze in den tyd gevolgd hebbende, niet te spreeken, als welkers getuigenissen minder gelden; en aangaande het getuigenis van de *Keulse Chronyk* van Anno 1499, daarvan zal in het Hoofdstuk van Haerlem gehandeld worden.

Eindelyk en ten (4) strekt ook tot een bewys, dat de Boekdrukkonst in het midden van de XV. Eeuw eerst nieuw uitgevonden en in den gang gebragt is, *dat in eenige der eerste gedrukte Boeken betuigt word, datze op een nieuwe manier met Letteren van Metaal in dien tyd gedrukt zyn.*

Het is waar, de allereerst gedrukte Boeken melden niet, *noch waar*, *noch wanneer*, *noch van wie* ze gedrukt zyn, en dit is, beneffens de onbeschaafdheid van de Letteren, het manquement van Capitale Letteren, van Signaturen, Cyfferen van de Paginas, van teekenen van onderscheiding eener Rede, &c.; een bewys mede van haar *Eerstgeboorte*, om zo te spreeken; En de eerste Uitvinders, om dat hen de uitvinding van deeze Konst veel moeite, geld, arbeid en verdriet gekost had, hebben zich wel gewacht, om in 't eerst bekend te maaken, dat hunne Boeken *gedrukt* waren; maar ze hielden dat verborgen, om ze noch als *Handschrif-*

ten zo veel te duurder te konnen verkoopen, en dus hun schade goed te maaken, en eenige belooning voor hunnen langen arbeid en nuttelyke uitvinding te verkrygen; het welk hen ook geenzins qualyk te neemen is: Evenwel ging het in langheid des tyds niet aan; het werk verried haast zich zelfs, door de gelykheid der gedrukte Boeken van een en dezelve uitgave, en d'een verried den anderen, zo dat ze het eindelyk zelfs beleden, en met uitdrukking van hun Naam roem in die Konst zochten.

Het eerste Boek, het welk met dit getuigenis uitquam, was *Psalmorum Codex* in 4to; waar achter deeze woorden staan:

> Presens Psalmorum Codex, venustate capitalium decoratus, rubricationibusq sufficienter distinctus. Adinventione artificiosa imprimendi ac characterizandi absque calami exaratione sic effigiatus. Et ad eusebiam dei industrie est consummatus. Per johannem fust civem moguntinum et petrum schoiffer de gernssheim. Anno Domini Millesimo CCCCLVIJ. In vigilia assumcõnis. (*Dat is op den Dag van Maria Hemelvaartsdag, vallende op den* 15 *Augusti.*

En het tweede *Durandi Rationale Divinorum Officiorum*, *in Folio*, te Mentz 1459 van die zelve *Johan Faust* en *Pieter Schoiffer* gedrukt, op het einde van het welke deeze woorden te leezen zyn:

> Presens racõnalis dīnorũ codex officiorũ venustate capitalium decoratus. rubricationibusq distinctus. Artificiosa adinventione imprimendi ac caracterizandi: absque calami exaratione sic effigiatus. Et ad eusebiam dei industrie est cõsũmatus Per johannẽ fust civẽ Magũtinuꝫ Et petrum Gerntzheym Clericum diocesis eiusdem. Anno Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo nono. Sexto die Octobris.

Dit

Dit of diergelyken hebben deeze Boekdrukkers en hunne Nakomelingen verscheide volgende Boeken, te *Mentz* gedrukt, tot in het Jaar 1523 tot walgens toe bygevoegt. Ziet *Maittaire* Annal. Typogr. Tom. II. P. I. p. 143, 144. Edit. secundæ; weshalven die zelve Autheur, alhoewel hy doorgaans de Stad *Mentz* d'eerste uitvinding der Boekdrukkonst toeschryft; zig niet heeft konnen onthouden Tom. I. P. I. pag. 280. Nota 1. van zig over die Mentzische Snorkery te ergeren, zeggende: *Notanda est hæc affectata Moguntinarum subscriptionum grandiloquentia, syntaxisque insolens prorsus et* ἀσύντακτος, *quae cum toties repetatur, Moguntinis illis videtur mire placuisse.*

Andere, die de zaaken wat dieper nadenken, zullen dit veelmeer als een teeken en bewys van een *quade zaak* aanmerken, om in de voorbaat te zyn, als hen zelfs bewust zynde, datze dit voorgeven met'er daad niet konden goed maaken, en dat het van anderen met meerder grond van waarheid zoude tegengesprooken worden; en dus met dikwyls herhaalde woorden zig in het *mala fide*, of ten onrechte aangematigde bezit van den roem van *eerste Uitvinders der Konst* te zyn, te bevestigen, met dikmaals te zeggen: *Nos poma natamus.*

Welke ook de waare reden van die altebaarblykelyke gemaaktheid der Mentzise Boekdrukkers zyn mag, dit is echter zeeker, dat hen eenige andere, dewelke in andere Landen en Plaatsen Boekdrukkeryen opgerecht hebben, daarin nagevolgt zyn, gelyk wy in het Hoofdstuk *van de uitbreiding der Boekdrukkonst* daarvan eenige exempelen bybrengen zullen.

Uit al het geen dan in dit Hoofdstuk gezegt is, blykt genoegzaam, dat de Edele Boekdrukkonst

niet voor de XV. Eeuw, en zelfs niet voor de helft dier Eeuw bekend geweest en geworden is; en dat by gevolg, om dat derzelver Uitvinding zeekerlyk veel tyd, werk, arbeid, vergeeffe, of ten minsten in den beginne niet altewel gelukkende onderneemingen gekost heeft, en veelerhande Werktuigen vooraf daar toe hebben moeten gereed gemaakt worden, het wel te denken, en maar al te zeeker is, dat tien of twintig Jaaren met het uitvinden, maaken en hermaaken van de daartoe vereischte bequaame Gereedschappen verloopen zyn, eer men met eenige proef heeft konnen en durven voor den dag komen, en dat men derhalven daar mede omtrent 10 Jaaren, namentlyk van 1430 tot 1440, en met het verbeteren van alles, wederom 10 Jaaren, namentlyk van 1440 tot 1450, eindelyk met het beschaven en volkomener maaken wederom 10 Jaaren, namentlyk tot 1460 en zo voort, tot op de tegenwoordige tyd, daar het schynt, dat niets meer tot derzelver grooter volkomenheid kan bygevoegt worden,* toegebragt heeft.

Om nu eindelyk een besluit van dit Hoofdstuk te maaken, zo gelieve den Leezer te merken:

Dat de Boekdrukkonst uitgevonden, in den gang gebragt

* Ik weet wel, dat zommige Drukkers in Duytsland zeer gewenscht hebben, ook by de *zwarte* en *roode* Verwe, waar mede zedert gedrukt word, een *groene Verwe* te mogen hebben, om 'er mede te drukken, in meening, dat dit veel baat aan de Oogen in het leezen doen zoude: Ik heb ook voor omtrent 2 Jaaren in de *Hamburger gedrukte Nieuws-Papieren* eens gezien, dat iemand te Hamburg liet bekend maken, diergelyke *groene Druk-Verwe* uytgevonden te hebben, biedende dezelve en het Geheim, om ze te maaken, aan die geene aan, die hem daar voor een convenabele Præmie toestaan zoude. Doch ik heb niet verder daar van gehoort of geleezen: Ondertusschen vind ik, dat de Heer *Trotz* t'Utrecht dit ook in de gemelte Hamburger Nieuws-Papieren geobserveert heeft. Ziet desselfs Aanmerkingen *ad Hugonem de arte Scribendi* pag. 585.

bragt en bekend geworden is omtrent het Jaar 1440 *en van daar aan hoe langer hoe meer tot* 1450, *als wanneer over* DUITSLAND *en het* KEIZERRYK *regeerde* FRIDERICUS III. *uyt het Doorluchtige Huis der Aarts-Hertogen* van OOSTENRYK: *over* VRANKRYK *Koning* KAREL VII. *uyt het Huis van* VALOIS: *over* ENGELAND *Koning* HENDRIK VI., *de laatste uyt het Huis van* LANCASTER: *over het grootste gedeelte der* NEDERLANDEN PHILIPPUS BONUS, *uit het Huis der Hertogen van* BURGUNDIEN: Zynde toen het KERKELYK BESTIER tusschen de twee PAUSEN EUGENIUS IV. en FELIX V. *betwist.*

IV. HOOFDSTUK.

Van de Plaats, waar, en van wie de Boekdrukkery eerst uitgevonden en geoeffent en d'eerste Boeken gedrukt zyn: Waarin met veele grondige Bewyzen aangetoont word, dat deze Eer de Stad HAERLEM *en derzelver Burger en Inwoonder* LAURENS JANSEN, KOSTER, *toekomt en daarvoor erkend moet worden.*

Na te hebben in het voorgaande Hoofdstuk gesprooken van den *Tyd*, wanneer de Boekdrukkonst uitgevonden en bekend geworden is, zullen wy nu spreeken van de *Plaats*, waar in zulk een groot heil voor het Menschdom gesprooten is? En *van wie?* of welke de Autheur derzelve geweest zy.

Hier is bekend, dat, zo dra die wonderbaare en nutte Konst omtrent het Jaar 1460 door ge-

heel Europa genoegzaam berucht was geworden, *drie Steden* opgekomen zyn, die zich yder den Roem van de eerste Uitvinding toegeëigend, en d'een den ander denzelve om het zeerste betwist hebben, naamentlyk HAERLEM in *Holland*, en MENTZ en STRAATSBURG in *Duitsland*; waarvan yder zedert Schryvers ten haaren gunst en Verdeedigers van haar zaak en voorgeeven genoeg gevonden heeft.

Om nu hier in een rechte in- en doorzigt te krygen, zal ik

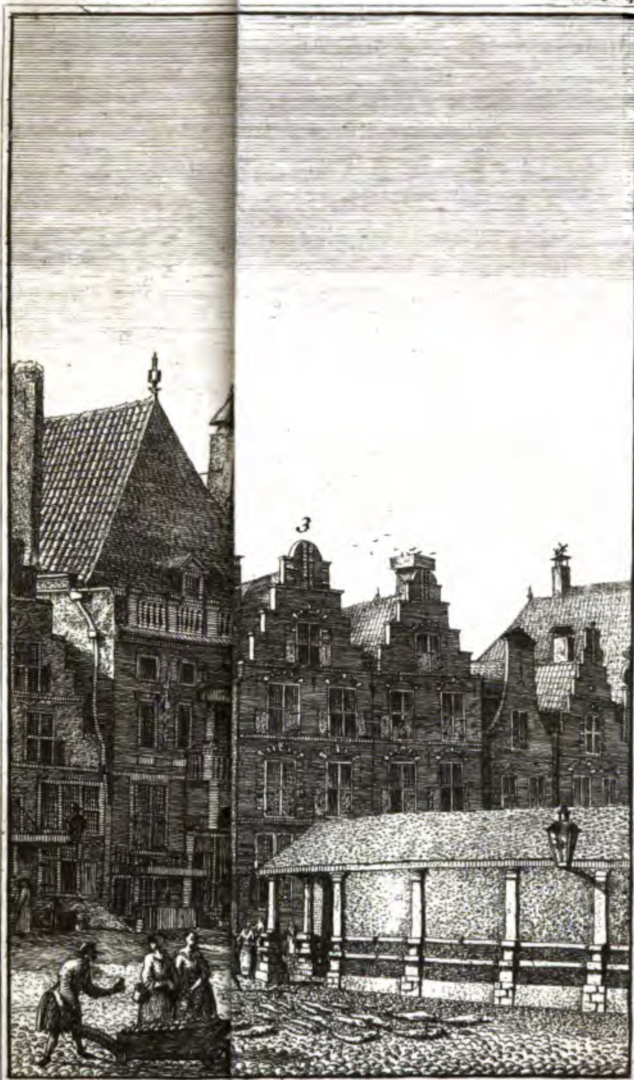
I. *Het verbaal van yder der gemelde Steden zo voordeelig, als ze het zelfs doen, en doen konnen, voorstellen.*

II. *De Bewyzen en Getuigenissen, waar op yder steunt, bybrengen, en by yder de zwaarigheden en tegenwerpingen, die d'een den ander maakt, aanvoeren, en welke antwoord en oplossing dezelve daar op geeven: Op dat dus de Leezer zelfs zal konnen zien en opmaaken, waar de weegschaal overheld, en aan welke hy de voorrang te geeven hebbe.* Ik maak dan een begin van HAERLEM, om dat ze staande houd, dat ze vroeger met Boekdrukken doende geweest is, dan of *Mentz* of *Straatsburg*.

Het Verbaal van HAERLEM.

„Te HAERLEM heeft tusschen de Jaaren „1420 en 1450 geleefd en gewoond op de Markt „tegen over de groote Kerk [Zie de nevens staan„de Figuur.] in een ruim, maar nu in drien verdeeld, „Huis * eenen LAURENS JANSEN, een „eer-

* Het middelste gedeelte No. 2. word tegenwoordig bewoond van den Boekdrukker *Mozis van Hulkenroy*, die aldaar de Konst van LAURENS KOSTER noch heden in dat Huis oeffent: Boven in den Gevel staat de Afbeelding van den Uitvinder, met een Latyns Opschrift; het derde gedeelte van *Kosters* Huis maakt nu de helft van de vermaarde Herberg, het *Gulde Vlies*, uit.

Afbeelding van ænst LAURENS JANSZ. KOSTER te Hwiens beeltenis in de Gevel

H. Spilman ad vivum del. et fec.

„ eerlyke en wel gegoede Burger van die Stad, die „ den Toenaam *Koster* voerde, om dat het *Kosters-* „ *Ampt*, zynde een Kerkelyke Bediening, in des- „ selfs Geslacht, dat al in den Jaare 1300 bekend is „ geweest, van ouds erflyk was: Zyn deftigheid „ heeft hem ook te wegen gebragt, dat hy Sche- „ pen van de Stad *Haerlem* geworden is, welk Ampt „ men uit gezegelde Brieven bevind, dat hy in het „ Jaar 1431 bekleed heeft.

„ Deeze *Laurens Jansen* heeft zyn liefhebbery ge- „ had met allerlei Figuuren in hout te snyden, en „ omtrent het Jaar 1428 in het *Haerlemmer Hout*, „ even voor de Groote *Houtpoort* van *Haerlem* ge- „ legen, een wandeling doende, vond hy eenige „ Beuke-Takken en Schorssen leggen, die van den „ wind afgewaaid waaren, hy raapte een op en sneed „ tot tydkorting eenige Letteren daar in, win- „ dende vervolgens een papier daar om, en zynde „ neêrgezeten, viel hy in slaap, daar ondertus- „ schen het papier van de vochtige lucht, of van „ eenig gevalle regen nat geworden was: Hy wak- „ ker wordende, bezag het papier en hout, en „ vond, dat de letteren met eenige verwe uit het „ hout op het papier verkeerd uitgedrukt stonden: „ Hier op ging hy de zaken dieper nadenkende na „ huis, en sneed in een ander stuk hout eenige lette- „ ren, of een regel schrift verkeerd in, vervolgens „ nam hy papier en drukkende het zelve op het „ hout, zag hy de letteren en woorden recht staan, „ dat ze konden gelezen worden: Hy ging hierop „ in geheele Houte Plaaten allerlei Figuuren met „ eenige Spreuken daar by snyden en met een vaale „ of feuillemort-couleurde Inkt dezelve bestryken „ en ze daarna afdrukken, als

„ Een van *veertig Figuuren, verbeeldende eenige Histo-*

„*rien van het Oude en Nieuwe Testament*, *met eenige*
„*daar by geschreevene Latynse Spreuken.*

„Een tweede van *de Zeven Temtatien van een Kranke*
„*in zeven Figuuren met een Latynse Verklaaring*, staan-
„de vooraan een laater gedrukte Titel, waarin ge-
„zegt word, dat dit 1428 door *L. J. Koster* uitge-
„geven is.

„Een derde van *Zestien Figuuren met Latynse Spreu-*
„*ken uit het Canticum Canticorum*, *op Banderollen in*
„*de Printen ingevoegt*, staande vooraan, dat het 1430
„door *L. J. Koster* is gedrukt.

„Een vierde, *vervattende allerlei Figuuren uit de*
„*Openbaaring Johannis*, *ten getalle van* 48 *Figuuren*
„*met Latynse Spreuken*, *ook op Banderollen ingevoegt*;
„En dit is met couleuren afgezet, na den smaak
„van dien tyd.

„Het eerste betuigt *Scriverius* beneffens noch ee-
„nige andere, hier niet vermeld, gezien te hebben,
„*Laurekrans* pag. 97 en 98. Maar de drie laatstge-
„noemde worden noch op het Stadhuis te *Haerlem*
„bewaard, en zyn aldaar te zien, gelyk ik ze ook
„noch onlangs daar gezien heb.

„Het eerste en het laatste betuigt ook *Malinkrot*
„1646 gezien te hebben. Ziet *Maittaire Annal.*
„*Typogr.* Edit. primæ pag. 16.

„*Koster* hier op noch verder gaande, begon eeni-
„ge Boeken in houte Formen te snyden en op het
„Papier alleen op de eene zyde te drukken, onder
„anderen een *Donatus* of *Grammatica Donati*, voor-
„namentlyk ten dienst van zyn Zwagers, *Thomas*
„*Pietersz.*, Kinderen; die hy evenwel ook ten
„besten van het Gemeen uitgaf.

„Hy bedacht ondertusschen noch een beter vond;
„hy sneed enkelde Letteren, eerstelyk van *Hout*,*
„en

* Men zou mogen gissen, dat hier van daan het Hoogduitse

„en daarna van *Lood* of *Tin*, en begon die in woor„den te zaamen te zetten, en dus iets weinigs te „drukken; doch dit noch te moeijelyk vindende, „begon hy ze uit die Metalen in Formen te gie„ten, en daar mede den

Spiegel der Behoudenisse

„omtrent het Jaar 1440, als *het eerste met enkelde* „*gegoote Letteren gedrukte Boek*, gelyk uit desselfs „kort hier na volgende Beschryving blyken zal, te „drukken.

„Het is ligt te denken, dat *Koster* alle deze din„gen niet alleen heeft konnen bewerken en ver„richten, maar dat hy daartoe verscheide Persoo„nen van nooden heeft gehad, aan die hy d'eene „dit, d'ander dat toebetrouwen en zig van hunne „handen, hulp en arbeid bedienen moest, om al„les in stand en aan den gang te brengen: Maar om „dat alles hierby zo gewigtig was, en dus geheim„houding vereischte, zo verpligtede hy ook alle „zyne Werklieden daartoe.

„Doch hy had naauwlyks den eersten Druk van zyn „*Spiegel der Behoudenis* afgedrukt, of een van zyne „Knechten, een Duitscher van geboorte, die nu „alle de werktuigen, handgreepen en behandelin„gen van de Konst, voor zo verre ze *Koster* toen „bedacht had, geleerd hebbende, en ziende wat „voordeel men daar mede maken konde, eens op „Kers-avond in 't Jaar 1440, wanneer al het Volk „van

Woord *Buchstaben* en *Bucher*, als mede het Nederduitse Woord *Boeken* afkomstig was: *Beukestaven*, *Buchstaben*, *Beuken*, *Bucher*, *Boeken*; doch dit mogen die geene onderzoeken, die weeten, *waar de Woorden van daan komen, en waar ze na toe gaan*, gelyk de Koningin *Christina* van den geleerde *Menage* te Parys gewoon was te zeggen.

„van de arbeid uitgescheiden en in de Kerk was,
„op den Drukkery-Winkel ging, eenige Gereed-
„schappen en Letters, waar van *Koster*, gelyk hier
„na blyken zal, weinig meer als voor twee pagina
„van klein Folio had, in een zak stak, en zig daar
„mede zoek maakte, zynde naderhand bekend ge-
„geworden, dat hy zig over *Amsterdam* en *Keulen*
„na *Mentz* geretireert, en aldaar ook een Winkel
„opgezet, en reeds in 't Jaar 1442 een Boek, zyn-
„de een *Grammatica*, *Alexandri Galli Doctrinale* ge-
„noemd, beneffens *Petri Hispani Tractatibus Logi-*
„*cis*, gedrukt en uitgegeven had, en wel met even
„diergelyken Letteren, als *Koster* zig van bediend
„had by den *Spiegel der Behoudenis.*

„*Koster* was niet weinig verslagen en verleegen,
„dat hem zyn Knecht zulk een pots gespeeld, zyn
„Drukkery berooft en geruïneert, en zyn Konst
„na elders overgebragt had, en ze nu zelfs, als zyn
„eige Uitvinding, oeffende. Doch daar was niet
„anders aan te doen, als maar wederom zyn Druk-
„kery in staat te stellen: Hy goot dan wederom
„andere Letteren, niet van *Lood*, maar van *Tin*,
„die wat beeter uitvielen dan d'eerste, en drukte
„daar mede *den Spiegel onzer Behoudenis* op nieuw,
„gevende daar na ook uit dit zelve Boek in 't La-
„tyn of Latynse Rym-versen onder den Titel *Spe-*
„*culum humanæ Salvationis*, met de eigenste Letters
„van het Duitse gedrukt.

„Hoe het verder met *Laurens Koster* en zyn Boek-
„drukkery gegaan is, daar van vind men geen na-
„rigten, zynde in de binnenlandse beroertens van het
„zogenoemde *Kaas- en Broodsvolk*, als het overblyfzel
„der *Hoekse* en *Kabeljauwse* Partyen, die de Nederlan-
„den van 1350 tot 1492, en dus 142 Jaar achtereen,
„in vuur en vlam gezet hebben, en beide Landen en

„Lui-

„Luiden bedorven, en in de Plondering der Stad, „toen (1492) voorgevallen, als mede door de „*Spaansche* harde belegering en eindelyke inneeming en wreede en moedwillige behandeling der „*Spaanse* Soldaten in het Jaar 1573, in de Stad „meest alle Documenten verlooren gegaan: Alleen „is zo veel bekend, dat omtrent het midden van „de volgende Eeuw, dat is omtrent 1550, noch „*Wynkannen* in het Huis van den gemelden *Laurens* „*Jansen Koster*, toen by zynen Na-Neeve *Gerard* „*Thomasz.* bewoond, te zien geweest zyn, dewelke men wist, dat uit de versmoltene Letteren van „de Boekdrukkery van *Koster* gemaakt waren; en „dat de *Houtsneden*, van hem in den *Spiegel der* „*Behoudenis* gebruikt, van *Haerlem* na *Culenburg* in „handen van *Johan Weldenaar* gekomen zyn, die „dezelve, om datze in het midden door een Pilaar „onderscheiden waren, van malkander gezaagt, en „in den *Spiegel der Behoudenis*, aldaar op nieuw in „4to. met een ander Letter Anno 1483 gedrukt,* „gebruikt heeft; want dat het diezelve *Houtsneden* „van *Laurens Jansen Koster* moeten geweest zyn,

D „kan

* De volle Titel is: De Spiegel onser Behoudenisse: van Culenburch by my Johan Veldener, in 't Jaar M. CCCC. ende LXXXIIJ. des Zaterdaghes post Mathei Apostoli: En zo is hy ook by *Maittaire* in de hier boven aangewezene plaats: Maar Mr. *Marchand* steld in zyn *Histoire de l'Imprimerie* pag. 78 den Titel dus: Den Spiegel onser (Menschlicher) Behoudenis: Volmaakt in des goede Stede van Culenburch, by Johan Weldenaer, in het Yaer ons Heeren M. CCCC LXXXIII. de Saterdagh post Matthei Apostoli (Festum.) Achter dat, het welk ik gezien heb, toebehoorende den Heer *Jacob Marcus* t'Amsterdam, staat het volgende: Dit boeck is volmaect in die goede stede van Culenburch by my Johan Veldener, in 't Jaer ons heeren MCCCC LXXXIII des saterdags post Mathei Apostoli. Diergelyke veranderingen vind men meer in de eerste Boeken, en men kan niet bedenken, waarze van daan komen, of wat de reden daarvan is.

„kan men overduidelyk uit de vergelyking van die „beide *Spiegelen* zien; zynde in d'een zelfs niet een „trek of ſtreepje meer of min, of anders dan in de „ander te vinden; gelyk my zelfs, by het onder„zoek gebleeken is; want ik heb in eenige zelfs de „ſtreepjes, die bladeren op de Boomen verbeelden, „geteld, en bevonden, dat hun getal, geſtalte en „plaats in beide even eens waren: En dit betuigt „ook *Maittaire*, *Annal. Typogr.* Tom. I. pag. 445. „Edit. ſecundæ.

Dus verre het Verbaal van HAERLEM, *aangaande de Uitvinding der Boekdrukkonſt door* LAURENS JANSEN KOSTER *wylen haar Inboorling en Burger*, getrokken uit *Hadriani Junii Batavia* pag. 255-257 Edit. Lugd. Batav. anni 1578, en uit *Petri Scriverii Laurekrans*, gedrukt te *Haerlem* 1628, pag. 9, 10 en pag. 97-117. Behalven het laatſte van den Culenburgſen Spiegel, het welk alleen door my in præſentie van eenige andere, zo te *Amſterdam* als te *Haerlem* onderzocht, waargenomen en bygebragt is, en hier mede betuigt word.

Ik kan hier niet voorbygaan in te brengen 't fraaije Vers van den Heer *Pieter Langendyk*, uitgeſproken op de oude Redenkamer der Pellikaanniſten te Haerlem op den eerſten January, 1740, waarin hy meld, dat, namentlyk in den Jaare 1428, toen *Philips van Bourgondien* de Regeering over deeze Landen bequam, ook de Weetenſchappen en de Koophandel begonden te bloeijen, en door de aangenaame Vrede onder de leeftyd van dien Vorſt te herleven; zeggende verder pag. 12:

Toen wierd, ô Haerlem! in uw vindingryke ſtadt,
Door Laurens Koſter, wiens geſlacht op 't kuſſen zat,
De kunſt gevonden, waar door alle kunſten leeven.

Hy

Hy wandlende in den Hout door beukeboomen dreeven,
Snyd letters uit een schors, en of 't de hemel gaf,
Drukt hy die op papier met inkt al speelende af.
Dat bracht hem in den zin of 't mooglyk mocht gelukken,
Een schrift dat leesbaar was op deeze wys te drukken.
De hemel zegende 's mans yver wonderbaar,
Hy goot de letters nu, en voegde ze aan elkaar,
En vind een drukpers uit. Toen zag het edel Spaaren
Het eerste en wettig kind der nutte drukkunst baaren,
Genaamd de Spiegel der Behoudenis, *een werk*
Dat 's vaders grooten naam verheft tot aan het zwerk.
De wysheid wellekoomt dien eerstgeboaren zoone,
En wil dat Kerk en School Laurens, den vader, kroone
Met eenen lauwerkrans van eer en achtbaarheid.
Sinds is de boekdrukkunst de waereld door verbreid.
Toen zag men 't Godtlyk licht weer op het aardryk schynen,
En alle nevels der onweetenheid verdwynen,
Wyl 't Euangelieboek in Hollands oude spraak
In yders handen quam, en strekte tot een baak
Der zielen, om den weg der waarheid recht te vinden,
En blindlings niet te treên op 't voetspoor van de blinden:
De Penningwysheid heeft nu na drie eeuwen tyd,
Met zinnebeeldwerk hem aan de eeuwigheid gewyd,
Hem, door wiens nutte vond ontelbre letterhelden
Vereeuwigd zyn, wiens deugd alle eeuwen zullen melden.
Hy maakt zyn vaderstadt de waereld door vermaard.

Ik zal nu overgaan tot de *Bewyzen, waarop dit Verhaal steunt, en waardoor het zelve gestaaft en bekrachtigt word.*

De Bewyzen en Getuigenissen van het voorgaande Verhaal van HAERLEM.

Eerste Bewys.

De eerste en voornaamste *reële* of *daadelyke Bewyzen* zyn de boven aangehaalde, tot dato deezer op

het Stadhuis te *Haerlem* zorgvuldig bewaard wordende en te zien zynde Stukken, en wel voornamentlyk DE SPIGEL DER BEHOUDENIS, *in de Hollandsche Taal*, waar van noch een Exemplaar van de eerste Druk op het Stadhuis, als gezegt, en een ander op het *Princenhof* in de Stads Bibliotheek bewaard en te zien is, gelyk ik die ook, het eerste beneffens *Johannes Enschedé* op het Stadhuis met verlof en in tegenwoordigheid van den Ed. Gr. Achtb. Heer *Mr. Cornelis Ascanius van Sypesteyn*, tegenwoordig (1740) wel regeerend Burgermeester der Stad *Haerlem*, en van den Heer Secretaris der gemelde Stad *Mr. Jan Jacob van Bergum van Nieuwenbuizen*; en het ander op het Princenhof met *Izaäk Enschedé* en den gemelden *Johannes Enschedé*, Vader en Zoon, beide tegenwoordig Stads-Drukkers, in tegenwoordigheid van den hoogwaerdigen en zeer geleerden Heer *Joannis Alberti*, Prædicant in de Gereformeerde Gemeente aldaar, die my ook eenige Boeken uit deszelfs fraaije Bibliotheek tot het opstellen van het tegenwoordig Tractaat, gunstig ter hand gesteld heeft, waar voor zyn Eerw. hier mede opendlyk dankzegge, gezien en naauwkeurig onderzocht heb: Een derde Exemplaar, maar van de tweede uitgave, word bewaard in de Stads Bibliotheek te *Hoorn* in Noord-Holland, het welk de gemelde *Johannes Enschedé* onderzocht heeft: Een vierde Exemplaar, ook van den tweede Druk en uitgave, heb ik gezien en onderzocht te *Amsterdam* by den Heer *Izaäk Tirion*, vermaard Boekverkooper aldaar, toebehoorende aan den Heer *Jacob Marcus*, voornaam Liefhebber der Oudheid, het welk meergemelde *Izaäk* en *Johannes Enschedé* noch eens naderhand by dien Heer zelfs bezichtigt hebben: Een vyfde Exemplaar berust by den Heer *Mr. Gysbert Jan de Bruin*

te

te *Haerlem*: Ook is op het Stadhuis te *Haerlem* het Latynſe *Speculum humanæ Salvationis* bevindelyk, het welk ik mede gezien en onderzocht heb. Hier van betuigt *Chevillier* in zyn *Histoire de l'Imprimerie*, dat'er een Exemplaar in de Bibliotheek der *Cælestiner PP*. te Parys bewaard word, en dat'er hem ook een ter hand gekomen was. *Maittaire* betuigt, dat'er in de Bibliotheek van den Graaf van *Pembrok* insgelyks een te vinden was, 't welk hy gezien had, en daarvan een beſchryving geeft in zyne *Annal. Typogr. Edit. primæ T. I.* pag. 18 en 19, en ook een Exemplaar van den *Hollandſen Spiegel*, gelyk hy op de laatſte aangehaalde pagina iets weinig daarvan meld. Noch zoude, volgens het getuigenis van den Schryver van het *Merkwürdige Wien* Menſ. Febr. 1727, pag. 102 ſeq. een Exemplaar hiervan in de Bibliotheek van den Graaf *Carel Pertuſati* te vinden zyn.

Een zesde Exemplaar van den Duitſen Spiegel is te vinden in den Haag by den Heer *Thomas Schwenke*, M. Dr. en Profeſſor in de Anatómie en Chirurgie, mitsgaders Vroedſchap van 's Gravenhage, het welk de Heer *Mr. Jacob Gilles*, Penſionaris der Stad Haerlem, de moeite genomen heeft uit den Haag mede na Haerlem te neemen, daar wy het dan in deſſelfs Huis en ter zyner tegenwoordigheid onderzocht en met bovengemelde Exemplaar van den Heer *Mr. Gysbert Jan de Bruin* vergeleken en bevonden hebben, datze beide ook van den tweeden Druk zyn, gelyk ons uit derzelver collationeering terſtond daar na met dat op het Stadhuis in tegenwoordigheid van den Heer Secretaris *Mr. Carel van Dyk* gebleken is.

Een zevende Exemplaar zoude t'Utrecht te vinden zyn.

Een achtſte Exemplaar bevind zich in de *Ruſſis*

Keizerlyke Bibliotheek te *Petersburg*, dat Keizer *Petrus M.* mede uit *Holland* derwaards gebragt heeft, hebbende eertyds *Petrus Scriverius* toebehoord, met wiens eigenhandige Aanmerkingen het zelve verzeld is, gelyk breeder, weinig Jaaren geleden, in een der Boekzaalen van *Wor* en *Onder de Linden* gemeld is.

Wy zullen nu eene naauwkeurige Beschryving doen van die *Spiegelen der Behoudenis*, die wy gezien en onderzocht hebben, op dat daaruit mag blyken, datze niet alleen onder de *allereerste en oudste gedrukte Boeken* behooren, maar waarlyk *de Eerstelingen van de uitgevondene Boekdrukkonst* zyn.

Nette en naauwkeurige Beschryving der van ons geziene en onderzochte SPIEGELEN ONSER BEHOUDENIS.

DE SPIEGEL ONSER BEHOUDENIS, in de *Hollandse Taal* gedrukt, dewelke op het Stadhuis bewaard word, bestaat in 54 paginâs in klein Fol., alle maar op eene zyde gedrukt: Eerst zyn 4 paginâs zonder bovenstaande Figuuren, die den *Prologus* behelzen, beginnende:

So wie ter rechtuaerdichet vele mēschē lere sellē blenckē alse sterrē in die ewighe ewichedē. Hierom ist dat ic tot t' lerige vele mēschē dit boeck heb āgedacht te vergaderē

Hier op volgt op de laatste der 4 gemelde paginâs de Tafel van de Capittelen, zynde in getal 29, en yder Capittel bestaat uit vier kolommen, op yder pagina namentlyk twee, gedrukt schrift: Boven de Letterdruk van yder pagina staat een Figuur, van verhévene Houtsneden afgedrukt, het welk daar-

daaruit blykt, om dat de trekken op de andere zyde van de pagina hoog zich vertoonen: Deeze Figuuren ſtaan over de twee kolommen Letterdruk heen, maar zyn in het midden door een pilaar in tweën geſcheiden: Yder Figuur verbeeld een Bybelſche Hiſtorie; met eenige in hout geſnedene woorden, in de letteren heel verſchillende van die der kolommen. De twee paginâs van yder vel, zyn de binnen-paginâs van het vel; waar uit men kan beſluiten, dat *Koſter* in het eerſt maar voor twee paginâs letters heeft gehad.

Het Papier is wel van 8 verſcheide maakzels van byzondere teekenen, maar evenwel in de qualiteit genoegzaam égaal, doch alles wat ſlegt.

In de *Prologus* regel 20 ſtaat negerhäde, waarvan *Scriverius Laurekrans* pag. 106 aanteekend, dat het een fout was, en moeſt zyn menigerhäde, en deeze fout is in de andere Exemplaaren te *Hoorn* en *Amſterdam*, &c. verbéterd; 't welk beneffens de beſchaafder letteren, zwarter en taaijer inkt en verſchillende ſpelding der woorden klaarlyk bewyſt, dat het een en het ander waarlyk gedrukt, doch het ander een laater Druk is, en van een andere letter, en dat het bygevolg geen *Houtſneden* zyn.

Doch het 16, 17, 18 en 19 blad in het Exemplaar op 't Stadhuis zyn van een béter letter, en wel van diezelve ſlag, als in de *Latynſe* en in de *tweede verbéterde Druk*; zo dat zekerlyk deeze paginâs van den ouden Druk by dit Exemplaar moeten gemanqueert hebben, en met die van den tweeden Druk vervuld zyn, om het Exemplaar compleet te maaken; maar om dat de paginâs van den tweede Druk van een béter letter en laater druk zyn, zo beſtaat by voorbeeld de eerſte pagina van de Prologus in die eerſte Druk, uit 34, gelyk die van

de tweede Druk ook uit 34 regels bestaande, in de langte van de pagina evenwel, tegen die van de tweede Druk gemeeten zynde, maar 29 regelen spatie, zo dat de pagina van den tweeden Druk een duim of de spatie van 5 regelen langer is; Het lichaam, grootte of gedaante der letter van d'eerste Druk is iets grooter als de letter *Augustyn* genaamd; maar die van de tweede Druk is een weinig kleinder als de letter, die thans op alle Boekdrukkeryen *Text* genaamt word.

De Letteren zelfs aangaande, die zyn heel ruuw, slegt en oneffen, bevindende zich daar onder veele, die men zien kan, in-een gegooten te zyn; als de ge we: De figuur derzelven is als die der toen gebruikelyk zynde *Gothische* of *Monnikenschrift*, met veele *Abbreviaturen*. Daar worden nergens groote *Capitaal letteren*, nergens , ; : - ? ! of diergelyken de reden onderscheidende teekenen gezien; geen Cyffers van paginâs, geen Signaturen, &c.: Dus ziet men daar in alle de kenteekenen, die men in d'alleroudste noch voorhandene Boeken bemerkt, en waar uit men erkent en besluit, datze waarlyk *de eerste Proefstukken der noch onvolmaakte Konst* zyn.

De *Drukverw* is tweederlei, want die der Figuuren is *vaal* of na het *feuillemort* zweemende; maar die der Letteren is redelyk zwart, en een *Olyverf* geweest; doch is op d'eene plaats van de pagina égaalder gelegt, als op de andere, zynde het papier van de olyachtigheid van de verw in dat van de eerste Druk zeer geel doorgeslagen.

Men ziet hier en daar, in de eerste Druk, dat zich *Spatien*, waar mede men de woorden van malkanderen scheid, omhoog hebben begeven, die dan d'eene meer, de ander minder medegedrukt hebben; ook heeft zomtyds d'eene letter wat hooger gestaan

als

als d'ander, waardoor de naastſtaande flaauwer uitdrukt; zelf ſtaat pag. 31 d'onderſte regel op d'eerſte colom verkeerd: Al het welk een krachtig en overduidelyk bewys is, dat het *geen Houtſneden* geweeſt zyn, noch zelfs hebben konnen zyn, waarop de Druk geſchied is; want, om noch een bewys daar van te geeven, in de in hout geſnedene woorden der bovenſtaande gedrukte Figuuren ſpringt veeltyds d'eene letter over het vierkant van de naaſtſtaande letter heen, het welk in de onderſtaande Letterdruk nergens beſpeurd word, en ook nooit in geen *Romein-* of *Duitſe* Letter gebeuren kan.

Maar eindelyk bewyſt het volgende alleen ten vollé, dat het geen *Houtſneden*, maar *gegoote Druk-Letteren* geweeſt zyn, dat uit *dien Spiegel* blykt, dat toen *Koſter* dat Boek drukte, hy noch niet voorzien is geweeſt van *Blindgoed* of *Quadraten*, zo als men het nu in de Boekdrukkery noemt, dienende om de plaatſen te vervullen der regels, die niet vol worden en een *uitgang* maaken: Om nu dat gebrek te verhelpen, heeft hy in die *Spiegel* de regelen, die niét vol uit liepen, met *letteren* vervuld en daar toe gebruikt de letteren ꝛꝛ ꝟ en ook ã ñ en anderen; en de Inkt op zyne paginâs gelegt en opgegeeven hebbende, leide hy afgeſnedene ſtrookjes papier op die overtollige en maar plaatsvullende letteren, zo dat die plaats op het papier, als de vellen gedrukt wierden, wit bleef; en alzo op eenige dier plaatſen de ſtrookjes papier niet net genoeg gelegen hebben, zo bevind men, dat die overtollige letteren omtrent half, meer of min, medegedrukt hebben; en waar de ſtrookjes net hebben gelegen, ziet men op het witte papier evenwel noch den blinde indruk dier letteren, zynde de letteren met zulke kragt in 't papier gedrukt, dat ze zig

D 5 door

door het ſtrookje noch op het zelve vertoond hebben.

Aangaande het Exemplaar in de Stads Bibliotheek op het *Princen-Hof*, accordeert het zelve in alles met het hier voor beſchrevene, behalven in de gemelde manqueerende pag. 16, 17, 18 en 19, die hier noch van den ouden Druk in ſtaan; en dat de Figuuren van fol. 6 en 14 daarin manqueeren: Ook bevind zig hier achter *Hiſtoria Alexandri Magni* met een béter letter, en reeds aan beide zyden gedrukt. Voor den Titel ſtaat in zeer oude ſchrift geſchreven: *Die my dit Boek geſchonken heeft, heeft my gezeit, dat het binnen Haerlem gedrukt es; want dus plach men van outs te drucken*; waar uit blykt, dat dit het zelve Exemplaar is, waar van *Scriverius Laurekrans* pag. 104 zegt, en narigt geeft, dat het van eenen *Henrick Dirkſz. Mes* aan wylen *Willem Janſz. Verwer* gegeeven was tot een memorie of gedachtenis, en dat die woorden daarin zo geſchreven ſtonden.

Om nu van de verdere Exemplaren, zo te *Amſterdam*, te *Hoorn* en in den *Haag*, noch een weinig te ſpreeken, worden dezelve, uit de bétere gedaante der letters, mindere abbreviatien, en verbétering der gemelde fout van **negerhāde** in **menigerhāde**, en door veel andere verbéteringen van letteren en ſpeldinge der woorden, waarvan ook eenige op het einde der regelen komen te ſtaan, die in d'eerſte Druk in het midden derzelver ſtonden, &c. van de tweede Druk en Uitgave te zyn bevonden, toen *Koſter* reeds béter van alles moet voorzien en meer achter de Konſt gekomen geweeſt zyn: Doch in het geen ik te *Amſterdam* gezien heb, manqueert de *Prologus*, en in dat te *Hoorn* ſtaat het volgende tegen de eerſte pag. geſchreven:

Dit

Dit tegenwoordig Boek is het eerste gedrukte Boek na 't uitvinden van de loffelyke Conste des Boekdrukkens binnen Haerlem van eenen LAURENS JANSZOON *metten toenaam* COSTER *in den Jaare viertienhonderd ende veertig, soo den geleerden Adriaan Junius van Hoorn zal. annoteert in zyn Boeck* BATAVIA *fol.* 256. *als ook mede den vermaarde Historien-Schryver* EMANUEL VAN METEREN *in zyn Boek van de Commentarien van de Nederlandschen Staet in 't vierde Boeck fol.* 86. *Colum* 3. *van desen Boecke genaamt* SPIEGEL ONZER BEHOUDENISSE *mentie maakende, en voor een Antiquiteit soo zyn met dit Boek vereert geworden den E. Heeren Burgemeesteren van de Stad Hoorn, met Naamen*

ALBERT FRANSSOON SONCK,
SIMON MEYNDERTSSOON,
JAN MAERTSCHEN MEERENS
ende
CLAAS CORNELISSOON VEEN.

Op den XIX. Februarius Anno 1613, *om tot een eeuwige memorie op haar Ed. schoone Librarie gelegt en bewaart te worden, van haar E. onderdanichsten*

Dienaar en Burger
JSRAEL JACOBSZ.

Eindelyk en ten laatsten het Latynse *Speculum humanæ Salvationis* aangaande, staat van het zelve te melden, dat de letterén doorgaans van een béter, beschaafder en dikker gestalte zyn, als in de *Nederduitse Spiegel*, gelyk ook *Scriverius Laurekrans* pag 105 betuigt, en dat daarin 8 geheele figuuren en paginas meerder zyn als in de Nederduitse; ook is het Papier béter en van één maakzel, voerende tot teeken een langwerpige Lelie.

Ik heb dit alles zo breed, omstandig en naauwkeurig willen en moeten verhaalen en beschryven, om de veelerlei verschillende, manke, verwarde malkander tegenspreekende narigten van *Junius*, *Bertius*, *Boxhornius*, *van Meteren*, *Scriverius*, *Maittaire* en die hen naschryven, te verbéteren, en den Lézer uit den droom en ook met eens de verkeerde praat en valse voorgeevens van *Naudé*, *Chevillier*, *Prosper Marchand* en anderen voor hen, te stuiten en uit de waereld, die nu al over de 200 Jaaren daar door in een vals denkbeeld gebragt is, te helpen, als of *deeze eerste Haerlemse Boeken Houtsneden*, of *van Houtplaaten*, of ook op *boute letters*, gelyk *Maittaire* pag. 18. *Edit. primæ Annal. Typogr. T. I.* wil, *afgedrukte Boeken waren*, *en dus niet tot de rechte Boekdrukkonst behoorden.*

Hier mag nu HAERLEM, zo een reël getuigenis in handen hebbende en toonende, de Steden MENTZ en STRAATSBURG uitdagen, (behoudens het respect en de vriendschap, die men te *Haerlem* altoos voor deeze twee Steden gehad heeft, noch heeft, en noch verder behouden zal) dat ze *zulke Preuven en Bewyzen van de eerste Uitvinding der Boekdrukkonst door hen*, *zullen toonen en voor den dag brengen*! Was het *Alexandri Galli Doctrinale* en *Petri Tractatus Logici*, die *Faust* of *Guttenberg*, of beide t'zaamen, eerst te *Mentz* Anno 1442 gedrukt hebben, noch ergens te vinden, zou men dezelve met dien *Spiegel* konnen collationeeren, en daardoor van twee zaaken zeeker worden, (1) of het omtrent diezelve letteren waren, die men te *Haerlem* geloofd, datze *Koster* ontfutseld zyn; (2) of die drukken béter of slegter dan de *Haerlemse*, en dus vroeger of laater te stellen waren? Maar misschien hebben *Guttenberg*, *Faust* en hunne Mede-

ge-

genooten hun best gedaan, om die Boeken uit de waereld te helpen, op dat daardoor niets van die beide stukken mogt ontdekt worden.

Mentz kan immers niet een van *d'eerste aldaar gedrukte Boeken* toonen, noch aanwyzen, en moet zig, dit aangaande, maar op de *getuigenissen* beroepen, en haar voorgeeven daar mede verdedigen: En zelfs van de *Bybel*, die eerst Anno 1450 daar uitgekomen is, vind men nergens een Exemplaar meer, ten ware, dat het geen de Heer *Uffenbach* in zyn Bibliotheek te *Frankfort* één van die Druk geweest was, en wiens weêrgâ te *Luik* in de Bibliotheek van den Baron *Crassier* zig zoude bevinden. Laat ons nu hooren hoe de gemelde Heer *Uffenbach* dien Bybel in zyn *Incunabula Typographiæ* Tom. I. p. 1, 2, beschryft:

Latinorum Bibliorum Editio novissima duobus constans Voluminibus in Folib.

Videtur omnium prima et Moguntiæ ab ipsis artis Typographicæ Inventoribus Guttembergio scilicet ac Fausto typis exscripta. Quamvis enim nulla Temporis, Loci atque Typographorum mentio fiat, evincit tamen id typorum insignis, non omni tamen elegantia carens ruditas, et ex ipsa ruditate sua clarissime elucens veneranda Antiquitas, Linearum ac ipsarum Litterarum seu typorum inæqualitas, majuscularum ac initialium Litterarum manu et quidem facta adpictio, minio etiam ubivis additæ interpunctiones, insignis denique Chartæ crassities, albedo ac nitor, quibus vetustissimi Libri, omniumque primæ Editiones recentiores nostras omnino antecellunt.

Al dit, behalven de drie laatste zaaken, past net op het Latynse *Speculum Salutis* en den tweeden Druk van den *Nederduitse Spiegel der Behoudenisse*: Zo dat, indien de eerstgemelde zaaken bewyzen, dat die *Bybel een der eerste Drukken* is, zo bewyzen

ze

ze ook, dat die *twee gemelde Boeken ook van d'eerste*, en zelfs *vroeger*, ja *allereerste Drukken* zyn.

Ik behoef nu niet op dat valse voorgeeven van *Naudé*, *Chevillier*, *Prosper Marchand* en anderen te antwoorden, dat de boven aangehaalde en beschrevene eerste Haerlemse Boeken *Houtsneden* waren; want dat is nu al genoeg en overvloedig door onze na waarheid gegeevene Beschryving wederlegt.

Maar ik kan niet voorbygaan de belachenswaerdige ongerymdheid van *Chevillier* hier ten toon te stellen, die in zyn *Origine de l'Imprimerie* pag. 292 zelfs zegt, dat hy de twee Exemplaaren van het *Latynse Speculum*, te *Parys* bevindelyk, aan een *Drukker*, *Lettergieter* en *Graveerder* had doen zien, en dat die alle eenpaarig betuigt hadden, *datze met enkelde van Metaal gegoote Letteren gedrukt waren: J'ai fait voir les deux Exemplair ensemble ------ à un Imprimeur, à un Fondeur et à un Graveur, qui estiment que l'impression en a été faite par des Lettres de metail, fonduës et mobiles*, en dit niet tegenstaande blyft hy by het geen hy van te vooren gesteld en gezegt had, dat het *Houtsnede-Drukken* waren. *Ce sont des Imprimeries à la Chinoise. C'est un pur ouvrage de l'art de gravure avec des Etampes taillées sur Bois.*

By de geheele redelyke Waereld geld dit als een Stokregel: *Cuilibet artifici in sua arte credendum*; dat is: *Men moet aan Kenners en geoeffende in een zaak geloof geeven:* Doch *Chevillier* wil die Regel hier niet laaten gelden; en de *blinde* wil en prætendeert meer van de *couleuren* te weeten en beter daar van te oordeelen, dan de *ziende*: *Sic volo, sic jubeo, sit pro ratione voluntas! Ik wil het nu zo, dat wit zwart, en tweemaal twee vyf zyn zullen!* Doch hy

moet

moet met zo te redeneeren zo lang wachten, tot dat hem de *Republyk der Geleerden en Konſtenaaren* tot haaren *Paus* verklaart. ----- *Pereant qui nigrum in candida vertunt!*

Ook moet ik nu den Heer *Naudé* zyn Compliment, dat hy de Stad HAERLEM over de haar toeëigenende Uitvinding der *Boekdrukkonſt* maakt, te rug geeven, ſchryvende van dezelve Cap. VII. *de ſes Additions à l'Hiſtoire de Louis XI.* dus: *L'on pourra dire de* Haerlem *ce que Petrarque diſoit autrefois de* Paris, *ſçavoir, que* multa ſuorum mendaciis debet. Dat is: *Dat Haerlem veel aan de leugens van de hunne verſchuldigd was.* Ik zeg namentlyk daar op, dat het heel wel en waarachtig gezegt is, als hem maar beliefd in plaats van *Haerlem*, *Romen* te noemen en te ſtellen.

Nu moet ik op een tweede Tegenwerping van *Chevillier* komen: Hy ſchryft op de aangehaalde plaats, aangaande het *Speculum Salutis*, dus: *Tout eſt incertain de ce Livre: On ne peut point aſſurer qu'il ſoit imprimé en* Hollande *plûtôt qu'en* Allemagne *à* Haerlem *plûtôt qu' à* Mayence, *par* Laurens Koſter *plûtôt que par* Jean Fauſt. Voorwaar een voortreffelyke *Raiſonneur!* Had hy maar noch, zo voortgaande, bygevoegt, *dans le quinzieme Siécle, ou aprés le quinziéme Siécle*, zo zoude de abſurditeit van die redeneering hem zelfs, gelyk de gantſche Waereld, gebleeken hebben. Tot hier toe heeft de geheele Waereld geloofd, dat wat

1. Van ooggetuigen, of van zulke Perſoonen, die in dien tyd geleefd hebben, by de zaak tegenwoordig geweeſt zyn, en dus zeekere kennis daarvan hebben konnen hebben, en die betuigen, dat zy ze ook gehad hebben:
2. Eenpaarig en met éénen mond:

3. Zon-

3. Zonder datze eenig belang in de zaak of persoon gehad hebben, en dus zonder gunst of ongunst geweest te zyn, mogen en moeten geacht worden:
4. Zonder dat'er ooit eenig voordeel van het betuigen van *Ja*, te hoopen en te genieten, noch eenig nadeel van het betuigen van *Neen*, te vreezen en te lyden geweest is:
5. Van Eeuw tot Eeuw en van Geslacht tot Geslacht:
6. Zonder dat het in die Eeuwen van iemand ontkend of tegengesprooken is: En het welk
7. Met alle de omstandigheden en Gedenkteekenen der zaak zelfs overeenkomt:

Dat, zegge ik, zulk een zaak van niemand na verloop van twee of drie Eeuwen met recht in twyfel mag getrokken worden; en dat dezelve door zulk een onredelyke twyfeling gantsch niet onzeker, maar wel de Twyfelaar als een absurd en onredelyk Mensch belachelyk en verachtelyk word.

Nu heeft men te *Haerlem* en in gantsch *Holland*, *Engeland*, *Duitsland*, van het begin af en zedert nu drie Eeuwen geloofd en betuigt en staande gehouden, dat de gemelde Boeken te *Haerlem* van *Laurens Koster*, die met de uitvinding van die Konst eenige Jaaren van te vooren doende was geweest, omtrent Anno 1440 gedrukt zyn, en alle de bovenstaande zeven Conditien treffen t'zaamen; En evenwel derft *Mr. Chevillier* zeggen, *dat het altemaal onzeker was!* Zekerlyk hy heeft'er, toen hy dit schreef, niet om gedacht, het geen zyn Kerk van de *geloofbaarheid der mondelyke Traditien*, of *Overleeveringen*, leerd en steld! En ze mogt maar wenschen, datze alle op zo een vaste voet stonden als deeze. Niemand heeft ook, als *Chevillier*, aan de

Stad

Stad *Haerlem* ooit betwist, noch dat die Boeken aldaar en van *Laurens Koster* gedrukt waren, noch datze zo oud zyn; maar alleen was de vraag, of de Druk niet van *Houtsnede* was? waar van nu het tegendeel uit ons voorgaande Berigt blykt.

Men mag dan met recht op hem toepassen, het geen *Scriverius Laurekrans* pag. 94 op *Serarius* zegt:

Jamne probes? Sero, Caeciliane, venis.

De Spiegel der Behoudenis dan te *Haerlem* van *Laurens Koster* gedrukt zynde, zo is en blyft hy een daadelyk Bewys, dat de Boekdrukkonst aldaar het eerst uitgevonden is.

Tweede Bewys.

Nu zullen wy in de tweede plaats ook op de *Menschelyke getuigenissen* komen, en zien, hoe *Haerlem* daar mede staat.

Hier zal ik, als het oudste, voor eerst by brengen het geen uit een *Manuscript* in de Archiven der Engelsche Aarts-Bisschoppen van *Cantelberg* op *Lambeth-House* by *Londen* van *Richard Atkyns*, in *The Original en Groutwh of Printing*, te London 1664 in 4to uitgekomen, aangehaald word. De gemelde *Atkyns* schryft hier van dus:

A Book came into my Hands printed at Oxon, Anno Dom. 1468. ..... *And the same most worthy Person, who trusted me with de afore said Book, did also present me with de Copy of a Record and Manuscript in Lambeth-House heretofore in his Custody, belonging to the See, and not to any particular Archbischop of Canterbury; the Substance whereof was this (thoug I hope for publique Satisfaction, the Record it self, in its due time, will appear.)*

THOMAS BOURCHIER, *Archbischop of Canterbury, moved the, then King* (HENRY *the VI.*) *to use all possible Means for procuring à Printing-Mold (for so 't was there call'd) to be brought into this Kingdom. The King (a good Man, and much given to Works of this Nature) readily hearkned to the Motion; and taking private advice, how to effect his Design, concluded it could not be brought about without great Secrecy, and a considerable Sum of money given to such Person or Persons, as would draw of some of the Workmen from* HARLEM *in Holland, where* JOHN CUTHENBERG *had newly invented it, and was him self personally at work.*

'T was resolved, that less than one thousand Marks would not produce the desir'd effect; towards which Sum thesaid Archbischop presented the King. three hundred Marks. The Money being now prepared the Management of the Design was committed to Mr. ROBERT TURNOUR, *who then was of the Roabs to the King, and a Person most in favour with him of any of his condition. Mr.* TURNOUR *took to his assistance Mr.* CAXTON, *a Citizen of good abilities, who trading much into Holland might be a creditable Pretence, as well for his going, as stay in the Low-Countries. Mr.* TURNOUR *was in disguise (his beard and hair schaven quite off) but Mr.* CAXTON *appear'd known and publique. They having received the said Sum of one thousand Marks went first to* Amsterdam, *then to* Leyden, *not daring to enter* Harlem *itself, for the Town was very jealous, having imprisoned and apprehended divers Persons, who came from other parts for the same purpose. They staid, till they had spent te whole one thousand Marks in Gifts and expenses: So as the King was fain to send five hundred Marks more. Mr.* TURNOUR *having written to the King, that he*

had

had almost done his Work; a bargain (as he said) being struk betwixt him en two Hollanders, for bringing off one of the Work-Men, who should sufficiently discover and teach this new Art. At last with much ado, they got off one of the Under-Work-Men, whose name was FREDERIK CORSELLS *(or rather* CORSELLIS) *who late one night stole from his fellows in disguise into a Vessel prepared before for that purpose; and so the wind favouring the Design, brought him safe to London. 'T was not thougt so prudent to set him on Work at London: but by the Arthbishops meanes (who had been Vice-Chancellor and afterwards Chancellor of the University of Oxon.)* CORSELLIS *was carried with a Guard to Oxon, which Guard constantly watchd to prevent* CORSELLIS *from any possible escape, till he had made good his promise in teaching how to print.*

So that at Oxford *Printing was first set up in England, which was before there was any Printing-Press or Printer in France, Spain, Italy, or Germany (except the City of* Mentz) *which claimes Seniority, as to Printing, even of* Harlem *itself, calling her City,* Urbem Moguntiam Artis Typographicæ Inventricem primam, NB. *thoug 't is known to be otherwise, that City gaining that Art by the Drucker of one of the Work-Men of* Harlem, *who had learnt it at home of his Brother, and after set up for him self at* Mentz.

This Press at Oxon *was at least ten Jears, before there was any Printing in Europe, except at* Harlem *and* Mentz; *where also it was but new born.*

Dat is:

„My is een Boek ter hand gekomen, gedrukt „te *Oxford Anno Dom.* 1468, en die zelve zeer waar„dige Persoon, die my het gemelde Boek commu„niceerde, behandigde my ook de Copy van een „zeeker Gedenk-Schrift, het welk geschreven te

„ vinden is in *Lambeth-House*, waar over hy van te
„ vooren het opzigt heeft gehad, behoorende tot
„ de Zétel, en niet tot eenig particulier Aarts-Bis-
„ schop van *Cantelberg*: Waar van de inhoud in sub-
„ stantie deeze was (alhoewel ik hoope, dat dit Ge-
„ denk-Schrift zelfs, ter voldoening van het Ge-
„ meen, t'eeniger tyd zal ten voorschyn komen.)

„ THOMAS BOURCHIER, Aarts-Bisschop
„ van Cantelberg, bewoog den toen regeerenden Ko-
„ ning (HENDRIK VI.) om alles in het werk te
„ stellen, ten einde een Drukform (want zo wierd
„ het toen genoemd) in zyn Koningryk te doen over
„ te brengen. De Koning (die een goed Man was,
„ en zeer geneegen tot diergelyke Konst-Werken)
„ luisterde zeer gaerne na dien voorslag; en het
„ advys van verscheide Particulieren daar over ver-
„ nomen hebbende, hoe men daar mede zou kon-
„ nen te recht raaken, zag hy wel, dat het niet
„ kon uitgevoerd worden zonder groote geheim-
„ houding, en zonder een considerabele Somma
„ Geld, die men aan zodanig een Persoon of Per-
„ soonen moest geven, die een van de Werklieden te
„ HAERLEM in *Holland*, alwaar *Jan Cuthenberg*
„ die Konst onlangs uitgevonden had, en noch in
„ Persoon aldaar oeffende, zoude aftrekken. Men
„ besloot, dat een Somma van minder dan duizend
„ Mark niet genoeg was, om het gewenschte oog-
„ merk te bereiken. Tot die Somma præsenteerde
„ de gemelde Aarts-Bisschop aan den Koning drie-
„ honderd Mark. Het Geld gereed zynde, wierd
„ de behandeling van dit voorneemen toebetrouwd
„ aan Mr. ROBERT TURNOUR deweIke toen
„ Kleder-Bewaarder van den Koning was en een
„ groote Gunsteling van hem, als eenige van zyn
„ Rang zyn mogten. Mr. TURNOUR nam tot
„ een

„ een bystand aan, Mr. CAXTON, een Burger van „ goede bequaamheden, en die, als grooten Han„ del na *Holland* dryvende, een goede dekmantel „ was, wegens zyn overkomen en vertoeven in de „ *Nederlanden.* Mr. TURNOUR vermomde zig; „ (laatende zyn Baart en Hair gantsch afscheeren) „ maar Mr. CAXTON verscheen bekend in het „ openbaar. Zy nu, de gemelde Somma ontfan„ gen hebbende, gingen 't eerst na *Amsterdam*, en „ daarna na *Leiden*, durvende niet waagen binnen „ *Haerlem* zelfs te komen; want die Stad was zeer „ jalours, hebbende al eenige gevangen doen nee„ men en zetten, die van elders tot het zelve einde „ derwaarts gekomen waren. Zy bragten zo veel „ tyd daar mede toe, tot dat ze reeds de geheele „ duizend Mark in Gaven en Onkosten besteed had„ den; zo dat de Koning genoodzaakt was, noch „ vyf-honderd Mark meer over te zenden: Hebben„ de Mr. TURNOUR hem geschreven, dat „ hy met het Werk byna klaar was, zynde (als hy „ zeide) een accoord tusschen hem en twee *Hollan*„ *ders* geslooten, om een van de Werklieden af te „ trekken, die deeze nieuwe Konst genoegzaam „ zoude ontdekken en anderen daar in onderwyzen. „ Op het laatst, na veel moeite gedaan te hebben, „ trokken ze een van de Gasten af, wiens naam was „ FREDERIC CORSELLS (of liever COR„ SELLIS) die eens op een nacht zig van zyne Me„ degasten heimelyk en verkleed weg maakte in een „ Schip, het welk reeds ten dien einde gereed ge„ maakt was, en de Wind gunstig zynde, quam „ hy gelukkig over na *Londen.* Men meende, dat „ het niet voorzigtig zoude gedaan zyn, hem te „ *Londen* aan het werk te zetten; maar op het aan„ raden van den Aarts-Bisschop (die te vooren Vice-

„ Kancelier, en naderhand Kancelier van de Uni-
„ versiteit te *Oxford* geweest was) wierd CORSEL-
„ LIS onder een sterke Wacht na *Oxford* gebragt,
„ welke Wacht hem aldaar geduurig verzelde, om
„ CORSELLIS dus te beletten van te konnen ont-
„ snappen, tot dat hy zyn belofte volvoerd had,
„ met t'onderwyzen, hoe men Boeken drukken
„ moest.

„ Zo dat te *Oxford* t'eerst een Boekdrukkery in
„ Engeland opgerecht is, en dat noch eer als eenig
„ Drukpers of Boekdrukker in *Vrankryk*, *Spanjen*,
„ *Italien* of *Duitsland* geweest is, de Stad *Mentz* uitge-
„ zonderd, dewelke noch zelfs voor *Haerlem* præten-
„ deert die Konst gehad te hebben, noemende haar
„ Stad *Urbem Moguntiam*, *Artis Typographicæ Inventri-*
„ *cem primam*; NB. maar het is bekend, dat het anders
„ daar mede gelegen is, hebbende die Stad deeze
„ Konst verkreegen door de Broeder van een van
„ de Werklieden te *Haerlem*, die dezelve aldaar van
„ zyn Broeder geleerd had, en naderhand zelfs een
„ Boekdrukkery te *Mentz* opgezet heeft.

„ Die Drukpers te *Oxford* is 'er ten minste tien
„ Jaaren geweest, eer noch eenige Boekdrukkery
„ elders in *Europa* was, behalven te *Haerlem* en te
„ *Mentz*; alwaar ze ook eerst maar *nieuwgeboorен*
„ was.

Over dit getuigenis, het welk voor een *dubbeld getuigenis* moet geacht worden, om dat het niet alleen enkel de Uitvinding der Boekdrukkonst de Stad *Haerlem* toeschryft, maar dezelve teffens ook de Stad *Mentz* afspreekt, zullen wy eenige Aanmerkingen maaken:

Voor eerst dan, alhoewel daarin het Jaar niet uitgedrukt staat, wanneer het verhaalde gepasseert is, zo kan men nochtans, om dat hy zegt, dat het ge-

schied was onder Koning *Hendrik VI.*, die reeds Anno 1461 van den Hertog van York, die zich in zyn plaats, onder de naam van *Eduard IV.* tot Koning maakte, ontroond en naderhand Anno 1475 van het léven zelfs beroofd wierd, besluiten, dat het verhaalde eenige Jaaren voor 1461 moet voorgevallen zyn. *Antonius Wood* geeft in zyne *Historia et Antiquitates Universitatis Oxoniensis*, Anno 1674 uitgegeeven, het Jaar 1459 aan, wanneer hy pag. 226 dus schryft: *Artem Typographicam vel* Maguntiaci, *vel* Harlemi *invenit* TOSSANUS quidam, CUTHENBERGUS *aliter appellatus, Anno Domini* 1459; maar alzo Koning *Hendrik VI.* toen reeds in groote Troublen was, schynt het, dat men het noch eenige Jaaren vroeger moet stellen, zynde boven dat niet waarachtig, dat de Boekdrukkery eerst Anno 1459 zoude uitgevonden zyn: Maar waar van daan *Wood* de naam TOSSANUS haald, waaruit *Chevillier Toussaints* (*Allerheiligen*) maakt, weet ik niet, ten ware, dat hy ergens gevonden had, dat *Guthenberg*, *a certain Toison*, *Tossone*, dat is *een zeeker Ridder*, genaamt was, waaruit hy *Tossanus* gemaakt heeft.

Ten tweede, blykt uit dit Verhaal, dat toen al, namentlyk in de Jaaren van 1450 tot 1460 in *Engeland* bekend geweest of geworden is, dat reeds een Boekdrukkery te *Haerlem* in den gang is geweest.

Ten derde, dat men ook toch al in *Engeland* geweeten, en als een bekende zaak gesteld heeft, dat de Boekdrukkery te *Haerlem* uitgevonden was.

Ten vierde, is het waarschynelyk, dat de Schryver van dit Verhaal het zelve geschreven heeft, wanneer de Aarts-Bisschop van Cantelberg *Thomas Bouchier* noch in léven was; om dat het niet wel

te gelooven is, dat iemand onder een volgende Aarts-Bisschop de Acten van desselfs Voorzaat eerst beschryven en als een Document in de Aarts-Bisschoppelyke Archiven tot narigt plaatsen en nederleggen zoude. Neen! veelmeer schryft de *Archivarius* of *Secretaris* van een Aarts-Bisschop maar dat, het geen onder desselfs Regeering voorgevallen is, en na maaten dat het voorvalt.

Eindelyk en *ten vyfde*, mag men uit dit Verhaal besluiten, dat het evenwel niet geschreven is, voor dat *Mentz*, nu al weetende, dat men elders geloofde, dat de Boekdrukkonst te *Haerlem* uitgevonden was, zich dien roem opendlyk toeeigende en zich *Artis Typographicæ Inventricem primam* noemde; het welk wanneer het eigendlyk eerst geschied is, ik noch niet heb konnen ontdekken: Wel is het waar, dat by *Maittaire T. I.* pag. 359, *Edit. secundæ*, op den Titel van *Justiniani Institutiones*, te *Mentz* 1476 in Fol. gedrukt, deeze woorden te vinden zyn:

In nobile Urbe Maguncia Rheni impressoriæ Artis inventrice elimatriceque prima.

En dat diergelyke uitdrukkingen, gelyk wy boven gemeld hebben, noch lange Jaaren daarna, en tot 1507 toe (ziet *Prosp. Marchand Histoire de l'Imprimerie P. I.* pag. 48. Nota z.) in verscheide Boeken te *Mentz* gedrukt, gebruikt zyn; maar of ze ook niet eerder dan 1476 by eenige Boeken zich vinden, zal maar die geene konnen zeggen, die alle de Boeken, dewelke te *Mentz* van 1460 tot 1476 gedrukt zyn, heeft, of dezelve nagezien heeft, of kan nazien.

Hoe het ook daar mede zyn mag, dat geen, waar

op

op het hier aankomt, blykt zonnenklaar uit dit getuigenis, (1) *dat al omtrent het Jaar* 1450 *een Boekdrukkery te Haerlem geweest is*; (2) *dat het in Engeland genoegzaam bekend is geweest, dat'er een was*; (3) *dan men in Engeland toen wel wist, dat de Boekdrukkonst te* Haerlem *uitgevonden was*; *en* (4) *dat Mentz wel aan* Haerlem *die Roem betwistede, maar dat het* (5) *evenwel* NB. BEKEND WAS, *dat het anders daar mede gelegen was*; *en dat* (6) *Mentz zelfs eerst van Haerlem die Konst ontfangen had, gelyk ook Engeland.*

Wy hebben, om dat zo veel aan dit getuigenis in deeze zaak gelegen is, jegens het einde van den Maand Mai van dit 1740ste Jaar een Brief aan den tegenwoordigen Aarts-Bisschop van Cantelberg *Lord John* geschreven, en ootmoedig verzocht, dat hy de goedheid geliefde te hebben, dit Verhaal en getuigenis in het geheel door een openbaare Notaris uit de Aarts-Bisschoplyke Archiven te laaten copieeren en ons overtezenden: Indien nu *zyn Gratie*, gelyk wy niet twyfelen, om dat Engeland bekend, die Konst aan *Haerlem* verschuldigt te zyn, ons deeze gunst bewyst, en het gemelde Geschrift hier komt, eer noch dit Tractaat afgedrukt is, zullen wy het op het einde byvoegen. Misschien worden dan daaruit noch veele onbekende dingen bekend, en andere onzeekere zeeker.

Van het geen aangaande *Guttenberg* in dit getuigenis gezegt is, daarvan zullen wy in het Hoofdstuk van *Mentz* en in dat van *Straatsburg* spreeken. Ondertusschen gelieve de Lezer te merken, dat *Mentz* ook niet eens *zulk een vroeg getuigenis, van buitenlanders, en die uit onderzoek kennis gehad hebben*, voor zich heeft.

Derde Bewys.

Voor een tweede getuigenis voor HAERLEM brengen wy by, den Schryver van de *Keulse Chronyk*, die tusschen Anno 1470 en 1500 moet geleefd en geschreven hebben, alzo deeze zyne *Chronyk* reeds 1490 (ziet *Mattaire Annal. Typogr.* T. I. pag. 528. *Edit. secundæ*) te *Keulen* by *Johan Koelhoff*, wederom 1494, en eindelyk 1499 gedrukt is, van welke laatste Druk ook een Exemplaar op het Stadhuis te *Haerlem* zich bevind. Deeze schryft nu aldaar pag. CCCXI en CCCXII aldus:

Van der Boychdrukerkunst: Wanne/ wae/ ind durch wen / is vonden die unuytsprechlich nutze Kunst Boicher tzo drucke.

Dese hoichwyrdige Kunst is vonden allereerst in Duytschlandt tzo Mentz am Ryne **by den iairen uns Heren M. CCCCXL. Ind van der zyt an bis men schreve L. wart undersoicht die Kunst ind wat dairzo behoirt Ind in den iairen uns Heren do men schreyff MCCCCL. do was eyn Gulden iair/ do began men tzo drucken/ ind was dat eerste Boich dat men druckde** die Bybel zo Latyn, **ind wart gedrukt mit eynre grover schrifft/ as is die schrifft dat men nu Mysseboicher mit druckt. Item** NB. **wiewail die Kunst is vonden tzo** Mentz **als vursz. op die wyse als dan nu gemeynlich gebruyckt wirt/ so is doch die eyrste Vurbyldung vonden in** Holland **uyss den** Donaten, **die dar selfst vur der tzyt gedruckt zyn. Ind van ind uyss den is genomen dat beginne der vursz. Kunst. Ind is vill meysterlicher ind subtilicher vonden / dan dieselve manier was / und ye lenger ye meer kunstlicher worden/ &c.**

Uit

Uit dit getuigenis blykt wederom, (1) *dat reeds toen*, namentlyk 1470, *het een bekende zaak was, dat al voor* 1450, *en noch eer men te* Mentz *begonnen heeft te drukken, te* HAERLEM *Boeken gedrukt zyn geweest; en wel in 't byzonder een* Donatus.

(2) *Dat men te* Mentz *hieruit gelegenheid gekregen heeft, ook om die Konst te denken.*

(3) *Dat dezelve aldaar tot op dien tyd*, namentlyk 1470, *grootelyks verbeterd was, en* 1499 *noch immer verbeterd wierd.* Welken Roem men te *Haerlem* en in *Holland* nooit aan de Stad *Mentz* betwist heeft, maar gaern en met volle mond toestaat.

Was'er nu noch ergens een van die *Donatussen* te vinden, kon men daaruit zien, of de Schryver spreekt van de zulke, die, gelyk wy boven gemeld hebben, op *Houtsneden* gedrukt zyn geweest, of van andere, ook met *enkelde en gegoote Letteren* gedrukt; maar alzo reeds de Heer *Scriverius* voor groote honderd Jaaren geen van die *Donatussen* heeft konnen te zien krygen, en derhalven met reden beklaagt, dat zulk een Gedenkteeken geheel uit de Waereld geraakt is, *Laurekrans* pag. 103 en 104, zo moet men dit in het midden laaten.

Van het getuigenis van *Mariangelus Accursius*, aangaande die *Donatus*, zullen wy terstond spreeken.

Vierde Bewys.

Het derde getuigenis voor HAERLEM is dan dat van den gemelde *Mariangelus Accursius*, die geleefd en geschreven heeft van Anno 1500 tot 1560, hebbende reeds Anno 1524 Boeken uitgegeeven, en zynde drie-en-dertig Jaaren aan het Hof van Keizer *Karel V.* in groote gunst geweest.

Deeze *Mariangelus Accursius* heeft op of by een

Do-

Donatus, volgens zyn eige zeggen, te *Mentz* 1450 gedrukt, het volgende geschreven:

„*Johannes Faust*, civis Moguntinus, avus materNUS *Joannis Scæffer* (*die Boeken te Mentz gedrukt heeft van Anno* 1495 tot 1533, *en die*, *gelyk men uit dit getuigenis van* Accursius *waarschynelyk besluiten mag, noch geleefd heeft*, *wanneer by* Accursius *dit by den gemelde Donatus heeft geschreven*) „primus excogitavit „imprimendi artem typis æreis, quos deinde plumbeos invenit, multaque ad artem poliendam addidit ejus filius *Petrus Schæffer*. Impressus est autem „*hic Donatus* et *Confessionalia* primum omnium Anno „1450. NB. Admonitus certe fuit ex *Donato Hollandiæ* prius impresso in tabula incisa. *Aan de kant was met die zelve Hand geschreven*: „Hæc scripsit „*Mariangelus Accursius*.

Deeze met dit getuigenis van *Accursius* dus verzelde *Donatus* is noch voor het Jaar 1591, vertoond aan den geleerden *Angelus Roccha*, van den jonger *Aldus Manutius*, die van Anno 1547 tot Anno 1597, en dus vyftien of meer Jaaren te gelyk met *Accursius* geleefd, en bygevolge de eige Hand van dien *Accursius* wel gekend heeft; want dus schryft de gemelde *Angelus Roccha* in zyn *Commentario variarum Artium* sive *de Bibliotheca Vaticana*, te *Romen* reeds Anno 1591 uitgegeven, en by gevolge ten minsten noch twee à drie Jaaren van te vooren geschreeven, pag. 411. *In tot Scriptorum controversia apponere libet quod manu* Mariangeli Accursii *exaratum in prima* Donati Grammatici *pagina inveni*: Aldus *enim* junior, *vir quidem eruditus*, *et in antiquorum monumentis indagandis accuratissimus*, *ostendit mihi librum* Donati *ex membranis confectum*, *et impressum*, *in cujus priori pagina hæc scripta leguntur*: (Hier volgt het boven gemelde, van *Accursius* geschreven,

ven, en vervolgens) *Hæc ibi, ubi etiam à latere eadem manu scripta leguntur:* Hæc scripsit *Mariangelus Accursius.*

Dit getuigenis van *Accursius* bewyst dan zeer duidelyk, (1) dat reeds, eer die *Donatus* te *Mentz* van *Faust* gedrukt was, een in *Holland op Houtsnede gedrukt en bekend was geweest*; (2) Dat door die *Donatus* aan *Faust* te *Mentz* gelegenheid gegeeven was, mede om de Boekdrukkonst te denken, en daarin te arbeiden, tot dat hy dezelve in den Jaare 1450, tot zo verre in stand gebragt had, dat hy dien *Donatus* en de *Confessionalia* 't eerst had konnen uitgeeven.

Doch de Heer *Prosper Marchand* maakt in zyn *Histoire de l'Imprimerie P. I.* pag. 110 en 111, in de Aanmerkingen, tegen dit getuigenis twee zwaarigheden: *Voor eerst* meend hy, dat men mogt gissen, „dat de gemelde woorden van *Accursius*, op een „*Donatus*, door den jonger *Aldus Manutius* aan *An*„*gelus Roccha* vertoond, maar van iemand gecopi„eert waren uit een Exemplaar van een ander *Do*„*natus*, waar by *Accursius* dit geschreeven had: *Ces* „*mots:* Hæc scripsit &c., *pourroient faire soupçonner que ces premiers mots* Johannes Faust, &c. *n'étoient qu'une copie de ce qu'avoit autrefois écrit Mariangelus Accursius sur quelque autre Exemplaire.*

Antwoord: (1) Deeze gissing zou dan eerst plaats konnen hebben, wanneer het zeker was, dat de jonger *Aldus Manutius* niet geweeten had, noch had konnen weeten, dat dit het eige Handschrift van *Accursius* was; maar nu *Accursius* noch meer als 15 Jaaren met *Aldus Manutius* de jonge geleefd heeft, gelyk wy gezien hebben, zo heeft deeze wel uit eenige Brieven of Schriften, van *Accursius* geschreeven, konnen weeten, of dit zyn eige hand was.

(2) Al

(2) Al waren die woorden maar van iemand anders uit het Handschrift van *Accursius* gecopieert; wat nadeel brengt dit aan de zaak? Het blyft immers even zeker, dat *Accursius* dit, op een ander *Donatus*, die volgens zyn meening, of zyns weetens, te *Mentz* Anno 1450 gedrukt was, geschreven heeft.

Ten tweede, zegt hy: „Dat vermits uit het ge„tuigenis van *Accursius* bleek, dat die *Donatus* met „*Letteren van Metaal* gedrukt was; waar tegen „*Salmuth* en *Hagenbruch* betuigden, dat de *Donatus* „van *Faust* op *Houtsneden* gedrukt was, het immers „een heel andere *Donatus* moest geweest zyn: En „alzo hy genoegzaam bewezen had, dat *Guttem„berg* op het laatst te *Haerlem* een Drukkery opge„recht en Boeken gedrukt had, zo kon het wel „wezen, dat deeze *Donatus* van *Accursius* een van „die te *Haerlem* door *Guttemberg* met Letteren van „Metaal gedrukte geweest was.

Antwoord: (1) Al was 't zo, dat *Faust*, volgens het geen *Salmuth* en *Hagenbruch* getuigen, zonder nochtans eenig bewys daarvan by te brengen, en strydig met het geen andere geloofwaerdiger van *Guttemberg* melden, een *Donatus* op *Houtsneden* gedrukt had: Alhoewel geen van beide en *geloofbaar getuige* daarin zyn kan, alzo d'eene eerst 1629, en dus 189 Jaaren na de geschiede zaak, en d'andere noch omtrent 100 Jaaren laater, namentlyk eerst in den beginne van de tegenwoordige Eeuw, dit getugenis geeft: Zo getuigen zy teffens, dat dit in den beginne en kort na het Jaar 1440 geschied was: Maar kon het dan niet wezen, dat *Faust* in het Jaar 1450 een andere *Donatus met Letteren van Metaal* gedrukt had? En waar mede wil en kan doch *Mr. Marchand* bewyzen, dat dit niet geschied is, noch had konnen geschieden?

(2) Aan-

(2) Aangaande die *Donatus*, die hy meent, dat door *Guttemberg* te *Haerlem* had konnen gedrukt zyn; alzo hy toestaat, dat *Guttemberg*, na zyn Proces tegen *Faust* te *Mentz* Anno 1455 verlooren te hebben, zich, gelyk alle die geene, die daar van iets melden en gewag maaken, eenpaarig getuigen, na *Straatsburg* geretireert en aldaar een eige Drukkery opgezet heeft, *Histoire de l'Impr.* pag. 29, het welk niet dan in de Jaaren 1456 en 1457 heeft konnen geschieden en in eenige stand gebragt worden, zynde het bovengemelde Proces eerst den 6 November 1455 te *Mentz* uitgeweezen: Zo volgt, dat *Guttemberg*, indien hy ooit wederom na *Haerlem* gekeerd is, zulks niet heeft konnen doen voor 1458; bygevolg heeft hy niet eerder dan 1459, op zyn best genomen, een *Donatus* aldaar konnen drukken; en in die Jaaren waren de Boekdrukkers reeds gewoon, het Jaar, waarin hunne Boeken gedrukt en uitgegeeven waren, daarin te melden: Uit al het welk dan volgt, dat *Accursius* van een *Donatus*, die Anno 1459 gedrukt was, en die hy of zeekerlyk geweeten had, dat in dat Jaar gedrukt was, of ten minsten wel heeft weeten konnen, getuigt zoude hebben, dat dezelve in 't Jaar 1450 gedrukt was; het welk ongerymd is, en een *Anachronismus* of misrekening in den tyd van 9 à 10 Jaaren uitmaakt, die veel grooter is, dan de geene, die hy zo dikwyls, en nochtans ten onrechte, met *Naudé*, *Chevillier* en anderen aan *Hadrianus Junius* verwyt; ziet zyn *Histoire de l'Imprim.* P. I. pag. 112, P. II. pag. 67, Note 6, pag. 68, Note 7, en waarvan wy haast spreeken zullen.

Doch noch ongerymder is het geen by den Heer *Prosper Marchand* pag. 111 volgt, alwaar hy meend, dat de gemelde *Donatus* van *Accursius* dus beschre-

ven,

ven, en van den jongen *Aldus Manutius* aan *Roccha* vertoond, wel een van die mogt geweest zyn te *Romen* in 't eerst, toen de Boekdrukkonst aldaar overgebragt was, gedrukt; want hy houd zelfs staande, dat de Boekdrukkonst eerst omtrent Anno 1465 te *Romen* bekend was geworden, pag. 55. By gevolge heeft die *Donatus* niet voor dat Jaar aldaar konnen gedrukt zyn: *Accursius* nu, die van dit alles wel heeft konnen onderrecht zyn, en buiten twyfel ook geweest is, zoude van een *Donatus*, die hy wist te *Romen* eerst omtrent 1465 gedrukt te zyn, betuigt hebben, dat dezelve te *Mentz* door *Faust* Anno 1450 gedrukt was! Zulke ongelukkige Rekeningen kan die *Prosper Marchand* maaken, en alles onbedachtzaam in de waereld heen schryven!

Vyfde Bewys.

In de *vierde plaats* zullen wy tot een getuige voor HAERLEM bybrengen den Florentynse Edelman *Lodovicus Guicciardinus*, die zich meest in de Nederlanden opgehouden heeft, en Anno 1589 *t'Antwerpen*, 66 Jaaren oud, overleden is. Deeze nu schryft in zyne *Beschryving der Nederlanden*, die in 't Italiaans Anno 1565 t'zaamengesteld, en vervolgens in verscheide Taalen overgezet is, volgens de aanhaaling van den Heer *Scriverius Laurekrans* pag. 27, van *Haerlem* aldus:

„In deeze Stad is (NB. niet alleen naar het ge„meen zeggen der Inwoonders, ende van andere „Hollanders; maar ook volgens zommige Autheu„ren en andere Memorien) allereerst uitgevonden „de Konst van de Boekdrukkerye, en de wyze van „Letteren te gieten; gelyk men die tegenwoordig „geheel Europa door is gebruikende. Maar alzo

„de

„de Vinder quam te sterven, eer dat de Konste in „haar kracht en volkomenheid noch was, zo is zyn „Dienaar (zo men zeid) tot Mentz gaan woonen, „alwaar hy deeze nootwendige Weetenschap in 't „licht brengende, blydelyk ontfangen is: ende de„zelve aldaar neerstelyk in 't werk gesteld zynde, „geraakte tot alzulke volmaaktheid, door de ken„nisse, die zy al arbeidende bequamen, dat men „zedert heeft gemeind, gelyk het gerucht hiervan „overal geloopen is, niet anders dan off de Boek„drukkerye tot Mentz gevonden ware geweest. „Doch ik en kan nochte en wil niet lichtvaerdig„lyk oordeelen van de waarheid deezer zaake; my „vergenoegende dit met een woord aangeroerd te „hebben, om deeze Stad en het Landschap van „Holland niet te verkorten.

Uit dit getuigenis blykt, dat wat en hoe ook de *Mentzise* Boekdrukkers van het Jaar 1450 tot Anno 1565 gedaan hebben, zy evenwel niet zodanige bewyzen hebben konnen bybrengen, noch tot op dien tyd toe bygebragt hebben, waar door de Waereld had konnen overtuigt worden, dat hun voorgéven waarachtig, en dat van *Haerlem* vals was; En dat *Mentz* wel den naam en de roem weggekrégen had, als of de Boekdrukkonst aldaar uitgevonden was; maar dat evenwel uit eenige authentyke Stukken en Memorien bleek, *dat deeze Konst eerst te* HAERLEM *uitgevonden, van daar na* MENTZ *gebragt, en aldaar meer volmaakt was.*

Voor het overige zal de Lezer van zelfs een nette overeenkomst tusschen dit getuigenis van *Guicciardinus* en dat van den *Schryver van het Manuscript* in de Aarts-Bisschoplyke Cantelbergse Archiven, boven in de eerste plaats aangehaald, konnen bemerken.

Zesde Bewys.

Het *vyfde* getuigenis voor HAERLEM is dat van *Zurenius junior*, bygebragt van *Scriverius*, *Laurekrans* pag. 28-32, voor zo veel noch in dien tyd van dit getuigenis overig was.

Deeze *Zurenus* of *Jan van Zuren* is (volgens de *Beschryving van Haerlem*, door *Ampsing* geschreven, en Anno 1628 te *Haerlem* gedrukt, pag. 104) den 10 Mai 1591, in den ouderdom van 74 Jaaren, als Burgermeester overleden, zynde dus gebooren geweest Anno 1517: Hy wierd, volgens de gedrukte Jaarlyst van de Magistraats-Persoonen der Stad *Haerlem*, Schepen Anno 1549, en Schepen zynde, *lang voor de Nederlandse Troublen*, als *Scriverius* betuigt, dewelke met de *Abdicatie* van Keizer *Karel V.* Anno 1556 begonnen hebben, heeft hy een *Dialogus* of *t Zaamenspraak* geschreven: *De prima et inaudita hactenus vulgo et veriore tamen Artis Typographicæ inventione.* Maar dit Geschrift is in de *Spaanse Troublen*, tot op eenige weinige bladeren na, het welk *Scriverius* met recht grootelyks beklaagt, verlooren gegaan. Uit deeze overgeblevene bladeren heeft *Scriverius* op de gemelde plaats zo veel bygebragt, als ter zaak meest diende, en waarvan ik het wezentlykste hier uittrekken zal: Hy zegt dan te willen handelen: *De subtili, ingenioso, solertique invento non ita multis abhinc annis mortalibus divino consilio prodito ac in hanc lucem ad hominum usum producto.* En in de Opdragt schryft hy: *Cæterum hoc teneat Amplitudo tua*, IN HAC URBE NOSTRA HARLEMENSI *prima esse jacta opificii hujus præclari fundamenta, rudia fortasse, sed tamen prima. Hic nata et in lucem edita Typographica est, (quod* Maguntinensium *pace dictum velim) suisque membris formata, ut succrescere posset, ac diu certe,*

ut nuper nati infantes solent, tractata figurataque sedule; multosque hic annos intra privatos tantum parietes stetit, qui sunt modo, quamquam ruinosi, tamen adhuc salvi et incolumes, NB. tanto pridem partu suo orbati ac spoliati misere. Hic est profecto educata, sumptuque tenui diu nutrita et alta parcius atque restrictè nimium, donec tandem tanquam privati laris angustias et paupertaten aspernata, extero cuidam se commitem dedit, sordibusque patriis majore sui parte relictis, nacta amplissimas opes, ad postremum apud Maguntiam se publici juris fecit, &c.

Het gantsche getuigenis is waardig, dat men het by *Scriverius* in zyn *Laurekrans* naleeze, niet alleen om den fraaijen Latynsen zoetvloeijenden Styl, maar ook om den goeden en edelen inborst, genie en schoone gemoedsgestalte van deezen *Haerlemsen Burgermeester*, die men daar in kan bekennen: Zynde doch niets aangenaamer voor een *menschelyk oog*, dan *geleerdheid* met een *edel en deugdzaam gemoed*, en *schoonheid* met *schaamte en zedigheid gepaart* te zien: Alhoewel ik my nu met alles by te brengen en ook te vertaalen niet ophouden kan, om dat anders dit myn Tractaatje, het welk, om den Lezer niet te verveelen, maar *beknopt* zyn zal, een *Foliant* zoude moeten worden; kan ik echter niet voorby deeze woorden van *Zurenus* te vertaalen:

„U E. gelieve dan te merken, dat *in deeze onze „Stad Haerlem* d'eerste grond tot dit voortreffelyke „Konststuk gelegt is; wel onvolmaakt, nochtans „d'eerste: Hier is de BOEKDRUKKONST ge„booren en aan het licht van den dag gebragt (Het „zy zonder de *Mentzers* te beledigen gesprooken!) „en na alle haare deelen geformeert geworden, om „te konnen groeijen, en zy is, gelyk men met „jonggeboore kinderen pleegt te doen, lang en veel

„ met ylyt behandeld en in eenige stand gebragt, en
„ veel Jaaren lang maar binnen het huis gehouden,
„ het welk, alhoewel bouwvallig, noch staat, zyn-
„ de al overlang van dit schoone daargeboorene
„ Kind elendig beroofd. Hier is waarlyk die Konst
„ opgevoed en lang met geringe kost al te zuynig
„ en spaarzaam onderhouden, tot datze eindelyk,
„ de naauwe plaats en armoede niet meer konnende
„ verdragen, zich eenen Buitenlander als een Me-
„ dereiziger toegevoegt heeft, en voor het groot-
„ ste gedeelte haar geringe Vaderland verlaaten en
„ ryke ondersteuning verkreegen hebbende, zich
„ eindelyk te *Mentz* aan het gemeen bekend ge-
„ maakt heeft.

Ondertusschen staat by en uit dit getuigenis van *Zurenus* aan te merken, (1) dat het wederom zeer overeenkomt met dat van *Guicciardinus* en den gemelde *Engelse Schryver*; (2) dat indien niet de Spaanse wreedheid en moedwil de Stad *Haerlem* van dit Geschrift van den Heer *Zurenus* en teffens van de toen noch voorhandene Overblyfzelen en Gedenkteekenen van de *Boekdrukkery van Koster* beroofd had, noch *Junius*, noch *Scriverius*, noch ik, de pen in de handen zouden behoeven genomen te hebben; zo omstandig en uitvoerlyk moet alles daarin verhandeld zyn geweest; want *Scriverius* betuigt, dat hem uit de in zyn tyd noch daarvan overige bladeren gebleeken was, dat hy, *Zurenus*, in deeze *t' Zaamenspraaken* aangetoond en bewezen had:

Dat de Konst van Boekdrukken tot Haerlem allereerst is gevonden:
Dat de Winkel/ daar de Drukkerye eerstmaal gepleegt is/ t'synen tyde/ doe hy schreef/ noch in wezen was/ met den gevolge van dien:

Dat

Dat de nouwe ende als doen noch rouwe konst door een Vreemdeling vervoerdt is:
Van hier na Mentz gebragt:
Aldaar gehuyst / gehooft / gehandhaaft / voortgezet ende grootelyks verbetert is.

Wat had men doch, om goed en zeeker bericht te hebben van alles, aangaande dit niet geringe stuk der Historie, van de *Uitvinding der Boekdrukkonst*, meer konnen wenschen? Of was'er wel eenig verder getuigenis van nooden? Indien dit van zo een vroege, geleerde en ter plaatse tegenwoordig zynde hand van het Jaar 1549 of 1550 overig gebleven was. De Heer *Scriverius* heeft ter aangehaalde plaatse een fraai Latyns Gedicht hierop gemaakt, waaruit ik maar de twee laatste Vaerzen hier bybrengen zal:

Zurenus, tacitos inter numerandus Amyclas,
Heu quantum muto perdidit ore decus!

Zevende Bewys.

Ik kom nu in de *zesde plaats* op een getuigenis voor Haerlem, het welk meest bekend geworden, en waar over ook niet weinig te doen geweest is, namentlyk dat van den geleerden Heer *Hadrianus Junius* of *de Jonge*, een Roem en Vercierzel van *Holland*. Dezelve is te *Hoorn* den 1 July 1512 (en niet gelyk *Scriverius Laurekrans* pag. 16 zegt, in het Jaar 1504, want uit zyn Grafschrift, door desselfs Zoon *Petrus Junius* gemaakt, en van *Schrevelius* in zyn Beschryving van Haerlem pag. 348 aangehaald, blykt, dat hy op den 16 Juny in den ouderdom van 63 Jaaren overleden, en dus eerst

Anno 1511 ter waereld gekomen is) geboren, in *Haerlem* opgevoed, alwaar hy ook eenige Jaaren Rector der Latynse Schoolen, en naderhand Stads Physicus geweest en, gelyk gezegt, den 16 Juny 1575 in Zeeland gestorven is.

Deeze heeft in zyn aangevangene, maar niet voleindigde, *Batavia* of *Beschryving der Nederlanden*, na zyn dood te *Leiden* Anno 1578 uitgekomen, en waarin hy, gelyk ook in zyn andere Schriften, een gantsch ongemeene geleerdheid en welsprekendheid toond, pag. 253 seq. in 't bericht, dat hy van de Stad *Haerlem* aldaar geeft, ook van de *Uitvinding der Boekdrukkery in die Stad door Laurens Koster* gemeld en daarvan een korte Historie, zo veel als die hem in zyn tyd bekend was geworden, gegeeven: Uit dewelke ik het geen meest ter zaak dient, en wel zo als het door *Scriverius Laurekrans* pag. 16-25, vertaald is, om het met het cierlyk Latyn, waar in het origineel is geschreven, niet al te lang te maaken, hier aanhaalen zal: De woorden luiden dan aldus:

„Daar heeft voor * *hondert ende acht-en-twintig*
„*Jaaren* binnen Haerlem in een heerlyk Huis (ge-
„lyk het Gebouw, dat noch tegenwoordig staat,
„uitwyzen kan) aan het Marktveld tegen over het
„Koninglyke Paleis, eene *Laurens Janssen Koster*
„gewoond, (van. welk het ende eerlyk Ampt dat
„Geslacht de Naam droeg en erffelyk bezat) die-
„zelve, die nu den vervallen lof van de gevondene
„Konste der Boekdrukkerye, van anderen schendig
„geroofd ende bezeten, met recht is achterhalen-
„de, ende wedereischt: met allen waardig met de
„hoogste eere te bekroonen; Hy dan by gelegen-
„heid

* *Scriverius* teekent hier by op de kant aan: *Dat is Anno* 1440, *Junius schreef dit omtrent Anno* 1568.

„ heid in het Bosch, dicht onder de Stad gelegen, wan-
„ delende (gelyk de Renteniers ende ryke Burgers
„ na de maaltyd ofte op Feestdagen plegen) begon
„ allereerst Beukeschorssen tot Letteren te snyden,
„ dewelke hy zegels-gewys avereechts ende omge-
„ keerd op papier gedrukt hebbende, alzo een re-
„ gel ofte twee uit lust maakte tot nut en dienst
„ van zyn Zwagers Kinderen. Het welke als hem
„ wel gelukt was, begon hy grooter dingen te be-
„ staan (gelyk hy een Man was van groot en diep-
„ zinnig verstand) ende bedacht eerst met zynen
„ Zwager *Thomas Pieterszoon* (dewelke vier Kinde-
„ ren nagelaten heeft, die meest alle van de Raade
„ ofte Wethouders zyn geweest) eene soorte van
„ dikker ende taeijer Inkt, om dat hy bevond, dat
„ de gemeine Inkt vloeide en kladde: Waar mede
„ hy ook geheele gebeelde Tafelen en Formen met
„ bygevoegde Letteren gedrukt heeft: Op welke
„ wyze ik van hem gedrukt gezien hebbe eenige
„ Proeven (*Adversaria*) het beginzel van zyn werk
„ alleen op eene zyde gedrukt: dat was een Neder-
„ duits Boek, van eenen onbekenden Autheur be-
„ schreven, geïntituleerd: *Spiegel onser Behoudenisse*,
„ waarin dat waargenomen was onder de eerste be-
„ ginzelen van deeze Konste (gelyk dan geene te
„ gelyk gevonden en voltrokken word) dat de bla-
„ deren tegen malkander gepapt waren, op dat de
„ ledigheid derzelve niet misstaan en zoude: Daar
„ na heeft hy de Boeckestaven in Lood veranderd,
„ ende die ook wederom in Tinne, op datze te min
„ buigzaam ende te vaster ende geduuriger zouden
„ wezen: Uit welker Letteren overblyfzel noch
„ huiden (*Scriverius teekend hier wederom op de kant*
„ *Anno* 1568) Wynkannen gezien worden in de
„ gemelde Huizinge van *Laurens* voornoemd, aan

„ de

„de Markt gelegen, naderhand van zynen Na-
„Neeve *Gerard Thomaszoon* bewoond, dien ik om
„der eere wille noeme, een vermaard Burger, ende
„oude Man, NB. *voor weinige Jaaren gestorven*. Als
„nu deeze nieuwe ware, nooit te vooren gezien,
„van alle kanten Kooplulden verwekte, zo is door
„de overvloedige winst de liefde tot de Konste met
„een aangewassen, de arbeid ende 't werk ook,
„ende daar zyn Werkgasten aangenomen, het wel-
„ke het eerste begin van het quaad is geweest, on-
„der welke Gezellen een zeeker *Jan* is geweest, het
„zy dat hy (als men vermoed) *Faust* was toege-
„naamd, of iemand anders met dien Naam, daar
„my niet byzonders aan gelegen is, om dat ik de
„begrave dooden niet stooren en wil, in hunne
„Conscientie ongetwyffeld geraakt zynde terwyl
„zy leefden. Deeze *Jan* tot de Drukkerye onder
„Eede aangenomen Knecht, na dat hy de Konste
„van het Letterzetten, ende de Weetenschap van
„het Lettergieten, ende wat meer tot die zaake
„behoord, nu meinde wel te weeten, hebbende
„gelegenheid verspied, boven welken hy geen be-
„quamer en konde bekomen, heeft op den Kors-
„nacht, in welken alle 't Huisgezin het Geboort-
„Feest vierden, alle het Lettergetuig ende Gereed-
„schap tot deeze Konste dienende opgepakt, ende
„is als een Dief ten huize uitgestreeken, ende eerst
„*t'Amsterdam* gevlucht, ende daarna te *Keulen*, tot
„der tyd dat hy te *Mentz* is gekomen, als in een
„verzeekerde plaatse, daar hy buiten scheuts vei-
„lig mogte woonen, ende met open winkel den
„ryken vrucht van zyne Dieverye maaijen. Want
„het is zeeker, dat binnen 's jaars, in den Jaare
„1442 met diezelve Letteren, die *Laurens* te *Haer-
„lem* gebruikt hadde, in 't licht gekomen is *Alexan-*
„*dri*

„*dri Galli Doctrinale*, welke Grammatica toen ter
„tyd in zeer groot gebruik was, met *Petri Hispa-*
„*ni Tractatibus Logicis*, zynde de eerste vrucht. Dat
„zyn meest die dingen, die ik eertyds verstaan
„hebbe van zeer oude ende geloofwaerdige Lui-
„den, ende die zulks niet anders als eene branden-
„de toortse in eene loopbaane van hand tot hand
„ontfangen hadden, ende hebbe ook anderen be-
„vonden, die datzelve mede alzo verhaalden ende
„betuigden. My gedenkt ook noch, dat *Nicolaes*
„*Gael*, myn Schoolmeester in myne jonkheid, een
„Man van eene yzere memorie, ende aanzienlyk
„door zyn graauwe hairen, my plag te verhaalen,
„dat hy jong zynde meer dan eens gehoord hadde
„eenen *Cornelis*, Boekbinder, eenen ouden defti-
„gen Man, weinig onder de tachtig Jaaren (NB.
„*die ook in Laurens Winkel voor Knecht gediend hadde*)
„met zulken yver ende heftigheid zyns gemoeds
„de gantsche gelegenheid van de Geschiedenisse
„vertellen, de maniere van de Vindinge (NB. *ge-*
„*lyk hy 't van zyn Meester verstaan hadde*) de verbe-
„teringe ende aanwas van de rouwe Konste, ende
„andere diergelyken dingen, dat hem ook tegens
„zynen dank van wegen de onwaardigheid van de
„daad de traanen uitbersteden, zo dikwyls als van
„deeze Dieverye gewag gemaakt werde: ende dat
„de oude Man om deeze ontstoolen eere zig zo
„ontstelde ende vergramde, dat ook scheen, dat
„hy dezen Dief wel hadde willen vernielen, indien
„hy in 't leeven ware geweest: Dat hy ook deezen
„eerloozen Fielt ter Hellen toe vervloekte, ende
„die nachten verfoeide ende verdoemde, dewelke
„hy te gelyk met deezen Schelm in een Slaapka-
„mer eenige Maanden hadde overgebragt. Welke
„dingen overeenstemmen met de woorden van den

„ Burgermeester *Quirinus Talesius*, die my verhaal- „ de genoegzaam het zelfde uit de mond van den „ gemelden Boekverkooper wel eer verstaan te heb- „ ben.

In dit getuigenis betuigt en verklaard de Heer *Junius*, dat hy het geen hy aangaande *Laurens Koster* en desselfs Uitvinding der Boekdrukkonst, en aangaande de ontrouw, van een van zyne Knechts hem beweezen, hier geschreeven had, van twee geloofwaardige Mannen, namentlyk d'een *Nicolaas Gael*, zyn eige Leermeester, en van den toen regeerende Burgermeester te *Haerlem*, *Quirinus Talesius*, meer als eens gehoord had, en dat die twee Mannen, het geen ze aan *Junius* verhaalden, zelfs meer als eens gehoord hadden uit den mond van een Boekbinder en Boekverkooper *Cornelis*,* die zelf als Knecht in de Drukkery van *Laurens Koster*, en by zyn leeven te gelyk met den gemelde ontrouwe Knecht gediend en gewerkt had; waaruit blykt, dat *Junius* uit de *tweede zeer goede hand* ontfangen heeft, het geen deeze uit *d'eerste allergeloofwaardigste hand* had ontfangen, het welk de Lezer gelieve t'onthouden, om van de kragt der volgende Tegenwerpingen tegen dit getuigenis van *Junius* zo veel te beeter te konnen oordeelen.

Daar

* De reeds gemelde Heer *Izaäk Tirion*, Boekverkooper t'Amsterdam, bezit een Exemplaar van *Bartholomeus van de Proprieteiten der dingen*, te *Haerlem* Anno 1485 gedrukt, alwaar op het laatste Blad van het Boek het volgende in zeer oud Geschrift geschreven staat:

Item gecoft the Haerlem in die cruysstraet tot Cornelijs Boeckbinder in 't Jaer M CCCC ende LXXXXIJ. in Meye doe die van Alcmaer mit haer Lantlude daer in quamē mit haer banieren etcetra. van mi Anthonijs mnōr.

Het welk tot een verder Bewys verstrekt, dat die Man waarlyk in wezen geweest is en noch Anno 1492 geleefd en Boeken verkocht heeft.

Daar word namentlyk van *Franse* en *Duitsers*, en wel voornamentlyk van *Naudé*, *Chevillier* en *Prosper Marchand* veel tegen ingebragt, als:

„(1) Dat *Junius* pag. 271, en in de Opdragt „van zyn *Batavia* bekende, dat hy dit Boek ge„schreeven had in 't Jaar 1575. Nu zeide hy in „dit zyn Verhaal, dat het geen de ontrouwe Knecht „van *Koster* gedaan had, geschied was voor 128 „Jaaren, bygevolg Anno 1447. En evenwel, *zeg„gen zy*, schryft hy in dit zelve Verhaal, dat het „gebeurd was 1440 of 1441, en dat die ontrouwe „Knecht binnen 's jaars namentlyk 1442 al Boeken „met die zelve Letteren, die hy *Koster* had ontstoo„len, gedrukt had. Ergo heeft die Knecht Anno „1442 reeds Boeken gedrukt met die zelve Lette„ren, die hy *Koster* eerst Anno 1447, en dus 7 Jaa„ren daar na zoude ontstoolen hebben; het welk „de ongerymdheid zelfs is, en zig zelfs wederlegt „en omverre stoot." Ziet *Histoire de l'Imprimerie Partie I.* pag. 112. *dans les notes de la premiere Colonne. Partie II.* pag. 67 *note* 6, en pag. 68 *note* 7.

Hier triumpheert nu de Tegen-Party van *Haerlem* niet weinig, *et reperisse sibi videntur, non quod pueri in faba*; Ja *Naudé* verblydzig over deeze vond zo zeer, dat hy (ibid. pag. 72) uitroept:

Vos precor admissi, risum teneatis amici!

Doch *Rira bien, qui rira le dernier!* Laat ons nu dat *Rouzen-bedrys* wat nader onder de oogen zien! *Junius bekend in zyn Opdragt en Voorreden, dat hy die geschreven had* postridie non. Januar. an. M. DLXXV. *en* ad annum salutis 1575. Ergo *heeft hy het Boek zelfs in dat naauwlyks eenige dagen begonnen zynde 1575 ste Jaar geschreven.* Wie ziet niet de ongerymdheid van dit ge-

gevolg? en wie weet niet, dat men de Opdragt en Voorreden van een Boek, dat misschien onder verloop van eenige Jaaren geschreven is, eerst schryft, wanneer het ten einde en tot de Drukpers gereed is!

Maar Junius *zegt dit niet alleen in de Opdragt en Voorreden, maar ook in het Tractaat pag. 271 zelfs!* Ei lieve! volgt dit: *Junius heeft het geen hy pag. 271 geschreven heeft, volgens zyn eige zeggen, Anno 1575 geschreven*; Ergo *heeft hy het gantsche Boek in dat zelve Jaar geschreven?*

Hy zegt immers zelfs, dat hy iets, het geen hy pag. 30 schryft, *schreef in het Jaar* 1571. En pag. 245 zegt hy, in 't Verhaal van het maaken van den *Sparendam: Hoc ipso tempore, quo à nobis ista cuduntur atque elucubrantur, civitas Harlemensis opus hoc perficiendum curavit*; en op de kant zet hy: *Anno* 156 , laatende de laatste cyfer open, om dat hy noch niet wist, of het Werk in dat Jaar zoude voltooit worden; nu wat is klaarder, dan dat hy, het geen hy daar schreef, reeds in de Jaaren 1560, en noch eer men 1570 schreef, geschreven heeft: Pag. 333 schryft hy van iets, dat gebeurt was Anno 1249, daar by zeggende: *Ante annos tercentum viginti*, dat is, voor 320 *Jaaren*, bygevolge heeft hy dit geschreven in het Jaar 1569. Pag. 345 meld hy van het *Groot Begghynhof* te Haerlem, dat het gesticht was voor 300 Jaaren, en zegt daar by, dat zulks was geweest Anno 1262; ergo heeft hy dit geschreven Anno 1562.

Diergelyke Bewyzen zoude men meer in *Junii Batavia* konnen vinden en bybrengen. Om kort te gaan: *Junius* is eenige Jaaren met dit Boek, waar by hy omtrent 300 Autheuren heeft moeten nazien, bezig geweest, en hy betuigt in zyn Opdragt: *Herculeus quidam labor mihi exantlatus est in conquirendis*

undetunque ex vasto illo et immenso veterum, recentiorum mediæque ætatis Scriptorum Oceano, quæ cognitionem nostram instruerent; quam ad rem NB. quanto opus fuerit tempore, *æqua animorum bilance judicabunt, qui simili in labore desudarint, &c.* --- En hier na: *Tutius consultiusque duxi* NB. *lente incedendo curriculum conficere.* Hy heeft dan onder het verloop van dien tyd het geen ondertusschen noch voorviel en passeerde, hier en daar in verscheide Jaaren bygevoegt.

Op wie past nu het *Vos precor admissi, &c.* van *Naudé*? op hem? ofte op *Junius*?

Chevillier en *Marchand* zyn hier noch onverschoonlyker dan *Naudé*, om dat zy zo veel later, en de laatste noch wel hier in dit Land zelfs geschreven hebbende, den Heer *Scriverius* in dit zyn uit *Junius* bygebragte Verhaal hadden konnen nazien, die tweemaal, gelyk wy gezien hebben, daar by op de kant aangeteekent heeft, dat *Junius dit schreef Anno* 1568, gelyk ook *Bullart* in zyn *Academie des Sciences*, te *Parys* Anno 1682 gedrukt, pag. 254 van dit Verhaal van *Junius* spreekende, op de kant aanteekent: *Junius écrivoit cecy environ l'an* 1568. Laat ze dan voortaan met dit beuzelachtig Bewys t'huis blyven.

(z) Doch zy zeggen verder, *dat de zaak in zich zelfs onmogelyk is, dat één Man met alle de Letteren, Perssen en andere Gereedschappen van een Boekdrukkery had konnen doorgaan*, gelyk *Naudé ibid.* pag 72 schryft: *De plus, je demanderois volontiers, comme un Homme seul peut emporter toutes les Presses, Characteres, Casses, Chassis et autres Instrumens d'une Imprimerie?* En *Chevillier ibid. pag.* 119 *Comment* Jean Faust *auroit-il pû s'enfuir portant avec lui plus d'un mille pesant en Instrumens d'Imprimerie et Lettres de Metail?* Net als

of

of de Boekdrukkery van *Koster* toen al zo wel van alles voorzien en gestoffeerd was geweest, als de Boekdrukkeryen nu zyn.

Wy hebben hier boven in de Beschryving van het *Speculum Salutis* gezien, dat *Koster* toen noch maar voor *twee paginas* Letteren, en bygevolg ook maar één Drukpers gehad heeft: Alle die Letteren hebben geen 20 ℔ mogen woegen; en die behoefde den Dief niet eens alle te steelen; hy had maar eenige tot een model van doen, om ze elders zo veel te gaauwer te konnen laaten namaaken. Verondersteld nu, dat hy de helft heeft medegenomen, dat was noch geen 10 ℔: Het Houtwerk van de Pers behoefde hy ook niet mede te neemen; want dat kon hy aan een Timmerman of Perssemaaker ligt beduiden, hoe het moest gemaakt worden, hy behoefde dan maar de Spil uit te neemen, om ze tot een model ter naabootzing te konnen vertoonen; die zal ook noch geen 10 ℔ weegen. Waar is nu de *onmoogelykheid*, dat iemand dit niet alles binnen een half uur tyds zoude hebben konnen in een zak steeken en het medeneemen? En zy, die *Junius* met deeze Tegenwerping willen belachelyk maaken, maaken zich zelfs belachelyk met voortegeeven, dat *Guttemberg*, na het verlies van zyn Proces met *Faust*, Anno 1456 reeds te *Straatsburg* een nieuwe Drukkery, en al voor 1459 weder een ander te *Haerlem* gaande had gehad; als of men in dien tyd met het oprechten van een Drukkery zo gaauw had konnen klaar raaken, en volk, tot den arbeid bequaam, vinden!

(3) Nu neemen ze noch hun toevlucht daar toe, datze zeggen: *De zaak zy hoe ze zy; het Verhaal van* Junius *verdiend nochtans geen geloof, om dat het maar op vertellingen, hooren-zeggen, en wel van menschen,*

die

die zelfs geen oog-getuigen geweest zyn, *berust. Tout ce que l'on a debité des autres Inventeurs de l'Imprimerie, n'est fondé que sur des Rapports*, zegt *Naudé*, ziet *Hist. de l'Impr. Partie I. pag.* 94. *Junius s'est laissé persuader à je ne sçai quels vieillards, qui lui en ont, dit-il, souvent fait le Conte, Partie II. pag.* 67. *Cette opinion a esté introduite sans aucune preuve legitime et vallable par Junius.*

Antwoord; Eerstelyk, dat zyn geen *Rapporten en Vertellingen*, in den gemeenen zin genomen, die ik van geloofwaerdige Mannen; dewelke ik wel ken, en ze met Naamen noem, gehoord en als waarheid van hen verzekerd ontfangen heb, als zy die maar onmiddelyk van een geloofwaerdig ooggetuige, die zy my insgelyks noemen, verstaan hebben: Zo een getuigenis, al is het maar *mondelings*, geld zo veel, als of het van hen in *geschrift* gegeeven was. Al heeft de Euangelist *Lucas* zyn Euangelium maar uit de verhaalen van anderen t'zaamen gesteld, het verdiend daarom niet minder geloof, als die der anderen Euangelisten. Als *Rapporten en Vertellingen* moeten maar die praatjes aangemerkt worden, waar van niemand als Autheur blank staan wil.

Ten tweede: Als die Exceptie geld en goed is, hoe staan dan de *Mentzers* zelfs met hunne bybrengende bewyzen? Konnen ze wel andere aanvoeren, als zulke, die de zaaken maar van *vertelling en hooren-zeggen hebben*, *en zelfs niet anders hebben konnen hebben*, *en zelfs de Autheurs*, *van dewelke ze die kennis gekregen hebben*, niet noemen, noch konnen *noemen*; en de meeste zeggen, of moeten en behooren te zeggen: *Ut ajunt*, *ut fama est*, *ut affirmant*, *&c.* Den eenigste *Trithemius* uitgenomen, die betuigt, het zelfs dus, als hy verhaald, van *Pieter Schöffer* verstaan te hebben?

(4) Eindelyk zeggenze: *Junius, en die geene, waar op hy zig beroept, zyn maar* οἰκοδὲν μάρτυρες, dat is, *getuigen van het eige Huisgezin, en getuigen in hun eige zaak, en mogen bygevolge niet met recht gelden.* Ziet *Serarius de Typogr. Invent. Cap. XXXVII. § VII.*

Antwoord: Eerstelyk, de beste getuigen zyn die, dewelke de meeste kennis van een zaak hebben en konnen hebben, gelyk de *Huisgetuigen* zyn:

Ten tweede: Die moet voor geen *Getuige in zyn eige zaak* gehouden worden, die noch voordeel van zyn getuigenis heeft, noch eenig nadeel daardoor afkeert, voornamentlyk als hy maar slechts, tot onderrecht en naricht van anderen, iets uit zich zelfs verteld, het geen hy zelfs wel weet en betuigt wel te weeten.

Ten derde: Wat zyn dan de beste getuigen voor en van *Mentz* anders dan οἰκοδὲν μάρτυρες, *Getuigen van de Huisgenooten?* Ja is niet *Pieter Schöffer een Getuige in zyn eige zaak* by *Trithemius?*

Dus blyft dan dit getuigenis van *Junius* in weêrwil van diergelyke ydele Tegenspreekers, goed, geloofbaar en onwrikbaar.

Achtste Bewys.

Het *zevendeGetuigenis en 't achtste Bewys* voor *Haerlem* zal zyn dat van den genoegzaam bekenden *D. V. Coornhert*, die in het Jaar 1590 in den ouderdom van 68 Jaaren gestorven is, en omtrent het Jaar 1560 zich in *Haerlem* opgehouden en aldaar een Drukkery opgezet heeft: Deeze schryft in de Opdragt van zyne vertaalde *OfficiaCiceronis* aan de Heeren Burgemeesteren, Schepenen en Raaden toen der tyd van de Stad *Haerlem*, aldus:

„My is menigmaal in goeder trouwen gezeit, „dat de nutte *Conste van Boekprinten* allereerst alhier

„bin-

„ binnen *Haerlem* gevonden is; hoewel nochtans in „ een zeer ruwe maniere, zo 't lichter valt het gevonden te beteren, dan nieuw te vinden. Welke „ Conste namaals van een ongetrouwe Knecht gevoert zynde tot *Mentz*, alzo zeer aldaar verbeterd is, ende daar door ook die Stad, overmits „ het eerste verspreiden, in zulken Naame van de „ eerste Vindinge dier Conste gebragt heeft, - - - „ het geen ik ook vastiglyk geloove. NB. *door de „ geloofwaardige getuigenisse van zeer oude statige en „ graauwe hoofden*, die my niet alleen het Geslachte „ van den Inventoor alhier, maar ook diens Naame „ ende Toenaame dikwyls genoemt, d'eerste grove „ maniere van drukken vertelt ende des allereerste „ Printers wooninge metten vingeren eertyds gewezen hebben.

Dit getuigenis van *Coornhert* bevestigt dat van *Junius* in allen deelen, en het geen men daartegen inbrengen mogt, is reeds by dat van *Junius* genoegzaam beantwoord en wederlegt.

Negende Bewys.

In de *achtste plaats* brengen wy by het getuigenis van *Natalis Comes*, die omtrent het Jaar 1580 geleefd en geschreven heeft. Deeze spreekt nu van *Haerlem* in zyn *Historia universa sui temporis Libro XXIV.* aldus:

Memorabilis esse potest hæc Urbs ob divinum prope inventum imprimendorum Librorum: quod fuit Joannis Gutenbergii primum excogitatum anno salutis nostræ 1453 *qui cum rudem quandam rationem prius invenisset, uti sunt res prope omnes recens ortæ, habuit famulum satis callidum et artis Domini observantem. Famulus mortuo Joanne, ubi Moguntiacum adiisset, artem ad melio-*

rem rationem perduxit, atque inde didita est fama, quod ejus Urbis fuit inventum.

Wat ook anders voor onwaarheden, aangaande *Guttenberg* en zyn Dienaar, uit onkundigheid van *Natalis Comes*, in dit getuigenis te vinden zyn; zo blykt nochtans daaruit, dat *Haerlem* noch al in dien tyd, voor *Mentz*, den Naam en Roem van de Uitvinding der Boekdrukkonst in de Waereld gehad en behouden heeft; en dat, alhoewel *Mentz* door het meerder beschaaven en bekendmaaken van die Konst den Roem verkregen had, als of daar de Konst uitgevonden was, men nochtans wel wist, datze van *Haerlem* daar gekomen en gebragt was.

Tiende Bewys.

Eindelyk en ten laatsten verstrekken ook voor *Haerlem* in de *negende plaats* voor geen gering Bewys de getuigenissen van zeer veele Schryvers, die in de voorgaande XVII. en deeze loopende XVIII. Eeuw, na een genoegzaam onderzoek en overweeging der zaaken, de Stad *Haerlem* en haaren *Laurens Koster* d'eer der Uitvinding van de Boekdrukkonst laaten en toe erkennen, gelyk daar zyn

Aubertus Miræus in Chronico, quod *Sigeberto Gemblacensi* adjecit, ad annum 1440, Antwerp. 1608.

Adrianus Romanus in Theatro Urbium.

Jean François le Petit in zyn Nederlandse Republyk en Chronyk.

Ubbo Emmius in Chronico, Groning. 1619.

Matthias Quadus, een geleerde Duitse Schilder, in Epitome Geographica L. III. Cap. XXXVIII. alwaar hy dus schryft.:

HARLEMO NB. *expertissimorum quorumque testimonio Typographicæ artis inventio debetur.*

Ajunt

Ajunt enim ejus inventorem ante perfectam artem morte præventum, ejusque deinde servum Maguntiacum profectum; ubi continuo exercitio ad perfectionem ars perducta est; ut hæc altrix seu nutrix, illa artis mater sit.

Johannes Henricus Boeclerus, Professor te Straatsburg, in zyn Oratie Anno 1640, by het tweede Jubel-Feest der uitgevondene Boekdrukkonst gehouden; spreekende van *Haerlem* aldus:

Nobilissimæ Harlemensium Urbi non invidemus suam gloriam, sed gratulamur.

Van *Bertius* en *Boxhornius* zullen wy niet spreeken, om dat hun getuigenis, als in en van hun Vaderland gegeeven, van partydigheid zou konnen verdacht gehouden worden.

Henricus Mascampius, Professor in de Historie te Duisburg, dewelke in de Historie zo wel geoeffent is geweest als iemand: Deeze schryft in zyne *Tabulæ Chronologicæ*, Anno 1717 gedrukt, by het XV. Sæculum aldus:

Typographia inventa LAURENTIO HARLEMENSI, *augentibus Moguntinis* Guthenbergio et Fausto, *æmulisque simul Argentinensibus.*

M. Wilhelm Jeremias Jacob Clessen, Diaconus te Ludwigsburg, geeft in zyn Drittes Jubel-Fest der Buchdrucker-Kunst / in dit 1740ste Jaar te *Gotha* gedrukt, pag. 52 zyn toestemming aan het Gedicht van *Andreas Tscherning*, waar in hy zegt:

Gerne lass ich andre zancken /
Wer der edlen Druckerey
Eigentlich Erfinder sey.
Mir gefallen die gedanken:
KÖSTER hat den grund gelegt;

Gutenberger fortgetrieben,
Fausten ist der Ruhm geblieben,
Wie man heute Bücher prägt.

Zo dat het met *Haerlem* gegaan is, gelyk eertyds met den Poët *Virgilius*.

Hos ego versiculos feci, tulit alter honores.

Het welk *Barlæus in Encomio Laudum Hollandiae*, van *Haerlem* spreekende, dus uitdrukt:

Invidet excusas populosa Moguntia Musas,
Quodque meum est, laudis jactitat esse suæ.

Ondertusschen hoop ik, dat ydel een, die dit Hoofdstuk met eenige opmerking leest, erkennen en bekennen zal; dat *in* HOLLAND *en wel te* HAERLEM, *door de Hand van* LAURENS KOSTER, *die konstige Pen gesneden is, die de gantsche Waereld snel doorvliegen, en dezelve met Millioenen van Boeken, op een nieuwe, gaauwe en van te vooren gantsch onbegrypelyke manier geschreven, vervullen, en ze zo goed koop maaken zoude, en gemaakt heeft, dat, wat men van te vooren voor* 1000 *Gulden naauwelyks koopen kon, nu voor één Gulden te bekomen is.*

Doch eer ik noch van *Haerlem* afscheide, moet ik noch op een *Tegenwerping* van de Tegenpartyen antwoorden.

Zy zeggen namentlyk: *Indien de Boekdrukkonst te* Haerlem *reeds Anno* 1440 *uitgevonden en aldaar zedert geoeffent geweest is; hoe komt het, dat men nergens Boeken vind, die, behalven* den Spiegel der Behoudenisse, *aldaar tot op het Jaar* 1483, *en verder, gedrukt zyn?*

Antwoord: (1) De Boeken, te *Mentz* tot Anno 1457 gedrukt, zyn ook nergens meer te vinden; maar daaruit volgt niet, dat geene van te vooren daar gedrukt zyn. Doch

(2) Laat'er in de gemelde tyd geen te *Haerlem* gedrukt zyn; het is om die zelve reden geschied, waarom'er te *Mentz* geene van 1462 tot 1465 gedrukt zyn; namentlyk wegens de Beroertens, daar te *Mentz*, in de Stad, waarvan wy haast spreeken zullen; en hier te *Haerlem*, in het Land, door de *Hoekse* en *Cabeljauwse* Partyen; waar by misschien gekomen is de dood van *Koster* en het verwaarloozen van zyn Boekdrukkery.

(3) De Boeken, die in 1483 en volgende Jaaren te *Haerlem* gedrukt zyn, worden zo schoon, als eenige andere van dien tyd elders gedrukt, bevonden; het welk genoegzaam bewyst, dat men in die tusschen-tyd te *Haerlem* de *Boekdrukkery* geoeffend en hoe langer hoe meer geperfectioneert heeft: Maar dat geen Boeken daar van overig gebleven zyn, kan die geene ligt begrypen, die weet, hoe jammerlyk het in dien tyd hier te Land gesteld geweest, en het geen naderhand die goede Stad in de *Spaanse Troublen*, voornamentlyk Anno 1572 en 1573 overgekomen is: Yder Inwoonder, het zy Burger, het zy Vreemdeling, die het goede van het Land onder dessels milde, rechtvaerdige en bescheidene Regeering, mede geniet, zal van grond des herten wenschen, dat diergelyken ongelukkige tyden en omstandigheden, door Gods goedheid, nooit wederom komen mogen!

Eer ik noch dit Hoofdstuk van *Haerlem* besluit, moet ik noch van eenige oude gedrukte Boeken, die in de Stads Bibliotheek op 't *Princen-Hof* te vinden zyn, met weinig woorden melden.

Ik heb dan daar noch gezien:

Liber religiosi patris fratris Muracbismi: de sacro ordine minorum devotissimi: quem ad instantiam quorundam devotorum sacrae paginae studio et maxime canonis Bibliae vacantium studiosissime contexuit, utique perutilis viris ecclesiasticis, intellectum et divinae sapientiae gustum, non in cortice, sed nucleo perquirentibus ac prout homini necesse est. difficilium terminorum significationes. quantitates. accentus et alia opportuna oplectens. tum quam plurimis expedit utriusque sexus hominibus canonicis horis ex debito astrictis. pleno stilo edocens: explicit feliciter. Anno a nativitate Dm. M. CCCCLXX sexto in vigilia sca natalis Dm. Zonder verder te melden noch de plaats, *waar*, noch den Drukker, *door wie* het gedrukt is.

Ik heb goedgevonden van dit Boek gewag te maaken, om dat ik het zelve in de *Annales Typographici* van *Maittaire* niet gemeld vinde, en om dat ik in het doorbladeren veel aanmerkelyks geremarqueert heb; zo dat ik wenschte, dat het meerder bekend mogt zyn. Veel oude reeds gedrukte Boeken en ook veel Manuscripten zyn waardig, datze de eerste her- en de anderen gedrukt wierden, niet wel in zig zelfs, maar om dat men daaruit leeren en bekennen kan, wat men in dien tyd geweeten, of niet geweeten, geloofd of niet geloofd heeft, en hoedanig de Taal, Zeden, Inborst of Genie en andere gesteldheden der Menschen in dien tyd, en in dat Land, waarin de Autheuren geleefd hebben, geweest zyn; vermits het doch zo wezen moet, dat zich het Menschdom onder allerlei gedaantens vertoont, tot dat het in deeze Waereld zyne verscheidene Rollen uitgespeeld heeft, en men kend die van zyn eige Waereld niet, of ten minsten niet recht,

ten

ten zy men ook kennis van eenige der voorgaanden uit de Boeken heeft.

Verder bevinden zig daar ook de *Quotlibeta Venerabilis inceptoris Guillermi Osray de ordine fratrum minorum per eximium virum Cornelium Oudendiiks artium magistrum et in sacra pagina licentiatum. Impressaque Parisii arte magistri Petri Rubei impressoris regii. Anno Domini milleo. quadringentesio. octogesimo septimo die penultima mensis Februarii.*

Ook is'er een *Terentius* te zien, in Folio gedrukt met verscheide Commentarien, door *Johan Gruninger* te *Straatsburg* Anno 1496.

Ik zal het besluit van dit Hoofdstuk maaken met de Gedenkteekenen, die ter gedachtenis van *Laurens Koster* in de Stad *Haerlem* gesticht en te zien zyn.

Voor eerst dan ziet men op 't middelste van die drie Huizen, waarin het Huis van wylen *Laurens Koster* naderhand verdeeld is, dit Opschrift met Goude Letteren, onder het daarbovenstaande Beeld van *Köster:*

MEMORIÆ SACRUM.

T Y P O G R A P H I A,

ARS ARTIUM OMNIUM

CONSERVATRIX

HIC PRIMUM INVENTA

M. CCCCXXIIX.

Hädrianus Romanus, een Boekdrukker te *Haerlem*, heeft Anno 1630 een Prent uitgegeeven, ver-

beeldende het Standbeeld van *Laurens Koster*, met dit Opschrift:

M. S.
VIRO CONSULARI,
LAURENTIO COSTERO *Harlemensi*,
Alteri Cadmo et Artis Typographicæ
circa annum Domini MCCCCXXX.
Inventori primo,
Bene de literis ac toto orbe merenti
hanc Q. L. C. Q. statuam,
Quia æream non habuit, pro monumento
posuit civis gratissimus,
Adrianus Romanus Typographus.
A. MDCXXX.

Diezelve heeft ook het Borstbeeld van *Koster*, in zyn linker hand de Letter A houdende, in Koper doen graveeren en printen, waar onder de geleerde Heer *Scriverius* dit Epigramma gesteld heeft:

Vana quid Archetypos et praela MOGUNTIA *jactas?*
HARLEMI *Archetypos praelaque nata scias*.
Extulit hic, monstrante Deo, LAURENTIUS *artem*.
Dissimulare virum hunc, dissimulare Deum est.

Het welk hy ook in deeze Nederduitse Rymen overgebragt heeft:

Mentz *roemd van 't eerste Boek uit haare Pers gezonden*;
Tot Haerlem *is nochtans de Drukkery gevonden.*
Deez' Laurens *heeft de Konst met God daar voortgebragt.*
Verzwygt men deezen Man, zo word ook God veracht.

Het *Collegium Medicum* te *Haerlem* heeft Anno 1722 *Koster* vereerd met een uit Steen gehouwen

zeer

zeer fraai gelaurierd Standbeeld, staande in de *Hortus Medicus* op het Princenhof; aan de voor- of zuid-zyde op de Pedestal is te leezen:

Æ. M. S.
LAURENTIO COSTERO
HARLEMENSI
VIRO CONSULARI,
TYPOGRAPHIÆ
INVENTORI VERO,
MONUMENTUM HOC
ERIGI CURAVIT
COLLEGIUM MEDICUM
Anno CIↃ. IↃ CC XXII.

Aan de Noordzyde deeze Vaarzen:

Costerus claria redimitus tempora lauro
Quisquis ades quare conspiciatur, habe:
Haec propria heroum fuit olim gloria, quorum
Vel gestis celebris vita vel arte fuit.
Invento qui gesta suo servavit et artes,
Quis neget hunc tantum bis meruisse decus?

J. VAN ZANTEN, M. D.

Aan de Oostzyde in *Basrelief* uitgehouwen:

Een Boekdrukkery, alwaar een Pers in de gang, en Laurens Koster bezig is met Letteren te zetten.

Aan de Westzyde is verbeeld:

Koster in den Haerlemmer Hout wandelende, en in Beukeschors Letteren-snydende.

 Ein-

Eindelyk hebben ook verscheide Medailleurs in dit Eeuw-Jaar (1740) de uitgevondene Boekdrukkonst met hunne Gedenkpenningen vereeuwigt, die wy goedgevonden hebben in Konstplaaten te laaten afbeelden, om ze dus onze Leezers met weinig kosten mede te deelen.

De Heer *Gerrit Marsboorn*, Zilversmit en konstig Wapensnyder binnen deeze Stad, vond zich in het begin van dit 1740ste Jaar uit liefde en zucht tot konst aangezet, om uit eige liefhebbery het Afbeeldzel van *Laurens Koster* in Zilver te dryven: Hy ondernam het en voerde het gelukkig uit.

Op de voorzyde (No. 1.) vertoond hy 's mans beeldtenis in *profil* met de linker wang naar buiten, en dit Omschrift: LAUR. JANSZ. KOSTER HARL., en onder het zelve G. M. Fecit.

Op de tegenzyde verbeeld hy een Drukpers, daar benevens ziet men het Wapenschild van *Laurens Koster* (zynde een Duifje) hangen, aan den voet van dezelve ziet men het Boek, *de Spiegel der Behoudenisse*, geopend leggen; ter andere zyde staat het Wapen der Stad *Haerlem*. De Letteren TYP. INV. 1428 zeggen, dat het grondbeginzel der Boekdrukkonst eerst gelegt en uitgevonden is door *Laurens Koster* in den Jaare 1428, en verder verbéterd en gemeen geworden 1440. De drie geringde en een cirkel verbeeldende Slangen beteekenen de 3 nu verloopene Eeuwen.

De Heer *Pieter Langendyk* heeft dien Penning vereerd met het volgende Vaars:

Dit's Raadsheer Laurens Kosters beeld,
Wiens geest de Drukkonst heeft geteeld
In zyn Geboortestad aan 't Spaaren.
De Christen-Cadmus, die het zaad

Der

N. 1.

LAUR·JANSZ·KOSTER·HARL·
G·M·F·

N. 2.

LAUR · COSTERUS JANI F · SEN · HARL · TYP · INV ·

INV·1428·PERVULG·1440·III JUB·1740·
TYPOGRAPHIA
HARLEMI
G.M.

TYP·INV·1428·
G MARS
HOORN
1740

Der Wysheid zaait in Kerk en Staat,
Herleeft dus na driehonderd Jaaren;
Zyn Schild, gedreeven in metaal,
Verçiert Minervâs Letterzaal.

Deeze gedreeven Gedenkpenning gaf aan dien yverigen Haerlemmer, *Gerrit Marshoorn*, aanleiding in de Konst noch verder te streeven, om, of het hem mogelyk was, Stempels in Staal te kunnen maaken; hy ondernam het mede en voerde het noch gelukkiger en béter uit als de voorgaande. Zie hier dan de volgende Gedenkpenning, (No. 2.) die hy ter gedachtenis van den Haerlemsen Cadmus in Stempels gesneden heeft.

Op de voorzyde vertoont hy 's mans beeldtenis in *profil*, met de linker wang naar buiten, en dit omschrift: LAURENTIUS COSTERUS, JANI FILIUS, SENATOR HARLEMENSIS, TYPOGRAPHIÆ INVENTOR. Dat is: *Laurens Jansz. Koster, Raad der Stad Haerlem, Uitvinder der Boekdrukkunst.* En onder het zelve: GERARDUS MARSHOORN HARLEMENSIS FECIT.

Op de tegenzyde ziet men een Drukpers, boven aan verçierd met het Wapen der Stad Haerlem, mitsgaders dat van den voorsz. *Laurens Jansz. Koster*, (zynde een Duifje) aan den voet van dezelve legt een geopend Boek, met deezen Tytel: SPECULUM HUMANÆ SALVATIONIS, zynde zo wel in 't Latyn, als Nederduitsch, onder den Tytel van *Spiegel onzer Behoudenis*, te *Haerlem* van *Laurens Koster* gedrukt, alwaar ook van beide Drukken een Exemplaar op het Stadhuis word bewaard. Onder en om den rand leest men: TYPOGRAPHIA HARLEMI INVENTA 1428. PERVULGATA 1440. III. JUBILATUR 1740. Dat is: *De Boek-*

druk-

drukkonst te Haerlem uitgevonden 1428, gemeen gemaakt 1440, het Jubeljaar word de dermaal gevierd 1740.

Over deeze Medaille heeft de vermaarde Haerlemse Dichter *P. Langendyk*, het volgende Vaers gemaakt:

Ziet Kosters beeld nå 't leven,
Zo kunstig en verheven
Gestempeld op deez' plaat,
Dat elk verwonderd staat,
Hoe dat het edel Spaaren
Een Konstenaar kon baaren,
Die buiten onderwys
In kunst, streeft na den prys
Met de eerste stempelsnyders.
Maar zwygt nu, kunstbenyders!
Klopt Koster door zyn vond
U zelf niet op den mond?
Laat Mentz, laat Straatsburg schreeuwen.
Hier zien de volgende eeuwen
Den Letterheld vergood,
Door zynen Stadtgenoot.
Hy çiert Minervås tempel
Met zynen eersten stempel,
Daar Kosters schild op staat,
De Drukpers tot çieraad.
Drie eeuwen zyn verloopen.
Het Spiegelboek legt open,
Dat Haerlem noch bewaard.
De Pers heeft geen laurieren?
Marshooren wil haar çieren
Met Sterren, Kruis en Zwaerd.

P. LANGENDYK,
Factor. Coll. Rhetor. Ant. Harlem.

De Heer *Martinus Holtzhey*, Medailleur t'Amster-

N. 3.

MEMORIAE SACRUM
HOLTZHEY FECIT
HARLEMUM.
MDCCXL.

N. 4.

LAURENTIUS COSTERUS HARLEMENSIS.
PRIMUS ARTIS TYPOGRAPHICAE INV. CIRCA A. MCCCCXL.

De Drukkunst nu drie eeuwen oudt
Door KOSTER voort geteeld
Uit beukeschors, in't Haerlemsch hout
Aenschoudt haer's Vaders beeldt
Op dit metael en roept verblydt,
Dit mannelyk gelaet;
Zy aen de onsterflykheit gewydt
Zoo lang de wereld staet.
M.H.

M.H.
TYPOGRAPHIA
HIC PRIMUM INVENTA
CIRCA ANN. MCCCCXL.

sterdam, heeft *Kosters Konst* met de volgende Gedenkpenning (No. 3.) vereeuwigt.

Op de voorzyde vertoond zich de Stad *Haerlem*, verbeeld door een deftige Vrouw, met een Muurkroon op haar hoofd, zittende op een prachtige Zetel, en houdende in haare linkerhand een bondel met een byl daarin, zynde het teken der Burgermeesterlyke Waerdigheid, waarvan drie tot ringen gebogene slangen afhangen, ten teeken, dat nu drie Eeuwen verloopen zyn, zedert dat de Drukkonst gevonden en binnen hare muuren is begonnen geoeffend te worden: Met de rechterhand offert zy op een oude Altaar (waar op het bekende Schip van Damiaten, daar zy weleer zo grooten roem mê behaalde, verbeeld is) een dankoffer, als om den Hemel te danken voor deszelfs aanhoudende gunst: Achter haar ziet men een Palmboom, waaraan zich het Wapen der Stad in het midden, en bezyden de Stamwapenen der tegenwoordig regeerende vier Burgermeesteren vertoonen, namentlyk der Ed. Gr. Achtb. Heeren *Pieter van der Camer*, *Mr. Jan van Dyk*, *Mr. Anthonye van Styrum* en *Mr. Cornelis Ascanius van Sypesteyn*: Op den voorgrond ziet men naauwkeurig afgebeeld de voornaamste zaaken, door welke Haerlem boven andere Steden uitmunt, of derzelver werktuigen, als de Lynwaatbleekery, Koophandel, Twyn- en Wevery, Bloemen, de Jagt, enz.; waar omtrent zich verscheide *Genii*, als gevleugelde Kindertjes verbeeld, bezig houden; onder anderen zit er een, die voor zich tegen den Altaar open leggende heeft *den Spiegel onzer Behoudenisse*, zynde het eerste Boek, het welk door de toen eerst uitgevondene Boekdrukkonst met enkelde gegoote Letteren of Boekstaven aan de Waereld is medegedeeld: In het verschiet vertoond zich de Stad Haerlem met haare

voor-

voortreffelyke Kerk en andere Gebouwen aan de eene, en de Rivier het Spaarne met de daarin zeilende schepen aan den anderen kant: Om den rand leest men: MEMORIÆ SACRUM; onder aan staat: HARLEMUM MDCCXL.

Op de tegenzyde is verbeeld den Haerlemmer-Hout, waarin *Laurens Koster* op den voorgrond zit, gekleed zo als de Geleerden in zynen tyd gekleed gingen, met zyn naam onder om den rand van het kleed, om hem des te béter kenbaar te maaken: In de rechterhand houd hy een Drukletter, en schynt te spreeken met de Wysheid, die zich in de gedaante van *Minerva* op de wolken vertoond, doch het licht, dat achter haar uit de hoogte schynt, en waar van de straalen op *Koster* afschieten, geeft te kennen, dat de Boekdrukkonst door een hooger Licht is ingestort: Aan d'andere zyde op den voorgrond ziet men een Drukpers, zo als die in d'eerste tyden geweest zyn, nevens de daar toe behoorende gereedschappen, en verscheide *Genii* bezig met de Konst te oeffenen; onder aan leest men: TYPOGRAPHIA HIC PRIMUM INVENTA CIRCA ANN. MCCCCXL.

Noch heeft dezelve Medailleur ook een tweede Gedenkpenning, (No. 4.) kleinder als de voorgaande, gemaakt.

Vertoonende op de eene zyde het Borstbeeld van *Laurens Koster*, den eersten Uitvinder deezer allernutste Konst, door hem omtrent het Jaar 1440 in zyn Geboortestad aan 't licht gebragt, en tot een teeken daar van in zyn hand houdende de eerste Boekstaaf A; op de rand is des Vinders Naam en Eertytels met het Jaartal aldus in 't Latyn uitgedrukt: *Laurentius Costerus Harlemensis, primus Artis Typographicae Inventor, circa Ann. MCCCCXL.*

Op

Op de andere zyde een geopend Boek, waarop met eenige verkorting te leezen staat: *Spiegel onzer Behoudenisse*, zynde de naam van het eerste Boek, dat met enkelde gegoote Letteren of Boekstaven door den Druk in de Waereld gekomen is; het Boek rust op een soort van Trophée of Eerteeken, tot lof der Drukkonst, bestaande 1. in een brandende Fakkel, wyl ze alle Weetenschappen als een Toorts voorlicht; 2. de Bazuin der Faam, die haar wegens haar uitmuntendheid in de geheele Waereld beroemd gemaakt heeft, en 3. in een Laurierkrans, beteekende de eer en hoogagting, waar mede zy ten eeuwigen dagen met open armen alom is ontfangen en aangenomen geworden; vervolgens leest men deeze Nederduitsche Digtregelen:

De Drukkonst nu drie Eeuwen oudt,
(Door KOSTER voortgeteeld,
Uit beukeschors in 't Haarlems bout;)
Aanschoudt haar's Vaders beeld
Op dit metaal, en roept verblydt:
Dit mannelyk gelaat
Zy aan d'onsterflykheid gewydt
Zo lang de Waereld staat.

Onder aan ziet men 3 Slangen yder als een rond t'zamen gekromt; zynde het Zinnebeeld van zo veele Eeuwen, als 'er zedert die uitneemende Vinding tot heden toe verloopen zyn: In de middelste Slang is het Wapen van Haarlem, de Geboorteplaats der Drukkonst, ten weêrzyden verçierd met Takken van Palm en Laurier, aanwyzende de Eeuwen verduurende bloei en glory, zo der beroemde Stad, als der Edele Drukkonst, uit dezelve voortgekomen.

De

De Heer *Nicolaas van Swinderen*, Medailleur in 's Gravenhage, heeft mede ter vereeuwiging van de nooit volpreese Boek-Drukkonst de volgende Gedenk-Penning (No. 5.) vervaardigt:

Vertoonende op de voorzyde het Borstbeeld van LAURENS JANSZ. KOSTER, ter regter zyde eenige Boeken, waar van een open legt, daar op men leest *Spiegel onzer Behoudenis* 1440, zynde het eerste Boek, door den konstryken Koster met gegoote Letteren of Boekstaven gedrukt; op die Boeken staat een eeuwigduurende Lamp, en daar by een ronde Slang, de Eeuwigheid verbeeldende; een Boekdrukpers en een Bloempot met het kruid *Sempervivum* staat ter linker zyde, vooraan een Laurierkrans, en op de Piedestal de Woorden: *Alter Cadmus*; aan den rand rondsom staat: *Laur. J. Kosterus Typogr. Invent. ab An. MCCCCXL.*

Op de tegenzyde ziet men het Wapenschild der Stad Haerlem, Byl en Bundelroeden, Palm- en Lauriertakken. In 't verschiet de Stad Haerlem, en de Haerlemmer-Hout, waar in *Laurens Koster* wandelende Letters in Beukeschors snyd. Boven vliegt de Faam, houdende in de regterhand een Boek, en in de linkerhand een Bazuine en 's Mans lof uittrompettende, rondsom staat: *Hinc totum sparguntur in orbem Literæ*; dat is: *Uit Haerlem worden de Letteren of Drukkonst door de geheele Waereld verspreid*; onder aan: *Per tria Secula MDCCXL.*

Noch heeft dezelve Medailleur ook een tweede, doch kleinder Gedenkpenning (No. 6) gemaakt, vertoonende op de voorzyde *Laurens Jansz. Koster*; rondsom dat Borstbeeld staan de volgende Latynse woorden: *L. J. Cost. Cons. Harlem. Typ. Inv. ad an.* 1440.

Aan

N. 5.

LAUR. I. COSTERUS. CONS. HARLEM. TYPOGR. INVENT. AD. AN. MCCCCXL
ALTER CADMUS

N. 6.

L. I. COSTERUS. CONS. HARL. TYP. INV. AD. AN. 1440

EX HIS TIBI NECTE CORONAM.
TYPOGR. HAERLEM. III. IUBIL. 1740.
N.V.S.F.

HUNC TOTUM SPARGUNTUR IN ORBEM LITERÆ
PER TRIA SECULA.
MDCCXL.
N.V.S.F.

Aan den anderen kant ſtaat een antiek Vrouwenbeeld, ruſtende met den linker arm op het Wapen der Stad Haerlem, welke met die hand een rol houd, beſtikt met de klinkletteren A, E, I, O, U; met haar rechterhand heeft zy gevat zeven t'zaamengevlochtene Wapenſchilden, namentlyk de Wapenen van de vier regeerende Ed. Gr. Achtb. Heeren Burgermeeſteren *Pieter van der Camer*, *Mr. Jan van Dyk*, *Mr. Anthonye van Styrum* en *Mr. Cornelis Aſcanius van Sypeſteyn*, neven de Wapens der Heeren Penſionariſſen *Mr. Jacob Gilles* en *Mr. Cornelis Gerlings*, en dat van den Secretaris *Mr. Dammas Guldewagen*; dat Beeld heeft noch met de rechterhand gevat een Lauwerkrans, als een waerdige belooning voor de Uitvinding der nooit volpreezen Boekdrukkonſt; de Zon boven haar hoofd beteekend, dat de Boekdrukkonſt zo wel als dat blinkend Hémellicht den gantſchen Aardkloot verlicht; zy vertreed met haar rechter voet het eerſt te Mentz door *Jan Guttenberg* met de aan *L. J. Koſter* ontroofde letteren in het Jaar 1441 gedrukte Boek, getytelt: *Grammatica Alexandri Galli*; in de rondte ſtaat deeze Zinſpreuk: *Ex his tibi necte Coronam*, dat is: *Vlegt u uit deeze een Kroon*; onder aan is het volgende te leezen: *Typogr. Harlem. III. Jubil.* 1740.

Ik meende nu van *Haerlem* af- en na *Mentz* over te ſtappen; maar dit willende doen, vind ik, dat *Mallinkrot* noch een zwarigheid aan die van *Haerlem* maakt, op dewelke dan te antwoorden is, op datze niet ſchynen mogt te zwaar en onbeantwoordelyk geweeſt te zyn. Ik zal dierhalven dit als noch een klein *Poſtſcript* aan het Capittel van *Haerlem* byvoegen.

Mallinkrot zegt dan pag. 41 van zyn *Diſſertatio de Arte Typogr.* dat *Petrus Opmeer*, een *Amſterdammer*

H en

en Geschiedenis-Schryver, die Anno 1595 overleden was, niet alleen niet het minste van *Haerlem* en *Laurens Koster* meldende, maar ook *de Uitvinding van de Boekdrukkonst* uitdrukkelyk aan de Stad *Mentz* en aan *Johan Faust* toeschreef.

Antwoord: Wanneer men iemand als een geloofwaerdige getuige wil bybrengen, moet men eerst de volgende Stukken onderzoeken: (1) *Of hy genoegzaame kennis van de zaak gehad heeft, en ook zyn werk daar van gemaakt, om ze te hebben*: (2) *Of hy onpartydig geweest is, en geen reden*, of beeter te zeggen, *aanprikkeling gehad heeft, om iets, of te verzwygen, of zich tot andere gedachten en meening te laaten overhaalen*. De liefde tot zyn *Religie* en *Vaderland* verzellen natuurlyker wys de Menschen zodanig, dat ze in alle derzelver met bedacht en ernst doende Woorden en Daaden een bedekte Influentie heeft en eenige *gunst* of *toeneiging* aan d'eene kant, en *ongunst* of *afkeer* aan de ander, verwekt: En weinig Menschen, voornamentlyk van die geene, die maar in hun Vaderland altoos blyven, en alleen met Menschen van hun Natie en Religie verkeeren, konnen zig door den Geest tot dus verre over het Vlees verheffen, om zo te spreeken, dat ze zelfs in die zaaken, daar het plaats heeft, en zelfs wezen moet, de *Menschen* maar als *Menschen* aanmerken, zonder in bedenking te neemen, of ze ook *Lands-* of *Religie-genooten* zyn, dan niet, en of ze met hen over andere zaaken verschil hebben, ofte niet; maar by de meesten gaat het zo als in den Oorlog: *La Robe d'Ennemy confisque celle d'Amy*, dat is: *Die men onder de Vyanden vind, houd en tracteert men ook als Vyanden*.

Die nu de Kaart van het Land kend, weet, dat toen *Opmeer* leefde en schreef, groote animositei-

tei-

teiten tusschen de toen in leven zynde Burgers en Inwoonders der beide Steden *Haerlem* en *Amsterdam* geweest zyn, zo ten opzicht van de verandering in de Religie als in de Regeering, zynde toen *Amsterdam* noch geheel en al van de *Spaanse* Party, en in de belangen van *Spanjen*; maar in *Haerlem* was het daar mede gantsch anders gesteld. Zo dat het gantsch niet te verwonderen is, dat *Opmeer* by die publyke gesteldheid der zaaken ontveinst heeft iets van *Haerlem* te weeten, en liever heeft willen den roem van die Uitvinding aan een Stad geeven, die zich dezelve ook toeëigende, en aan dewelke ze zelfs toen ter tyd van de meeste toegeëigend wierd.

Zo ook, als men weet, in welken tyd en omstandigheden van *Vrankryk* en *Holland Naudé*, *Chevillier* en andere geschreven hebben, kan men aanstonds zien, dat die hen in het gemoed hebben gelegen, toen ze over dit stuk schreven: Men kan dit ook bemerken aan den Engelander *Wood*, die minder favorabel voor *Haerlem* is, dan het getuigenis van *Lambethouse*.

Doch dit moet zo niet wezen: *Tros, Rutulusve fuat, nullo discrimine habeto*: Men moet Deugd, Wysheid en Konst pryzen, waar men ze vind, doch minder aan zich, dan aan anderen; en in tegendeel ondeugd, dwaasheid, quaadaartigheid laaken, waar men ze vind, doch meer aan zyn zelfs, dan aan anderen, en elk een het zyne laaten en geeven, zonder aanzien van Persoon na zyn Natie, Religie, Staat en andere verschillen, die wy misschien met hem hebben.

Wat voor het overige *Mallinkrot* pag. 49 en 50 bybrengt van verscheide *Hollandse Schryvers*, dewelke omtrent de tyd der uitgevondene en bekend gewordene Boekdrukkonst geleefd en geschreven

hebben, en nochtans ten deele niet een woord melden van deeze Uitvinding, ten deele in het midden laaten, *waar* en *door wie* dezelve uitgevonden is, ten deele zig voor *Mentz* verklaaren: Al dit word daar mede genoegzaam beantwoord, dat het met veele *Duitse Schryvers* even eens gelegen is, dat ze namentlyk of geheel van dit stuk stilzwygen, het zy dat zy 'er gantschlyk niet om gedacht hebben, het zy, dat ze het in hunne Werken, als tot gantsch andere eindens geschreven, niet van pas hebben geoordeeld, daar van gewag daarin te maaken: Of dat ze, niet genoegzaame kennis, noch tyd en gelegenheid tot onderzoek hebbende, de verscheide meeningen maar hebben willen bybrengen, zonder zig voor d'een of andere te verklaaren:

Diergelyken zyn geweest, *Georgius Brunus* in Theatro Urbium. (Ziet *Mallinkrot* pag. 32.) *Hermannus Hugo*, de Origine Scribendi. *Joannes de Laat*, in Confœderati Belgii Republica. *Johannes Alstedius*, in Encyclopædia. *Johan. Isaacius Pontanus*, in Historia Danica en Historia Gelrica. *Pontus Heuterus*, in Rebus Burgundicis. *Laurentius Beyerlingius*, in Polyanthæa. *Thomas Lanzius*, in Orationibus de Europæ Provinciis. *Jacobus Middendorpius*, de Academiis. *Andreas Schottus*, in Epist. Dedicat. Tom. I. Rerum Hispan. *Martinus Zeilerus*, in zyn Reis-Beschreibung:

Of dat'er eindelyk eenige zelfs de Eer der Uitvinding uitdrukkelyk aan de Stad *Haerlem* toewyzen. Wat bewys steekt nu in de eerste en tweede Classe dier Autheuren of voor *Mentz* tegen *Haerlem?* of voor *Haerlem* tegen *Mentz?* En by de laatste Classe komt het maar daarop aan, (1) ofze met genoegzaame kennis en na een behoorlyk onderzoek getuigen; dan maar by het gemeene zeggen be-

berusten? (2) ofze niet partydig geweest zyn, en door de conjunćturen en eenige omstandigheden aangezet zyn geweest, om partydig te zyn?

Noch een Post-Script:

Juist als dit laatste Vel, van *Haarlem* handelende, gezet was, en onder de Drukpers zoude komen, heeft *Johannes Enschedé*, door inkoop op de Verkooping van de nagelaatene Liefhebbery van den konstige Figuursnyder, Schilder en Boekverkooper, *Izaäk van der Vinne*, alhier te *Haarlem* den 16 July 1740 machtig geworden een *Duitse Psalter* in klein Očtavo, gedrukt te *Delft* in Holland by *Heinrich Eckert van Homberch*, Anno 1498, in Leer na de alleroudste manier gebonden; en hy ziende, dat de band van binnen met twee strooken Pergament aan het Papier en de band met lym vastgemaakt en daar op iets met zeer ouderwetze Letteren gedrukt was, maakte hy die strookjes los, en vond, met niet geringe verwondering, dat het de overblyfzelen waren van een *Grammatica Donati*, en na dat wy de Letteren wel geëxamineert en vergeleeken hadden, bleek ons, dat ze van het zelve maakzel en met die zelve gebreeken behebt waren, als die in den eerste *Duitse Spiegel der Behoudenis van L. Koster*.

Ziet daar! zeiden wy jegens malkander, een bewys van het geen de *Keulse Chronyk* en *Mariangelus Accursius* van een *Donatus* in *Holland* gedrukt, eer noch te *Mentz* Boeken gedrukt zyn, betuigt hebben; gelyk hier boven pag. 74 tot 80 breeder gemeld is.

De Heer *Scriverius* heeft in zyn *Laurekrans* pag. 104 vol yver aldus om die verloorene *Donatus* gewenst:

Waar steekt gy in een hoek, Donate? waar toch heenen
Gebied gy dat ik loop? Waar zal my iemand leenen
Een zo gewenschten Boek: dy *Haerlem* 't waerdste pandt,
Dat u help in uw eer, en *Mentz* gedy' tot schand.

Wat

Wat middel is'er toe? Zo ik het wist te vinden,
'K ontzag de reyze niet naa 't uiterste der Inden:
'K verdroeg lydzamelyk het heetste van de Zon,
Zo ik Donati Boek tot mynen Wil daar von.
Na Waygats liet ik my ook lichtelyken voeren,
Als 't daar te vinden was. Wat zoud' ik niet omroeren?
Den Hemel en de Hel: maar Zinnen, staat wat stil;
Al vliegt gy noch zo verr', ik kryg niet dat ik wil.
Wel aan, op dat eens mag geschieden myn begeeren,
Zo zal ik hem alleen, die 't hebben mogt, bezweeren.
Ei, brengt het voor den dag en deeld het *Haerlem* meê:
Gy zult niet ongeloond vertrekken uytter Steê.
Thien-dubbeld zal ik 't u (zo 't *Haerlem* liet) betaalen;
Ik zal u van der aerd den hemel toe ophaalen.
De Vriend, die 't ons beschikt, zal door de wolken gaan,
En in het Sterren-veld aan *Laurens* zyde staan.
Dit voorbeeld van de Konst, dat zelfs de *Duitschen* melden,
Was dienstig dat men *Mentz* alhier voor oogen stelden.
Dewyl 't ons nu ontbreekt, geduld tot beeter uur.
Dees *Spiegel* in te zien valt *Mentz* schier even zuur.

Om nu den Leezer eenig begrip hier van te geven, zullen wy, zo veel het mooglyk is, het geen op die beide strookjes aan weêrkanten gedrukt is met zo veel Regels, en van omtrent dezelve grootte der Letteren, met de abbreviatien, en tusschen de regelen de volle woorden met een hedendaagse gebruikelyke Cursyf-Letter, voor oogen stellen zo goed als wy het konnen doen: Want het is ons nu onmogelyk den Leezer hier alle de abbreviatien te toonen, alzo die op geen Boekdrukkeryen meer in gebruik zyn en niet meer gegooten, ja zelfs nu niet eens meer zouden konnen gegooten worden: Het Pergament schynt van folio formaat geweest te zyn, en aan de eerst strook zyn op d'eerste pagina een of twee woorden van vooren, en op de tweede van achteren afgesneden, die wy nochtans naar behooren vervuld en met het teken [van d'andere afgezonderd, als mede de manqueerende groote Capitaal-Letteren in □ ingeslooten hebben: Alles staat dan aldus:

Eer-

Eerste strook, eerste zyde.

ptito latũ ē l' fuit ptito plqpfto latũ erat l' fuerat

præterito latus est vel fuit præterito plusquamperfecto latus erat vel fuerat [futuro

feretũ Impatõ mõ tpe psnti ferre ⁊ futuro fertor M

feretur Imperativo modo tempore presenti ferre et futuro . fertor m[odo infi

nitõ tpe psti ⁊ ptito ipfto ut ferre ⁊ ptito pftõ ⁊ pl

nitivo tempore præsenti et præterito imperfecto ut ferre et præterito perfecto et pl[usquamperfecto

ut latũ ēe l' fuiſſȝ lata ut ferat Coiuncto mo tpe

ut latum esse vel fuisse lata ut ferat Conjunctivo modo tempore [præsenti

cũ ferat ptito ipfto cũ ferret ptito pfto cũ latu ſit

cum feratur præterito imperfecto cum ferretur præterito perfecto cum latus sit

ptito pl'qpfto cu latu ēet l' fuiſſet futo cu latu erit

præterito plusquamperfecto cum latus esset vel fuisset futuro cum latus erit

Tweede zyde.

s eris erit l' fuit & plr cũ auditi erim⁹ l' fuerim⁹ ertis

cum Auditu]s. *eris erit vel fuit et pluraliter cum auditi erimus vel fuerimus eritis*

eritis erit l' fuerit Infinitõ mo ſine nũs & pſonis

vel fu]*eritis erint vel fuerint Infinitivo modo ſine numeris et perſonis*

pſñti & prito ipfto audiri prito pfto & pl'qpfto audi

tempore] *præſenti et præterito imperfecto audiri præterito perfecto et pluſquamperfecto audi*

l' fuiſſe futuro auditu iri Duo pticipa trahunt ab

tum eſſe] *vel fuiſſe futuro auditum iri Duo participia trahuntur ab*

vbo paſſiuo ptrtu & futur pñis ut audit⁹ futur ut

verbo paſſivo præteritum et futurum præſentis ut auditus futurum ut

[*F*] **Ero fers fert & plr ferim⁹ fertis ferut audiẽd⁹**

Ero fers fert et pluralis ferimus fertis ferunt audiendus

Tweede strook eerste zyde.

Da copandi ut magis minus l' tam maxime min
Da comparandi ut magis minus vel tam maxime min[us

minime Compatio aduerbior in quo est. in trib gra
minime Comparatio adverbiorum in quo est. in tribus gra

dib' cōprtionis scilicet positiuo copartuo & suplatiuo
dibus comparationis scilicet positivo comparativo et superlativo

Tweede zyde.

que prima ut lego secunda ut legis tertia ut legit
que prima ut lego secunda ut legis tertia ut legit

[*A*] **Duerbiu quid est. pars orationis q adjecta vbo**
Dverbium quid est. pars orationis qua adjecta verbo

significationē ejus explanat atq implet Aduerbio q
significationem ejus explanat atque implet. Adverbio, qua

Die het nu luſt, kan de beide gemelde ſtrookjes by den Drukker deezes, *Johannes Enſchedé*, komen zien en ze met de Letteren in *den Spiegel der Behoudenis*, zo wel van de eerſte als tweede Drukken vergelyken; zo zal hy konnen overtuigt worden, dat ze waarlyk van een en het zelve maakzel zyn, en dat bygevolge die ſtrookjes waarlyk de overblyfzelen zyn van den *Donatus* door *Koſter* te *Haerlem* tuſſchen Anno 1440 en 1450 gedrukt. *Vicimus cauſa! Wy hebben het tegen Mentz gewonnen!*

Laat ons nu tot het Verhaal van *Mentz* komen.

V. HOOFDSTUK.

Vervattende het Verhaal en de Bewyzen van die geene, dewelke voorgeeven en ſtaande houden, dat de Boekdrukkonſt te Mentz uitgevonden is.

Willende nu het Verhaal van MENTZ opſtellen, zo weet ik niet, welke Schryvers, berigten, getuigen en getuigeniſſen ik gelooven en volgen zal, om een wel t'zaamenhangend, met zich zelfs overeenſtemmend en wel betuigt Verhaal, gelyk dat van HAERLEM is, in de Pen te krygen; zo zeer loopt en ſtryd alles tegen malkander: En om den Lézer daar van te overtuigen, zal ik de voornaamſte verſchillen in Vraagen voorſtellen, en daarop bybrengen, wat de noch voorhandene narigten voor het een, of voor het ander, getuigen:

1. *Of Johann Guttenberg van Straatsburg, dan van Mentz, geboortig is?*

Het

Het eerste beweeren de volgende eerste Schryvers, dewelke van veele latere gevolgt worden:

Jacobus Wimphelingius, van *Schlettstad* in de *Elsas* geboortig, die Anno 1449 gebooren zynde, met *Guttemberg*, dewelke eerst omtrent 1468 overleden is, wel 20 Jaaren met hem moet geleefd, en dus de beste kennis van hem gehad hebben, in zyne *Epitome Rerum Germanicarum*, te *Straatsburg* Anno 1502 uitgekomen, Cap. 65. alwaar hy zegt: *In 't Jaar* 1440, *ten tyde van Fredric III., Rooms Keizer, is een groote en gantsch Goddelyke Weldaad aan de Waereld medegedeeld door* Johann Gutenberg van Straatsburg, *die een nieuwe manier van schryven uitgevonden heeft*, *&c.* En in zyn *Catalogus Episcoporum Argentinensium*, van Anno 1508, alwaar hy schryft, *dat onder* Robert *d'edele Boekdrukkonst van* een Straatsburger, *alhoewel noch onvolmaakt*, *uitgevonden was*, *en die zig hierop na* Mentz *had begeven en ze aldaar beneffens anderen in het Huis*, Gutenberg *genaamd*, *door hulp van* eenen Johan Gensfleisch, *die van ouderdom blind wierd*, *tot eeuwige roem der Duitsers*, *tot stand gebragt*.

Johannes Arnoldus Bergellanus stemt met *Wimphelingius* volkomen overeen, wanneer hy in zyn *Encomium Chalcographiæ* van *Gutemberg* dus schryft:

Quam veteres nobis Argenti *voce notarunt*
A puero fertur sustinuisse virum:
Illa sed huic civi largita est munera grata,
Cui clarum nomen Mogus *habere dedit.*
Primitias illic cœpit formare laboris,
Ast hic maturum protulit artis opus.

Item, *de oude Keulse Chronyk*, welkers woorden wy by de *vierde Vraag* bybrengen zullen.

Maar het ander, dat namentlyk *Gutemberg* van *Mentz* geboortig geweest is, betuigt

Een

Een heel oud Saalboek, te *Straatsburg* in de St. Thomas Kerk bevindelyk, het welk twee Koop-Brieven, d'een van de Maand Maart 1441, en de ander van de Maand November 1442, aanhaald, waarin van *Gutemberg* gezegt word: *Johannes dictus Gensfleisch, alias nuncupatus* Gutenberg de Maguncia, *Argentinae commorans*. folio 293 *a*. en 302 *b*. *Schelhorn Amoenit. Liter*. Tom. IV. pag. 303, 304. *Lessers Typogr. Jubilans* pag. 27.

Pieter Schöffer zelfs in eenige Versen, achter de *Institutiones* te *Mentz* Anno 1468 door hem gedrukt, alwaar hy onder anderen zegt:

Quos genuit ambos Urbs Moguntina Johannes.

Verstaande door die beide *Johannes*, *Johann Gutemberg* en *Johan Faust*.

2. *Of Guttenberg een Edelman of Ridder, ofte een Goudsmit geweest is?*

Het eerste melden *Sabellicus*, *Ennead*. L. VI. *Ennead*. X. *Polydorus Vergilius de rer. Inventor*. *L. II*, *Cap. VII*. *Paulus Langius in Chronico Ziticensi*, die hem *Equestris ordinis virum* noemd, en de *Keulse Chronyk*, die hem *Jonker* betitelt, en *Guicciardinus*. Het laatste zegt *Sethus Calvisius in Chronologia*, en een Straatsburgse Chronyk, volgens *Mentel*, item *Spondanus in Continuat. Baronii*.

3. *Of Guttenberg* Gensfleisch *geheeten heeft*, *ofte* Faust: *En of dat de rechte toe- en geslachts-naam van* Guttenberg, of van Faust, *geweest is?*

Dat *Guttenberg* de *Gensfleisch*, en dit zyn rechte

te Geslachts-Naam geweest is, betuigt het boven aangehaalde uit een oud Boek van de St. Thomas Kerk te *Straatsburg*, en ook de publyke Stadsboeken van die Stad, bygebragt door *la Guille Histoire d'Alsace* pag. 334.

Maar dat *Faust* de *Gensfleisch* geweest is en dus geheeten heeft, betuigt *Wimphelingius* in zyn *Catalogo Episcoporum Argentinensium* pag. LXII., gelyk wy reeds boven gezien hebben, daar hy meld, dat *die Straatsburger*, van dewelke hy gezegt had, dat de Boekdrukkonst had uitgevonden, *en die hy in zyne Epitome Rerum Germanicarum* duidelyk *Johann Guttenberg* noemd, na *Mentz* gekomen en aldaar die Konst door hulp van eenen *Johann Gensfleisch* geperfectioneert was.

Nu wil wel de Heer *Marchand* in zyn *Histoire de l'Imprimerie* pag. 12. in de Noten met geweld hebben, dat *Wimpheling* met die *Johann Guttenberg* in zyn *Epitome*, en die *Johann Gensfleisch* in zyn *Catalogus* een en dezelve Man meende, aantoonde en wilde verstaan hebben, zeggende: *Ceux qui regarderoient le* Guttemberg *de l'*Epitome *et le* Gensfleisch *du* Catalogus de Wimpheling *comme une contradiction de leur Auteur, ne lui rendroient nullement justice et se tromperoient certainement eux mêmes; car il ne s'agit là que d'un seul et même homme, dont cet Auteur a indifferemment emploié les differents noms.* Maar, of *Wimpheling*, dus schryvende, heeft geen *Latyn* verstaan, en niet geweeten, hoe hy zich daarin uitdrukken moest; of die hem dus verklaard en uitlegt, verstaat geen *Latyn*: *Wimpheling* zegt in 't *Latyn* met zo veel woorden, *dat die Straatsburger, die de Boekdrukkonst uitgevonden had, na Mentz gekomen en die Konst aldaar door hulp van eenen zeekeren Johann Gensfleisch tot volkomenheid gebragt was.* Zyn dat

dat nu niet duidelyk twee Persoonen, de een van *Straatsburg* na *Mentz* komende, en den ander te *Mentz* zynde, en den eersten voorthelpende?

De Latynse woorden van *Wimphelingius* zyn deeze: *Cum is* (Argentinensis) *Moguntiam descenderet*—— ——*ductu cujusdam* Johannis Gensfleisch ——*ea ars completa et consummata fuit.* Laat my nu iemand, die *Latyn* verstaat, uit deeze woorden een en die zelve Persoon van die *Straatsburger* en van die *Gensfleisch* maaken!

Doch de Heer *Marchand* brengt tot bewys van zyn meening en zeggen by zeeker Gedicht of *Epigramma*, van die zelve *Wimphelingius* Anno 1499 gemaakt, zynde van deezen inhoud:

Fœlix ANSICARE, *per te Germania fœlix*
Omnibus in terris præmia laudis habet.
Urbe Moguntina, divino fulte JOHANNES
Ingenio, primus imprimis ære notas.
Multum Relligio, multum tibi Græca Sophia,
Et multum debet Lingua Latina tibi.

Hieruit blykt klaar, volgens de meening van Mr. *Marchand*, *dat by Wimpheling* die *Johann Gensfleisch*, en die *eerste Uitvinder der Boekdrukkonst*, dewelke hy gezegt had, *Johann Guttemberg* te zyn, *een en dezelve Persoon zyn.*

Maar dat blykt zo klaar niet; ja veelmeer het tegendeel; en het misverstand van den Heer *Marchand* komt daar van daan, dat hy die Naamen van ANSICARE, dat is, *Gensfleisch*, en van JOHANNES, als een *Voor-* en *Toenaam* van een en dezelve Persoon houd, als of men moest verstaan: *Fœlix Johannes Ansicare!* Maar als ik nu zeg en bewys, dat die *Ansicare* een ander, en die *Johannes* een ander

by

by *Wimpheling* gemeend en te verstaan is; waar steekt hier dan eenig bewys voor Mr. *Marchand* en zyn meening in? Om nu dit te doen blyken, zal ik het gemelde *Epigramma* op 't naauwkeurigst in Nederduits hier overzetten:

O wat zyd gy gelukkig Gensfleisch, *door U is Duitsland gelukkig en word in alle Landen met Lof verheven:*
Gy Johannes, *door een Goddelyk Verstand ondersteund zynde, drukt allereerst Letteren te Mentz:*
De Religie, de Griekse en de Latynse Taal zyn U, (Gensfleisch) en *U* (Johannes) *ten hoogsten verpligt!*

Die *Johannes door een Goddelyk Verstand ondersteund*, is niet die eerstgenoemde *Gensfleisch*, *door zyn eige Goddelyk Verstand ondersteund*; want dan past het woord *fulte* niet wel, en moest eerder wezen *macte*; maar het is *Johann Guttemberger*, *die door het Goddelyk Verstand van Johann Gensfleisch ondersteund en geholpen was*, gelyk zo *Wimpheling* zyn meening uitdrukt en verklaard in de *Catalogus Episcoporum Argentinensium*. Men word niet door *zyn zelfs*, maar *door een ander, of iets anders ondersteund*. Doch, al stond men toe, dat *Wimpheling* in die Versen een en dezelve Man meende, en dat hem die twee Namen, *Johannes* en *Gensfleisch* toequamen; zo kon Mr. *Marchand* evenwel daar mede noch niet bewyzen, dat *Wimpheling* met die *Gensfleisch*, *Guttemberger* meende en verstond; vermits uit de twee andere uit *Wimpheling* bygebragte plaatsen en passagien blykt, dat *Johann Guttemberg* een gantsch ander Man by hem is, dan *Johann Gensfleisch*, en *Johann Gensfleisch* een gantsch ander Man, dan *Johann Guttemberg*.

Mr. *Marchand* wyst ons wel na een ander plaats

van zyn Tractaat, alwaar hy zegt zyn voorgeven bewezen te hebben, namentlyk op de Nota (*b*) die te vinden is pag. 5 en 6. Maar daar vind ik wel, dat andere *Guttenberg Gensfleisch* noemen, maar niet, dat het *Wimpheling* doet; en wanneer Mr. *Marchand* daar op *Wimpheling* komt, zegt hy maar, *dat hy het scheen toe te stemmen en zelfs reden van deeze twee Namen te geven met hem Johann Gensfleisch en Guttenberg* te noemen. Ei lieve waar doch? En wanneer hy ons dit bewyzen zal, wyst hy ons weder na die Latynse Verfen van *Wimpheling* pag. 12; dat is, *het geen hy pag.* 12 *wil bewyzen door pag.* 5, 6, *bewyst hy pag.* 5, 6 *door pag.* 12; *en het geen hy pag.* 5, 6 *wil bewyzen door pag.* 12, *dat bewyst hy pag.* 12 *door pag.* 5, 6.

Cnejus, vide Pompejus: Pompejus, vide Cnejus, vond ik eens in een *Index* van een Historise Autheur; maar vond noch onder *Pompejus*, noch onder *Cnejus* het geen ik zogt, en het geen hy van *Cnejus Pompejus* melden wilde. Wy zullen de eige woorden van Mr. *Marchand* aanvoeren, op dat iedereen mag zien, dat wy hem geen ongelyk doen: WIMPHELING *semble convenir de cela et donner même la raison de ces deux noms, en le nommant* JEAN GENSFLEISCH *et en ajoutant qu'il demeuroit à Mayence dans une maison nommée* GUTENBERG: ——*ce qu'il paroit confirmer dans des Vers latins que je rapporterai ci-dessous, Remarque* (G) *Citation* (65.) Waar zegt doch *Wimpheling*, dat *Johann Gensfleisch* te *Mentz* in een Huis, *Guttenberg* genaamd, gewoond had? Hy zegt immers boven pag. 123 integendeel, dat *Guttenberg*, als die hy door den *Straatsburger* verstaat, van *Straatsburg* na *Mentz* gegaan was, en dat hy aldaar in het Huis, *Guttenberg* genaamd, (zonder te zeggen, of het *Huis* dus van en naar *Guttenberg*, dan of *Guttenberg* van en naar het *Huis* genaamd was, noch of *Guttenberg*

ooit

noit van te vooren daarin gewoond had). met behulp van eenen *Johann Gensfleisch* de Konst volbragt had.

Zo ongelukkig nu als Mr. *Marchand* hier is met zyn Bewys, dat by *Wimpheling* de *Straatsburger*, *Johann Guttemberg* namentlyk, en de *Mentzer Johann Gensfleisch* een en dezelve Persoon is: Even zo ongelukkig is hy ook, wanneer hy in het vervolg van die Note (*b*) pag. 10 uit een *Chronyk* van de Stad *Frankfort* bewyzen wil, dat een zeeker *Michaël van Sorgenloch*, een Magistraats-Persoon van die Stad, uit het Geslacht van *Guttenberg*, aldaar met den naam van *Gensfleisch* toegenaamd geweest was: Want (1) staat'er niets van in die Chronyk, dat die *Gensfleisch*, of die *Michaël van Sorgenloch* uit het Geslacht van *Guttenberg* zoude geweest zyn: (2) Brengt Mr *Marchand* zelfs pag. 12 een getuigenis uit *Salmuth* by, waarin deeze zegt, dat van de Familie van JOHANN FAUST *toen noch eenige te Frankfort in 't leeven warren, zynde onder het getal der Patricien*, dat is, *Magistraats-Persoonen*: Bygevolge is die *Gensfleisch* te *Frankfort* niet uit de Familie of van de Parentagie van *Guttenberg*, maar uit die van *Faust* geweest: En dus bewyst Mr. *Marchand*, dat *Guttenberg* de *Gensfleisch* is, met een Bewys, die bewyst, dat *Faust* de *Gensfleisch* is. Men zie ook hier by het geen hy hier van noch zelfs schryft pag. 46. Note (*i*) *kolom*. 2. Met zo weinig nadenken en overleg schryft die goede Heer! En dat noch na een bedenktyd van meer als 20 Jaaren: Daar *Tacitus in Vita Agricolæ* reeds 15 Jaaren erkent te zyn *grande mortalis ævi spatium*. Doch laat ons de verschillen en strydigheden onder de oprecht-*Cadmise Broeders* van *Mentz* vervolgen:

Men mogt my tegenwerpen: *Wat doet dit alles*

ter zaak? Of Guttenberg *van* Straatsburg, *dan van* Mentz *geboortig is? Een* Edelman *of een* Goudſmit *geweeſt is?* Gensfleiſch *gebeeten heeft en geweeſt is, of niet? Is en word het daarom en daardoor minder zeeker, dat hy de eerſte Uitvinder der Boekdrukkonſt geweeſt is?*

Laat ons dan meer ter zaak komen en zien wat daarvan is:

4. *Of* Guttenberg, *dan* Fauſt, *de eerſte Uitvinder der Boekdrukkonſt geweeſt is?*

Van *Guttenberg* betuigen dit:

Eerſtelyk, de gemelde *Wimpbeling* in de reeds aangehaalde woorden uit zyn *Epitome* en *Catalogus.*

Ten tweeden, den Abt *Tritbemius* in zyn *Chronicon Spanbemienſe*, alwaar hy dus ſchryft: *His quoque temporibus Ars imprimendi et charaĉterizandi libros à novo reperta eſt in Civitate Moguntina per quemdam civem, qui* JOANNES GUTTENBERG *dicebatur*: En in zyne *Annales Hirſaugienſes*, alwaar hy byna met de zelve woorden ſchryft: *Inventa et excogitata eſt Ars illa mirabilis et prius inaudita imprimendi et charaĉterizandi libros per* JOANNEM GUTTENBERGER *Moguntinum* *; betuigende aldaar, dat hy dit zelfs van *Pieter Schöffer* Anno 1484 verſtaan had.

Ten derde, een zeer oude *geſchreve Chronyk* van de *Stad Mentz* in de volgende woorden: *Hanc ingenioſam*

* *Struvius* voegt hier de woorden by: *Primum ex Harlemenſium inventione*; of nu die woorden daadelyk in zyn Exemplaar van dit *Chronicon* van *Trithemius* geſtaan hebben, dan of hy ze maar bygevoegt heeft, weet ik niet. Ziet zyn *Introduĉtio in Rem Lit. pag.* 917.

sam artem reperit ingenium industriosi nobilis Urbis Moguntiaci Civis, scilicet JOHANNES GUTTENBERG.

Ten vierde, Bergellanus in zyn *Encomio*:

Illo primus erat tunc Guttenbergus *in albo*
Alter erat Faustus, *tertius* Opilio.
En:
Clarus Joannes *en* Guttenbergius *hic est*
A quo ceu vivo flumine manat opus.

Ten vyfde, de oude *Keulse Chronyk*, dewelke daar van dus zegt: *De eerste Uitvinder der Boekdrukkunst is geweest een Burger te Mentz, van Straatsburg geboortig*, Jonker Johann Gudenberch *gehieten.*

Ten zesde, het volgende Opschrift op een Steen in het Huis *Zumjungen*, te *Mentz* staande, en *Guttenberg* toebehoord hebbende, eertyds bevindelyk:

JOANNI GUTTENBERGENSI
Moguntino,
Qui primus omnium
Literas ære imprimendas invenit,
Hac Arte de Orbe toto bene merenti,
YVO WITTIGISIS
Hoc Saxum pro Monumento posuit
M.D.VIII.

Eindelyk en *ten zevende* betuigt dit *Johann Schoeffer*, Zoon van *Pieter Schöffer*, die de Medehelper en Schoonzoon van *Johann Faust* geweest is, zelfs, in de opdragt van zyn Duitse *Titus Livius* aan Keizer *Maximiliaan* I. Anno 1505 te *Mentz* uytgegeven; daarin zeggende, *dat te* Mentz *de Boekdrukkonst uitgevonden was Anno* 1440 *door den zinryken* JOHANN GUTTENBERG.

Om nu niet wederom aantehaalen het geen wy reeds boven uit *Fulgosus*, *Sabellicus* en *Polydorus Vergilius* bygebragt hebben; alleenlyk aanmerkende, dat de laatste in zyn tweede uitgave van zyn Boek *de Inventoribus* Anno 1517 *Johann Guttenberger* als den eerste Uitvinder aangeeft; daar hy in de eerste uitgave Anno 1499 *Petrus*, *eenen Duitser*, (meenende misschien *Pieter Schöffer*) daarvoor opgegeven had.

Maar voor *Johann Faust*, dat die namentlyk, en niet *Johann Guttenberg*, d'eerste Uitvinder der Boekdrukkonst, na het voorgeeven der *Mentzers*, geweest is, spreeken de volgende:

Eerstelyk, een van *Johan Faust* zelfs geschreven Verhaal van de Uitvinding der Boekdrukkonst, het geen *Hagenbruch* Anno 1711 zelfs by den Professor *Immanuel Weber te Giessen* betuigt gezien te hebben, in zyn Dissertatie *de Typographiæ Origine*, boven in onze *Catalogus* vermeld.

Ten tweede, een *Grafschrift* op *Faust* in de Franciscaner Kerk te *Mentz* te zien, dus luidende:

In fœlicem Artis Impressorie Inventorem
D. O. M. S.
JOANNI GENSZFLEISCH,
Artis Impressorie Repertori,
De omni Natione et Lingua optime merito,
In nominis sui memoriam immortalem
Adam Gelthus posuit.
Ossa ejus in Ecclesia D. Francisci Moguntina fœliciter cubant.

Want alhoewel Mr. *Marchand*, tegen alle waarschynlykheid, en zonder eenig bewys, dit Grafschrift op *Guttenberg* trekt en toepast; zo doen dit evenwel andere, en voornamentlyk *Tentzelius*, met meerder grond, op *Johann Faust* toepassen. *Ten*

Ten derde maakt *Johann Faust* tot den eersten Uitvinder der Boekdrukkonst zyn eige boven reeds gemelde Kleinzoon *Johann Schöffer*, in een naberigt, gedrukt by zyn uitgave van *Trithemii Breviarium Historiæ Francorum* van Anno 1515, en by die van 't *Breviarium Ecclesiæ Mindensis* van Anno 1516, daar hy zegt:

Impressum ----- Anno Domini M. D. XV. in ---- Urbe Moguntina, *hujus Artis Impressoriae Inventrice prima, per* Joannem Schoeffer, *nepotem quondam honesti viri* Joannis Faust, *Civis Moguntini, memoratae Artis* primarii Auctoris: qui tandem Imprimendi Artem proprio ingenio excogitare speculariqüe cœpit *Anno Dominicae Incarnationis* M. CCCC. L.

Hoe nu dit getuigenis van *Johann Schöffer*, met zyn voorgaande, zo even in de *zevende plaats* voor *Johann Guttenberger* aangehaald, en met het geen *Trithemius* boven in de *tweede plaats* betuigt van den Vader van *Jan Schöffer*, of van *Pieter Schöffer* zelfs gehoord te hebben, overeen te brengen is, en welk van beide men gelooven zal, weet ik waarlyk niet.

Modo ait, modo negat?

Ten vierde, bevestigen *Johan Faust*, als den eersten Uitvinder, alle de eerst te *Mentz* gedrukte Boeken, by dewelke altoos aangemerkt is, dat ze door *Johann Faust* en *Peter Schöffer* gedrukt waren, zonder één woord van *Johann Guttenberg* te reppen. Ziet *Maittaire Annal. Typogr. Tom. I.* pag. 270 tot 274, *Edit, secundae*; en *Histoire de l'Imprimerie, Partie I.* pag. 33 en 36 tot 41.

Ten vyfde, is voor *Johann Faust* het boven in het IV. Hoofdstuk reeds aangehaalde getuigenis van *Mariangelus Accursius.*

Ten zesde, *Petrus Appianus*, *in Cosmographiae parte secunda*, daar hy schryft: *Moguntia ------ in qua lau-*

laudabilis illa et utilissima Ars impressoria circa Annum 1453, *per* Joannem Faustum *inventa est.*

Ten zevende, *Salmuth*, die ons een *zeer waarachtige Historie van de Uitvinding der Boekdrukkonst* prætendeert en verzeekert te geeven, is daarin zo positief voor *Faust*, dat hy in zyn *Dissertatie de Typogr. Invent.*, naa een breed verhaal, hoe de zaaken toegegaan zyn, besluit: *Unde evidenter apparet*, Guttenbergium *nequaquam Artis Typographicae Inventorem et primum auctorem esse*, *sed aliquot annis*, *postquam ea inventa fuisset*, *à* Johanne Fausto *in consortium adscitum pecuniam ei suppeditasse.* En dit moet dan ook voor een *dubbeld getuigenis*, *affirmative* en *negative*, gelden.

Ziet daar zo veel getuigen en getuigenissen voor *Johann Faust*, en tegen *Johann Guttenberg*, als hier te vooren voor *Johann Guttenberg*, en tegen *Johann Faust!* Hoe zal men nu daaruit een goed en geloofwaardig Relaas konnen opmaken?

Men zal hier uit konnen zien, dat aan *Guttenberg* geschied is, het geen hy aan een ander gedaan heeft; want gelyk hy aan *Laurens Koster*, van dewelke hy nochtans waarschynelyk de Konst geleerd had, de Uitvinding derzelve heeft strydig gemaakt; zo hebben hem ook zelfs die geene, die ze aan hem verschuldigt waren, van de Eer der uitvinding tot zo verre beroofd, dat het naderhand twyffelachtig geworden is, of dezelve aan hem, dan aan *Faust* te geven zy; vermits het getal der geener, die voor *Faust* in dit stuk zyn, even zo groot is, als dat der geener, die voor *Guttenberg* zig verklaaren.

5. *Of* Guttenberg *tot* Faust *gekomen en van hem met Geld ondersteund is? Dan of* Faust *van* Guttenberg *ondersteund is en hulp verkreegen heeft?*

Het

Het eerste betuigt de meergemelde *zeer oude Mentzise Chronyk* zeggende: Johannes Gudenberg, *cum omnem substantiam suam propter artis difficultatem fere profudisset, tandem auxilio* Johannis Fust, Joannis Medinbach *et aliorum Concivium adjutus, rem perfecit.*

Trithemius in Annalibus Hirsaugiensibus, schryvende byna met die zelve woorden: Joannes Guttenberger, ----- *cum omnem pené substantiam suam pro inventione hujus artis exposuisset, et nimia difficultate laborans, jam in isto, jam in alio deficeret; jamque prope esset, ut desperatus negotium intermitteret; consilio tandem et impensis* Joannis Fust, *æque civis Moguntini, rem perfecit incoeptam.*

Het zelve had hy ook gezegt in zyn *Chronicon Spanhemiense:* Joannes Guttenberg ----- *cum omnem substantiam, propter nimiam difficultatem Inventionis novæ, in eam perficiendam exposuisset, consilio et auxilio bonorum virorum*, Johannis Fust *et aliorum adjutus, rem incoeptam perfecit.*

Maar *het tweede* betuigen *Aventinus* in zyn *Annalibus Bojicis* Lib. VIII. pag. 512, en *Salmuth* in de reeds aangehaalde Dissertatie, daar hy schryft: *Eodem tempore Moguntiæ commorabatur* Johannes Guttenbergius, *honestis parentibus natus, qui proxime* Fausti *ædes habitabat. Hic cum animadvertisset insignem hanc artem Typographicam, non solum omnium ore passim celebrari, sed etiam admodum lucrosam esse, familiaritatem cum* Fausto *contraxit: et quia opulentus erat, pecuniam ei ad sumptus necessarios obtulit, quod* Fausto *minime ingratum fuit &c.*

6 *Of* Pieter Schöffer *de Knecht, en naderhand de Schoon-Zoon* van Guttenberg, *dan van* Faust *geweest is?*

Het eerste betuigt de meergemelde *oude Mentzise Chronyk*, zeggende: *Post quem* Gudenberg PETRUS OPILIONIS, id est, SCHÖFFER, ejus gener, *Artis Impressorio Dilatator extitit.*

Serarius, *Rerum Mogunt. L. I. Cap.* XXXVIII. *Eidem* Gudenbergero *fuit Puer, seu famulus primum, postea vero etiam Gener*, Petrus Opilionis, *seu* Schöffer.

Het *tweede* betuigt *Tritbemius in Chronico Hirsaugiensi*, gedrukt te *St. Gallen* in het Klooster der *Benedictynen* Anno 1690, daar hy schryft: PETRUS *autem memoratus* OPILIO, tunc famulus, postea Gener, *sicut diximus*, Inventoris primi, JOANNIS FAUST, *Homo ingeniosus et prudens*, *faciliorem modum fundendi characteres excogitavit &c.*

Aventinus in Annalib. Bojic. L. XVII., alwaar hy zegt, van *Faust* spreekende: P. SCHOEFFERO, *Genero suo*, *cui unicam filiam desponderat.*

Salmuth, loco cit. alwaar hy zegt: *Ceterum in exercenda hac nova Arte Operis quibusdam usus est* FAUSTUS, *in quibus fuit* PETRUS SCHOEFFER, *Gernsheimensis*, *qui -----singulari Dei instincta rationem invenit*, *quâ characteres Matrici*, *ut vocant*, *inciderentur et ex ea funderentur.*

Alphabeto hoc modo inciso, *characteres inde fusos* FAUSTO Hero suo *ostendit*; *quibus ille usque adeo exhilaratus est*, ut ei protinus filiam unicam desponderet, ac paulo post in Uxorem duxit.

Johann Schöffer, Zoon van *Pieter Schöffer* zelfs, op het einde van het *Breviarium Historiæ Francorum* Anno 1515 gedrukt, en van het *Breviarium Ecclesiæ Mindensis* Anno 1516 gedrukt, zeggende, Joannes Faust *imprimendi artem -----perfecit----opera tamen ac multis adinventionibus* Petri Schöffer *de Gernsheim*, *Ministri* suique Filii adoptivi, cui etiam Filiam suam *Christinam Fustin*, *pro digna laborum multarumque adinventionum remuneratione*, nuptui dedit. Ein-

Eindelyk het geen geleezen word achter de *Officia et Paradoxa Ciceronis*, door *Fauſt* te *Mentz* 1465 en 1466 gedrukt, luidende aldus:

Praeſens Marci Tullii clariſſimum opus Johannes Fauſt, *Moguntinus civis*, *non atramento*, *plumali canna*, *neque aerea*, *ſed arte quadam perpulcra* Petri *manu* pueri mei (*manu* Petri de Gernshem pueri mei) *feliciter effeci*. Ziet *Maittaire Annal. Typog. Tom. I. pag.* 274. *Edit. ſecundae. Hiſtoire de l'Imprim. Partie I. pag.* 41.

7. *Wie die* Johann Medinbach *of* Meidenbach *geweeſt is*, *waar van de Mentziſe oude Chronyk*, *Sebaſtiaan Munſter*, *Melchior Adami* en *andere gewag maaken*, *die met* Guttenberg *en* Fauſt *geaſſocieert zoude geweeſt zyn*; *en wat hy daar by gedaan heeft?*

Hiervan vind men anders geen taal noch teeken by eenige Autheuren, behalven die geene, die in de Vraag aangehaald zyn, en men vind van geen *Meidenbach* iets, als in het Jaar 1491, daar eenen *Jacobus Meidenbach* een *Hortus Sanitatis* met Houtſnede Figuuren te *Mentz* uitgegeeven heeft. Ziet *Maittaire Annal. Typogr. Tom. I.* pag. 536, *Edit. ſecundae. Hiſtoire de l'Imprimerie*, *Partie I.* pag, 49-53.

Van andere ſtrydige en onzekere dingen aangaande *Guttenberg* en *Fauſt*, zullen wy in het Hoofdſtuk *van Straatsburg* ſpreeken. Ondertuſſchen blykt uit het geene gezegt en bygebragt is, genoegzaam, dat het onmogelyk is, *een net Verbaal van Mentz* op te ſtellen; gelyk ook noch *Serarius*, noch *Salmuth*, noch *Mallinkrot*, noch *Tenzelius*, noch *Maittaire* noch *Marchand*, gedaan hebben, en zelfs niet hebben konnen doen; alhoewelze, indienze alles

wel vergeleeken hadden, het beeter hadden konnen doen.

Hoe zwaar en moeilyk het my dan immer vallen zal, het *Verbaal van Mentz* op te ſtellen, zal ik het evenwel zo goed maken als ik kan, en den *Pot* zo wel formeeren, als het de *niet wél byeen kleven willende, en met Steenen vervulde Mentzer Leem of Potaarde* wil toelaaten.

Verbaal van Mentz.

„In het midden van de vyftiende Eeuw, tus„ſchen de Jaaren 1450 en 1470 heeft geleefd en is „bekend geweeſt *een zeeker Man*, die, indien hy „de rechte en eerſte Uitvinder van die Konſt ge„weeſt is, dewelke men zegt van hem uitgevon„den te zyn, wel verdiend had, dat de Hiſtorien„Schryvers van dien tyd zich naauwkeuriger van „hem en zyn omſtandigheden geinformeert en dus „geloofwaerdige, wel betuigde en wel t'zaamen„ſtemmende narigten aan de Na-Waereld ter ge„heugeniſſe nagelaaten hadden; doch zy hebben „maar de ſchoone opgediſte Appelen zig laaten „aan Tafel wel ſmaaken, zonder zig veel om den „Tuinier te bekommeren, door wiens vlyt en „zweet de Boom geplant, beſnoeid en anders be„zorgt was, van dewelke dezelve voortgekomen „waaren: want nu is alles onder en by hen zo ver„ward, dat men niet weet, of hy van *Straatsburg*, „dan van *Mentz* afkomſtig is: Of hy *Johann Guttenberger*, dan *Johan Gensfleiſch* geheeten heeft, „en welke van beiden zyn rechte *Geſlachts-Naam* „of Naam *by de wandeling* geweeſt is: Of hy *van Adel*, en wel uit het Hoogadelyk Geſlacht *Zumjungen*, dan of hy een *Goudſmit* geweeſt is. Dit

„al-

„ alles dan overgeslagen en in het midden laatende, „ meend men evenwel met meer grond te konnen „ zeggen", (Indien men altoos een getuige geloo-ven mag, die honderd Jaaren daarna dit eerst ge-schreven heeft, namentlyk *Bergellanus* in zyn *Encomio Chalcographiæ*, * zonder reden van deze zyn kennis te geven, of zonder te zeggen, waar van daan hy die Narigt gekreegen had) „ dat hy eens „ te *Straatsburg* (in wat Jaar kan men niet zeggen; „ maar

* De woorden van *Bergellanus* zyn deeze:

Annulus in Digitis erat illi occasio prima,
Palladium ut cælo sollicitaret opus.
Illum tentabat molli committere ceræ,
Redderet ut nomen littera sculpta suum
Respicit Archetypos, auri vestigia lustrans,
Et secum tacitus talia Verba refert:
Quam belle pandit certas hæc orbita Voces,
Monstrat et exactis apta reperta libris.
Quid si nunc justos, æris ratione reducta,
Tentarem libros cudere mille modis?
Robora prospexit dehinc Torcularia Bacchi,
Et dixit: *Præli forma fit ista novi!*
Ac postquam nunc hac, illa nunc parte moratus,
Supplicibus votis sidera celsa petit:
„ Magne Pater Superûm, verbo qui cuncta gubernas,
„ Elice sunt animo quæ meditata meo;
„ Namque potes, nec erit quod non tua dextera possit:
„ Arguit hoc ingens Mundus, inane Chaos.
„ Et liceat plenis Pelagus transcurrere velis,
„ Littus ad optatum, quo rate tutus eo,
„ Te duce Pieridum conabor scandere rupes;
„ Tu modo luctanti porrige sæpe manum!
„ Te sine mens nil nostra potis conarier unquam,
„ Flamine ni præsens pectora cæca regas.
„ Sit fas æratos calamos vulgare per orbem,
„ Atque novas edant præla futura notas!

Men ziet wel, dat men hierby denken mag:

——————*Pictoribus atque Poëtis*
Quidlibet audendi semper fuit aequa potestas.

Dat is:

Schilders en Poëeten mogen wel iets met Verdichtzelen verçieren en opschikken.

„maar by gissing moet het geweest zyn omtrent
„het Jaar 1440 twee à 3 Jaaren vroeger of laater)
„een Brief met zyn Zegelring toemaakende, en
„bekykende, of het *devys*, daar op gegraveert,
„wel in het wasch of lak uitgedrukt was, in de ge-
„dachten kreeg: *Hoe! indien ik nu duizenden van*
„*enkelde Letteren uit Metaal formeerde, en dezelve tot*
„*woorden t'zamengezet hebbende, ook zo op het Papier*
„*wist uit te drukken?* Hier op begon hy Letteren
„in kleine stukjes van koper verkeert te snyden,
„zo goed hy kon, en maakte daar van zo veel,
„dat hy eenige woorden kon t'zamen stellen: Maar
„nu was de zwaarigheid, hoe hy die op het Papier
„gedrukt krygen zou? Hy bekeek eens met aan-
„dacht een Wynpers, en dacht by zig zelfs; *Zo*
„*zoude het wel konnen gaan!* Hy liet terstond een
„Pers maaken, bestreek zyne nieuwe Letteren met
„een taaije Inkt, leide'er Papier op, en drukte dat
„onder de Pers, en ziet daar! de Letteren quamen,
„zo quaad of goed als die van koper waaren, op
„het Papier ten voorschyn. Doch hy zag wel,
„dat hy alleen, en zonder hulp en bystand van an-
„deren, dit werk onmooglyk zoude konnen voort-
„zetten en tot stand brengen, na dat het hem reeds
„zo veel tyd, moeite en geld gekost had; weshal-
„ven hy na mede-helpers omzag, en zig na *Mentz*
„begeven hebbende, wierd hy daar bekend met
„een welbemiddelde Burger, *Johan Gensfleisch*, na-
„derhand onder de naam van *Johann Faust*, we-
„gens het groot Fortuin, dat hy met die Konst
„gemaakt heeft, in de Wereld bekend; aan die
„openbaarde hy zyn Konst of Uitvindig, die zig
„ook geneegen betoonde, om hem daarin t'onder-
„steunen: Zy maakten een Accoord t'zaamen op
„halve winst of verlies, dat daaruit zoude voort-
„ko-

„komen, schietende ieder een gelyke Somme daar „toe op. Zy gingen dan aan het werk; maar zien„de, dat het snyden der Letteren in Koper te veel „tyd en moeite vereischte, begonnen ze met *Hout„sneeden*, waar op ze enkelde Letteren, Woorden, „heele Regelen en eindelyk zelfs eenige kleine La„tynse Tractaten, als den *Donatus*, en een Latyns „Woordenboek, tot Titel voerende: *Catholicon* „*Johannis Januensis*, drukten en uitgaven, van al „het welk echter zedert meer als 200 Jaaren niets „meer te vinden geweest is, en men dit aangaande „maar op het getuigenis van eenige weinige Au„theuren, die nochtans zelfs niet getuigen, dat ze „die gezien hebben, berusten moet. Maar *Gut„tenberg* en zyn Compagnon *Faust*, ziende, dat ze „op die wys die *Houtsneden* alleen tot een Boek ge„bruiken konden, begonden wederom op enkelde „Letteren, van Metaal gemaakt, te denken en die „te maaken: Na dat ze met veel moeite en kosten „zo veel daar van gemaakt hadden, dat ze een Boek „mede konden drukken, maaktenze omtrent het „Jaar 1448, den aanvang van een *Latynse Bybel*; „maar hadden al 4000 Fl. besteed, eerze noch 12 „Vellen daar van gedrukt hadden: Evenwel vol„tooidenze dezelve Anno 1450. Om nu hunne „kosten goed te maken, en een billyk profyt voor hun „moeite, arbeid en uitvinding te krygen, vertrok „*Faust* met een goede party Exemplaren na Parys; „en alzo toen ter tyd een *geschreven Bybel* wel 1000 „Fl. kostede, zo verkogt *Faust*, om zyne Exempla„ren zo veel t'eerder af te zetten, eerst eenige voor „60, dan voor 50, eindelyk maar tot 30 Kroonen, „ieder 2 Hollandse Guldens uitmaakende: En gaf „ze evenwel als met de Pen geschreven uit, ge„lykze dan wel daarna geleeken, zynde de Lette-

„ren

„ ren en woorden zo geformeerd geweest, als men „ toen plag te schryven. Maar d'eene Kooper zyn „ Exemplaar met dat van een ander vergelykende „ en ze alle even eens bevindende, wisten niet, wat „ ofze daarvan denken zouden, en zagen het als „ Toovery aan: Hierby nu komende, dat d'eerste „ hunne Exemplaren noch eens zo duur gekocht „ hadden als de laatste, en verder het gemorr der „ *Boeken-Schryvers*, die wel zagen, dat het dus met „ haar Neering gedaan was, deeden ze *Faust* een „ verdrietig Proces voor het Parlement aan, en wil- „ den hem in Rechten als een Toovenaar en Bedrie- „ ger vervolgen. *Faust* wel merkende, dat hy dus „ zoude genoodzaakt zyn, zyn Konst t'openbaa- „ ren, vluchtede heimelyk van *Parys* na *Mentz*, en „ zich voor de vervolging der *Paryzers*, als die „ wisten, dat hy daar van daan was, te *Mentz* niet „ veilig achtende, retireerde hy zig na Straats- „ burg, en hield zig aldaar verborgen, tot dat de „ zaak te *Parys* door de bemiddeling van eenige af- „ maakt was, waarop hy omtrent Anno 1451 of „ 1452 wederom na *Mentz* gekomen is. In die tus- „ schen-tyd schynt *Guttenberg* ook te *Straatsburg* ge- „ geweest te zyn en aan *Johann Mentelin*, eenen „ Burger aldaar, van zyn Uitvinding iets bekend „ gemaakt te hebben. Van deeze *Bybel* is evenwel „ zedert 200 Jaaren geen Exemplaar meer te vinden „ geweest, behalven dat men van twee dit meer „ voorgeeft als bewyst: Echter word dezelve be- „ tuigt door de oude *Keulse Chronyk* van het Jaar „ 1499, en misschien ook door het verhaal van *Pie-* „ *ter Schöffer* aan *Trithemius*.

„ *Faust* met *Guttenberg* van *Straatsburg* te *Mentz* „ te ruggekomen zynde, nam tot een Knecht aan „ eenen *Pieter Schöffer van Gernsheim*, die zig an-

„ ders

„ anders in de Ordre van de *Clergie* begeven had: De-
„ ze een zeer gaauw verstand zynde, en ziende met
„ hoe veel moeite en verlies van tyd het *Lettersny-*
„ *den* uit Metaal geschiede, vond een manier uit,
„ van de *Letteren te gieten* in zekere Vormen, die
„ hy *Matriçen* noemde, gelyk ze ook tot heden toe
„ die naam behouden hebben: Deeze uitvinding
„ behaagde *Faust* zo wel, dat hy hem zyn eenige
„ Dochter *Christina* beloofde, en naderhand tot een
„ Huisvrouw gaf: Hier mede zyn ze omtrent be-
„ zig geweest tot 1455.

„ Wanneer *Faust*, de Rekeningen van ontfangst en
„ uitgave opmaakende, toonde, dat hy 1550 Fl. meer
„ besteed en opgenomen had, als *Guttenberg* meen-
„ de, dat nodig geweest was; waar over het dan
„ tot een Proçes tusschen hen beide quam, 't welk dus
„ uitgesprooken wierd, dat indien *Faust* onder Eede
„ zoude verklaaren, dat die 1550 Fl. ten beste en
„ tot voordeel van het werk besteed waren, *Gut-*
„ *tenberg* hem die met de vervallene Interesten be-
„ taalen zoude. *Faust* dien Eed gedaan hebbende,
„ wierd *Guttenberg* ter betaaling gecondemneert, en
„ vervolgens den 6 November 1455 een Instrument
„ door den Notaris *Helmasberger* opgesteld, waarin
„ *Faust* van *Guttenberg*, volgens Sententie, de ge-
„ melde 1550 Fl. met een Interest van 6 per Cent
„ in 't Jaar wederom eischte.

„ *Guttenberg* hier over qualyk te vreden zynde,
„ vertrok in het Jaar 1456 of 1457 na *Straatsburg*,
„ alwaar hy een eige Drukkery opzette: Hoe lang
„ hy 'er gebleven is, weet men niet; maar het blykt
„ uit authentyke Stukken, door den gemelde Heer
„ *Georg Christiaan Johannes* geproduceert, dat de
„ Keurvorst van Mentz *Adolph II.* hem in het Jaar
„ 1460 op *St. Antoni Dag*, op den 13 van de Maand

„ van

„van *July* vallende, in zyn Dienſt genomen, en „hem beneffens 20 Schepel Rogge en 2 Voeder „Wyn, alle Jaar een nieuw Kleed, gelyk dat van „zyne Edellieden, beloofd heeft: en uit een ander „ſtuk blykt, dat *Guttenberg* omtrent Anno 1468 „overleden is geweeſt, om dat eenen *Cunrad Homery*, Doctor in de Rechten, een Quitantie van „zig ſteld, dat hem de gemelde Keurvorſt *Adolph* „eenige Vormen, Letteren, Inſtrumenten en an„dere Boekdrukkers-Gereedſchappen uit den Boe„del van *Guttenberg*, als hem, *Homery*, toebehoo„rende, had laten volgen. Waar uit men beſlui„ten mag, dat hy noch van 1460 af, een eige Druk„kery te *Mentz* gehad heeft.

„En uit alle die omſtandigheden blykt, dat het „voorgeeven der geener, als of *Guttenberg* al Anno „1459 te *Haerlem* een Drukkery had gehad, en met „drukken bezig, en zelfs daar van vermaard ge„weeſt was, volſtrekt vals, en in zig zelfs ook niet „wel mooglyk is, gelyk wy reeds boven onder het „Verhaal van *Haaelem* getoond hebben.

„*Fauſt* ondertuſſchen aangaande, heeft hy, na de „ſcheiding van *Guttenberg* in 't Jaar 1455, met zyn „Schoonzoon *Pieter Schöffer* begonnen met de nieu„we Letteren Werken te drukken, waar van het „eerſte ten voorſchyn gekomen is Anno 1457, in „de Maand *Auguſtus*, *Vigilia aſſumtionis* of op *Hemelvaarts-dag van Maria*, vallende op den 15 *Auguſti*, en dus omtrent 20 Maanden na het boven„gemelde Inſtrument, of na zyn ſcheiding van *Guttenberg*; en dit was *Pſalmorum Codex*, waar ach„ter men deeze woorden leeſt.

„*Preſens Pſalmorum Codex, venuſtate capitali„um decoratus, rubricationibuſque ſufficienter diſ„tinctus. Adinventione artificioſa imprimendi ac cha„racte-*

„*rasterizandi, absque calami exaratione effigiatus.*
„*Et ad eusebiam dei industrie est ɔsummatus per* Jo-
„annem Faust *civem moguntinum et Petrum Scheiffer*
„*de Gernsheim, Anno Domini Millesimo* CCCCLVII.
„*in vigilia assumpciõnis.*

„Hier op zyn noch verscheide andere met dier-
„gelyke naberigten, en in het Jaar 1462 een *La-*
„*tynse* en ook *een Duitse Bybel* gevolgt, waar van
„men berigt kan vinden by *Maittaire Annal. Typogr.*
„Tom. I. pag. 270--274. *Edit. secundæ*, en *Histoire*
„*de l'Imprimerie Partie* I. *pag.* 36--40.

„Van het Jaar 1462 tot op het einde van het Jaar
„1465 weet men van geen Boeken, te Mentz ge-
„drukt, waar van misschien de reden deeze is: *Mentz*
„was tot op dien tyd een *vrye Ryksstad* geweest,
„en had met de Aarts-Bisschoppen en Keurvorsten
„van Mentz dikwyls over hoop gelegen; maar in
„'t Jaar 1462, den 27 October 's nachts, quam de
„de gemelde Keurvorst *Adolph* II. door behulp van
„twee, hem meer dan hun, Stad getrouwe Burgers
„van *Mentz*, met 100 gewapende Mannen in de
„Stad, die een Poort openden, waar door meer
„gewapend Volk inquam: De Burgers quamen wel,
„ook daar tegen in de Wapenen; maar na dat om-
„trent 500 van hen gesneuveld waaren, vluch-
„teden de anderen, of wierden naderhand uit-
„gebannen, en de Stad geplunderd. Hier door
„moest de Boekdrukkery te *Mentz* voor eenige Jaa-
„ren stilstaan, en de Gasten gingen d'eene hier, de
„ander daar, eige Drukkeryen oprechten.

„Dus is dan de Boekdrukkonst van *Mentz* door
„*Duitsland*, *Italien*, en *Vrankryk*. gelyk van *Haer-*
„*lem* door *Engeland*, de *Nederlanden en de Noordse*
„*Gewesten* verspreid geworden.

„De zaaken te *Mentz* wederom in ordre gebragt

„ zynde, hebben *Fauſt* en *Schöffer* op het einde van „ het jaar 1465 de *Officia Ciceronis* begonnen te druk- „ ken, waar van ze echter met de meeſte Exempla- „ ren eerſt in *February* 1466 klaar geraakt zyn, waar „ van dan het Verſchil, het welk men tuſſchen de „ naberigten van de beide Drukken vind, gekomen „ is. Zy hebben beide t'zamen met Boeken te druk- „ ken voort-gevaaren, tot in het Jaar 1467, als „ wanneer *Fauſt* apparent overleden is, en *Pieter* „ *Schöffer* heeft alleen gecontinueert tot Anno 1492.

Aangaande de *Bewyzen*, *en getuigeniſſen* waarop dit verhaal van *Mentz* ſteunt, zyn dezelve, ten minſten voor zo verre, dat de Drukkery aldaar, het zy door *Guttenberg*, of door *Fauſt*, allereerſt uitgevonden was, zo meenigvuldig, dat indien het op de *meenigte* aanquam, het *Mentz* zekerlyk tegen *Haerlem* en *Straatsburg* winnen zoude: Maar de geleerde *Straatsburg ſe* Profeſſor *Böcler* heeft reeds voor honderd Jaaren in zyn Redenvoering aangemerkt: „ Dat het alles maar onzeekere geruchten en rap- „ porten waaren; en dat het de een den ander zo „ napraate en naſchreef, zonder eenig Bewys by te „ brengen en dat niemand uit en na onderzoek ge- „ tuigde, en bekende te getuigen". Zyne woorden zyn deeze:

Acceſſit ad rumorem vulgaris famae Doctorum id affirmantium numerus junctaeque umbone phalanges; ſed revera, numerus. Conſideret, quaeſo, ſplendidiſſima Civitas, ad quantam paucitatem, ſi vim et arma ſingulorum ſpectes, grande illud agmen tot nominum redigatur. Quis enim eruditorum ignorare poteſt, veluti traditam in manus alterum ab altero iſtam opinionem accepiſſe? ------ Igitur ſaepiſſime quidem proditum aliquid hujus generis invenias, probatum nuſquam. Nimirum aliis voluntas probandi, ut alieno loco; aliis tempus laborioſe

con-

conquirendi probationes defuit; quosdam NB. *argumentorum inopia aut desperatio ad alia diverti jussit.*

En op dat niemand mogt denken, dat *Böclerus* dit maar zo voorgaf, en zonder grond en bewys zeide, en ik het hem toestemde; zo zal ik (om niet te spreeken van die veele Autheuren, die maar in het gemeen *de Germanis*, of *van Duitsers*, melden, waar onder men dan zo wel de *Hoog-* als *Nederduitsers*, en onder d'eerste zo wel de *Straatsburgers* als *Mentzers* verstaan kan) uit den geleerden *Mentzisen Professor Serarius* de twee eerste Getuigenissen, die hy in zyn Dissertatie hier van Cap. XXXVII. aanhaalt, by brengen:

Het *eerste* is dan dat van den geleerden *Hollander Erasmus*, 1467 gebooren, en 1537 overleden, die in zyn Aanmerkingen over den IX. Brief van *Hieronymus ad Gerontiam*, tot lof van de Stad *Mentz* eenige dingen van dezelve meldende, ook dit byvoegt: *Huic Urbi omnes bonarum Litterarum studiosi non parum debent, ob egregium illud ac pœne divinum Inventum, stanneis Typis excudendi Libros*, NB. *quod illic natum affirmant.* Is nu die een goede en te betrouwende Getuige, die niet meer zegt, noch kan zeggen, als: *zo men zegt?*

Het *tweede* is dat van *Polydorus Vergilius*, van het Jaar 1499 en 1517, die niet alleen niet standvastig is in zyn getuigenis van den Uitvinder, gelyk wy reeds getoont hebben, hem eens noemende *Johann Guttenberger*, dan *eenen Petrus*; maar ook beide maalen zegt, *ut ab ejus*, Guttenbergii, *civibus accepimus*: *Quidam Germanus, nomine* Petrus, *ut ab ejus conterraneis accepimus*: En zig dus ook maar op het *onzeekere hooren-zeggen*, zonder die te noemen, waar van hy het gehoord had, en zonder te zeggen, dat ze hem goede Reden van hun wee-

ten en kennis hier in gegeven hadden, beroept; ja eindelyk zelfs zegt: *De Inventore non ita fidem nostram adstringimus*; dat is: *Aangaande den Uitvinder, daar voor wil ik niet instaan*, of en dat het namentlyk die waarlyk is, die hy genoemt had, en hem opgegeven was.

Konnen die nu voor zekere Getuigen passeeren en gelden, dewelke zelfs zeggen, dat ze, het geen ze getuigen, *niet zeker* weeten en konnen zeggen?

In 't kort! Ik vind niet een *Getuigenis voor Mentz*, dat men met recht *als goed*, *waaracbtig*, *geloofbaar en zeeker* behoorde t'erkennen en kon en moest toelaaten, als dat van den Abt *Tritbemius*, niet wel in de drie boven reeds aangehaalde plaatsen, want alhoewel hy in de laatste, in het *Chronicon Spanbemiense* bevindelyk, noch wat omstandig van de Uitvinding der Boekdrukkonst door *Guttenberg*, *Faust* en *Schöffer* te *Mentz* spreekt, en dus meer tot geloof beweegt en het zelve meriteert, als anderen; zo geeft hy doch daar ook noch geen reden van dit zyn weeten en zeggen: Maar die geeft hy alleen in de volgende vierde passagie, staande in zyn *Annales Hirsaugienses*, alwaar hy ons het volgende Verhaal van de Uitvinding der Boekdrukkonst te *Mentz* geeft:

His temporibus (Anno 1450) *in Civitate* Moguntina Germaniæ prope Rhenum, *et non in* Italia, *ut quidam falso scripserant*, *inventa et excogitata est Ars illa mirabilis et prius inaudita imprimendi et characterizandi Libros*, *per* Joannem Guttenberger, Civem Moguntinum: *qui*, *cum omnem pæne substantiam suam pro inventione bujus Artis exposuisset*, *et nimia difficultate laborans*, *jam in isto*, *jam in alio*, *deficeret*; *jamque prope esset*, *ut desperatus negotium intermitteret*; *consilio tandem et impensis* Johannis Faust, *æque Civis*

vis Moguntini, *rem perfecit incœptam. Imprimis igitur characteribus Litterarum in tabulis ligneis per ordinem scriptis, formisque compositis, Vocabularium*, Catholicon *nuncupatum, impresserunt; sed cum iisdem formis nihil aliud potuerunt imprimere, eo quod characteres non fuerunt amovibiles de tabulis, sed insculpti, sicut diximus; post hæc, inventis successerunt subtiliora, inveneruntque modum fundendi formas omnium Latini alphabeti Litterarum, quas ipsi* Matrices *nominabant, ex quibus rursum æneos sive stanneos characteres fundebant ad omnem pressuram sufficientes, quos prius manibus sculpebant. Et revera, sicuti ante triginta fermè annos* (en dus omtrent het Jaar 1484; want *Trithemius* schreef dit omtrent Anno 1514) *ex ore* Petri Opilionis de Gernsheim, Civis Moguntini, qui Gener erat primi Artis Inventoris, *audivi, magnam à principio Inventionis suæ hæc ars impressoria habuit difficultatem; Impressuri namque* Bibliam, *priusquam tertiam complessent in opere quaternionem, plusquam* 4000. *Florenorum exposuerunt.* Petrus *autem memoratus* Opilio, *tunc famulus, postea Gener, sicut diximus, Inventoris primi* Joannis Fauſt, *homo ingeniosus et prudens, faciliorem modum fundendi characteres excogitavit, et Artem, ut nunc est, complevit. Et hi tres imprimendi modum aliquandiu tenuerunt occultum, quousque per famulos, sine quorum ministerio Artem ipsam exercere non poterant, divulgatus fuit in* Argentinenses *primo, et paulatim in omnes Nationes. ----- Et hæc de Impressoria mira subtilitate dicta sufficiant, cujus Inventores primi* Cives Moguntini *fuerunt. Habitabant autem primi tres Artis Impressoriæ Inventores,* Joannes *videlicet* Guttenberger, Joannes Fauſt et Petrus Opilio, Gener ejus, Moguntiæ in domo *Zumjungen dicta, quae deinceps usque in praesens* Impressoria *nuncupatur.*

Hier zegt dan *Trithemius*, dat hy, het geen hy

daar schreef, verstaan had uit de mond van *Peter Opilio* of *Schaeffer*, de Schoonzoon en Medearbeider van *Johann Faust*, zelve; die dan, al is hy *een Huisgetuige*, en een *getuige in zyn eige zaak*, hier in wel te gelooven is; alzo hy daarin d'eer van de eerste Uitvinding niet aan zyn Schoonvader *Faust*, maar aan *Johann Guttenberger* geeft; tegen welk getuigenis dat van zyn Zoon, *Johann Schaeffer* in 't Jaar 1515 en 1516 in twee uitgegevene Werken op het einde, ten faveur van *Johann Faust*, zyn Grootvader van Moeders kant, als den eerste Uitvinder, gegeven, en dat wy boven pag. 136 reeds gemeld hebben, niet gelden mag.

Dat nu zo wel *Pieter Schöffer* als *Johann Schöffer* niet het minste gerept hebben van *Haerlem*, en dat *Guttenberger*, of *Faust*, daar van daan d'eerste kennis en opening van die Konst gekregen hadden, is geen wonder: Wie zoude zig d'eer van zulk een heerlyke Uitvinding niet liever zelfs geven en toeschryven, als hy het met eenigen schyn doen kon, dan aan een ander? Hoe hebben niet in onze dagen twee vermaarde Wysgeeren en Wis-Konstenaaren, *Newton* en *Leibnitz*, om d'Eer der eerste Uitvinding van de *Calculus infinitesimalis*, of *Series et fluxio infinita*, waar door zo veele dingen in de *Wiskonst* konnen ontdekt worden, getwist?

Maar tegen dit eenigste getuigenis van *Trithemius*, of liever van *Pieter Schöffer*, waar door het zelve, voor zo verre daarin geen gewag van *Haerlem* gemaakt is, met recht en reden als partydig suspect word, staan zo veele getuigenissen voor *Haerlem* over, dat het by onpartydige niet gelden mag noch kan; gelyk men die vinden kan onder het Verhaal van *Haerlem* boven in ons *vierde Hoofddeel*.

Wat

Wat by het getuigenis eeniger *Nederlandse Historien-Schryvers*, ten faveur van *Mentz* gegeeven, en van *Mallinkrot* pag. 41, 49, 50 bygebragt, aan te merken staat en daarop t'antwoorden is, hebben wy reeds boven in het IV. Hoofdstuk van *Haerlem* pag. 113-116 aangetoond.

Doch aangaande het aldaar gemelde getuigenis van *Opmeer*, door *Mallinkrot* voor *Mentz* bygebragt, komt het my op nader beschouwing als valsch, dat is, niet als van *Opmeer* gegeeven, maar als van iemand anders, die aan de *Mentzers* daar mede dienst heeft willen doen, eerst na zyn dood in desselfs *Opus Chronographicum* ingelast, voor; want

1. *Opmeer* is al Anno 1594 overleden, en niet Anno 1595, als *Mallinkrot* pag. 41 zegt.
2. Dit zyn gemelde Werk is eerst na zyn dood te *Antwerpen*, en naderhand te *Keulen* uitgegeeven.
3. In dit zelve Werk word *in Praef.* Lib. 4. in dit eigenste getuigenis, aangaande *Faust*, gezegt: *Mirum tanti artificii repertorem et divinarum humanarumque disciplinarum generosum administrum à* Germanicarum rerum Scriptore *indigno plane ornari elogio.*
4. Deeze *Scriptor Rerum Germanicarum* is *Petrus Bertius*, die in zyn *Tabulae Geographicae contractae* Faust *Trifurciferum et Sesquilavernionem* noemt.
5. Die *Tabulae Geographicae* van *Bertius* zyn eerst uitgekomen Anno 1600, en dus 6 Jaaren na de dood van *Opmeer*.
6. Het *Opus Rerum Germanicarum* van *Bertius* is noch laater, en eerst eenige Jaaren na zyne *Tabulae Geographicae* uitgegeeven:

En evenwel word daarvan reeds in het Werk van *Opmeer*, het welk al voor 1594 moet geschreven zyn, gewag gemaakt, en deeze *Bertius*, Autheur van het zelve, daarin berispt als een, die een heel slecht en onbetamelyk getuigenis van *Faust* gegeeven had.

Zo lang nu dit alles niet met malkander kan overeengebragt worden, zo lang blyft dit getuigenis van *Opmeer* suspect, ja, als zeekerlyk niet van hem geschreven bekend; zo dat *Mallinkrot* gantsch niets daar mede voor zyn zaak wint; maar eerder dezelve quaad maakt: En ik ben wel verzeekerd, dat die geleerde Heer, indien hy maar door vergelyking der zaaken het minste daarvan gerooken had, zich, volgens zyn oprechtheid, wel zoude gewacht hebben, van zich van een diergelyken getuigenis te bedienen.

Maar; *zeggen en bekennen evenwel de* Duitse, Italiaanse *en* Franse *Schryvers niet eenparig, dat de eerste gedrukte Boeken te* Mentz *gedrukt en van daar door andere Landen verspreid waren, en dat die Konst van daar tot hen gebragt was?*

Antwoord: *Eerstelyk* betuigt *Engeland* van zig het tegendeel, en bekend niet alleen, dat men daar de Boekdrukkonst van *Haerlem* ontfangen had en aan die Stad verschuldigt was; maar ook, dat ze niet te *Mentz*, maar te *Haerlem* uitgevonden en van daar na *Mentz* overgebragt was.

Ten tweede: Het volgt niet: *De Boekdrukkery is eerst van* Mentz *door* Duitsland, *en van* Duitsland *verder door* Italien en Vrankryk *verspreid*; Ergo: *Is ze ook aldaar, in* Duitsland *namentlyk en te* Mentz, *t'eerst uitgevonden*: Want het is even eens, als of iemand dus redeneeren wilde: *De Speceryen komen 't eerst uit* Holland *en worden van daar door geheel Europa verspreid*: Ergo, *Groeijenze ook aldaar!* Of:

De

De meeste en schoonste Linnens komen in andere Landen van en uit Holland: Ergo: *Groeit daar ook het meeste en beste Vlas!* En op deeze valse Redeneering berusten meest alle de getuigenissen, die *Mentz* voor zig heeft en bybrengt. *Mallinkrot* erkend dit zelfs als den grond der verschillende berigten van de Autheuren, schryvende pag. 82: *Unusquisque ex tempore et loco scientiae suae etiam tempus et locum primaevae inventionis Artis hujus novae determinavit.* Ik trek hier zyne woorden hiervan maar korter byeen.

Eindelyk, wanneer nu *Serarius* noch in de laatste plaats zich beroept op een *daadelyk getuigenis*, of op de *eerste Drukletteren*, die noch in zyn tyd, voor groote honderd Jaaren, te *Mentz* in een zeeker Huis, *Sewleffel* genaamd, te zien waren, en'er ook noch zullen te zien zyn; zo bewyst dit niet met al, *dat dan de Boekdrukkonst 't eerst te* Mentz *uitgevonden is*, ten ware hy, of iemand anders, teffens bewees, *wanneer en tot welke Werken dezelve eerst gebruikt waren, en dat daaruit bleek, dat de Boekdrukkery noch vroeger te* Mentz *geoeffend was, eer dezelve, gelyk men te Haerlem prætendeert en sustineert, van* Haerlem *na* Mentz *zoude gekomen en overgebragt zyn.*

Maar met de *reële Bewyzen* van *Haerlem*, of met de overblyfzelen der aldaar 't eerst uitgevondene en geoeffende Boekdrukkonst, namentlyk *de Duitse en Latynse Spiegelen der Behoudenis*, en de nu gevondene stukken van den *Donatus*, is het heel anders gelegen; want zo veel letteren als'er in die stukken zyn, zo veel bewyzen zyn 'er van overeenkomst der eene met de anderen, en dat ze bygevolg van een en het zelve maakzel, van een en dezelve Formenmaaker en Gieter, en waarlyk d'eerste Proefstukken der Uitvinding zyn: Verder zo veel regelen als 'er op die nu gevondene Strookjes van Pergament te

vinden zyn, zo veel Bewyzen zyn 'er, dat het Stukken zyn van een *Donatus*.

Daar nu twee geloofbaare, en uit- en na onderzoek schryvende Mannen, beide *Buitenlanders*, de een een *Hoogduitser*, namentlyk de Schryver van de *Keulse Kronyk*, d'ander een *Italiaan*, namentlyk *Mariangelus Accursius*, zo vroeg al betuigen, dat zulk een *Donatus* waarlyk in *Holland* gedrukt is geweest, en wel noch eerder en vroeger, als men te *Mentz* om de Boekdrukkery gedacht had; ja dat zelfs eerst door die *Donatus* aan eenige te *Mentz* aanleiding gegeven was, om ook om die Konst te denken en dezelve by de hand te vatten; zo blykt uit de gemelde *Strookjes*, dat hun *Getuigenis* van een in *Holland* van te vooren gedrukte *Donatus* waarachtig is: En wederom uit dit hun *Getuigenis* en die *Strookjes*, datze waarlyk de overblyfzelen zyn van die *Donatus*: En uit de overeenkomst der Letteren van die *Strookjes* met die der *eerste Duitse Spiegelen der Behoudenis*, dat ze beide uit een en dezelve eerste Boekdrukkery, namelyk die van *Laurens Koster te Haerlem*, gekomen zyn: En uit de ruuwe en slegte gedaante der Letteren, veele abbreviatien, manqueerende groote Capitaal-Letteren, en andere kenteekenen, dat ze waarlyk *de eerste Proefstukken der nieuw uitgevondene en noch niet volmaakte Konst zyn*: Uit al 't welk dan eindelyk, zo zeker als iets, volgt, *dat de Boekdrukkonst*, of de Konst Boeken met enkele, Metaale, gegootene Letteren te drukken, *'t eerst te Haerlem uitgevonden, en eerst daar na en daar door zelfs aan* Mentz *bekend en aldaar nagebootst is.* Laat nu *Mentz* en haar Partyhouders op dit Bewys grondig antwoorden, of een zo krachtig Tegenbewys opbrengen!

Dit zy dan genoeg van het geen *voor* of *tegen Mentz*, in dit stuk, bygebragt word en kan worden, ten minsten tot noch toe.

Laat ons nu van *Mentz* overgaan tot die vermaarde Stad en sterke Voormuur, eertyds van *Duitsland* tegen *Vrankryk*; maar nu zedert 1681 van *Vrankryk* tegen *Duitsland*, *Straatsburg* namentlyk.

VI. HOOFDSTUK.

Verwattende het Verhaal van de Uitvinding van de Boekdrukkonst te Straatsburg.

Het Verhaal en teffens het Getuigenis van en voor STRAATSBURG, ten opzigt van de Uitvinding der Boekdrukkonst door hunnen Burger *Johann Mentelin*, bestaat en berust in en op het geen *twee zeer oude Chronyken van die Stad* daar van melden, waar van men echter niet weet, wie of de Schryver van het eerste geweest is, luidende als volgt:

„Anno 1440, wanneer de Heer *Claus Schaulitt* „voor de derdemaal uit het Kuipers-Gild tot *Ammeister* verkooren wierd, en *Walther Spiegel*, *Burkhard van Müllenheim* &c.----- *Stadmeesters* geweest „zyn, is de heerlyke en zeer nutte Konst der Boek„drukkery 't eerst openbaar, en wel alhier te *Straatsburg* aan den dag gebragt en uitgevonden gewor„den door JOHANN MENTELIN, die aan het *Fronhof* by den *Diergarden* woonde, die heeft een Die„naar gehad, met naamen *Hans Gensfleisch*, van „*Mentz* geboortig; aan deeze betrouwde hy zyn „nieuwe Uitvinding, alzo hy hem in het beden„ken van zaaken zeer scherpzinnig bevond, hoo„pende door hem noch verder te komen; maar hy „wierd schandelyk van hem bedroogen; want die „nu genoemde *Gensfleisch* maakte kennis met *Johann*

„*Gut-*

„*Guttenberg*, die een aanzienlyk ryk Man was, en „ook iets van de Konst van *Mentelin* wist: Aan „die openbaarde hy het gantsche geheim; en ver„mits ze hoope hadden, groot Geld en Middelen „met die Konst te winnen, maar hier te *Straatsburg*, „van wegens den *Mentelin*, niet wel zouden konnen te „recht raken, wierden zy het eens, zig na *Mentz* „te begeven, gelyk dan ook geschied is ----- maar „God, die geen ontrouw ongestraft laat, strafte „eindelyk den *Gensfleisch* dusdanig, dat hy van zyn „gezigt beroofd en blind wierd.

De andere Chronyk is van *Daniël Specklin*, een Straatsburgse Bouwmeester, geschreven, en spreekt daar van aldus:

„Anno 1440, toen wierd de heerlyke Konst, de „Boekdrukkery, uitgevonden door *Johann Mente*„*lin* aan het *Fronhof* by den *Diergarden*: Desselfs „Swager *Peter Scheffer* en *Martin Flach* schooten de „onkosten daar toe op; maar zyn Dienaar *Johann* „*Gensfleisch*, als hy hem de Konst genoegzaam af„gestoolen had, vluchtede in zyn Vaderland na „*Mentz*; daar heeft hy alles door den *Guttenberger*, „die ryk was, in een beeter stand gebragt. Over de„ze ontrouw bedroefde zig *Mentelin* in diervoe„gen, dat hy van hertzeer stierf, wordende ter „eer van de Konst in 't *Munster* begraven en een „Drukpers op zyn Grafsteen gehouwen.

„Hier na strafte God zyn Dienaar, den *Gens*„*fleisch*, ook, dat hy tot aan het einde van zyn lee„ven blind is geworden. Ik heb de eerste Pers, en „ook de Letteren zelfs gezien, die van Hout ge„sneden waren, als mede geheele Woorden en Syl„laben, hebbende gaatjes, zo dat men ze met een „naald en draad byeen vattede en ze vervolgens in „een regel trok. Het is jammer, dat men dit Werk,

„het welk het eerste in de Waereld geweest is, heeft
„laten verlooren gaan.

Behalven deeze beide *Chronyken* beroept men zig te *Straatsburg* op het getuigenis van *Hieronymus Gebwiller*, een Schryver, die omtrent het einde van de 15 en in het begin van de 16 Eeuw geleefd en geschreven heeft, en die in zyn *Panegyris Carolina*, te *Straatsburg* Anno 1521 gedrukt, pag. 19 betuigt, een Geschrift gezien te hebben, waar in *Johann Mentelin* en *Hendrik Eckstein*, beide Burgers te *Straatsburg*, zig met malkander verbonden hadden, die Konst geheim te houden en met malkander getrouwelyk te oeffenen: Ook had hy een Boek gezien, waar in Mentelin de Figuuren van de Werktuigen, by deeze nieuwe Konst te gebruiken, afgeteekend had, en een berigt, hoe men de Drukverwe bereiden moest, zynde het gemelde Geschrift toen noch berustende onder *Johann Schott*, ook een *Straatsburger*, en Klein-Zoon van den gemelde *Mentelin*, door desselfs Dochter, welke *Schott* ook in die Konst wel bedreven was, en dezelve toen aldaar oeffende.

Noch verder brengen de *Straatsburgers* by het getuigenis van *Jacobus Spicgelius*, Secretaris van Keizer *Maximiliaan* I. en die dus een Tydgenoot van den voorgenoemde *Gebwiller* geweest is: Deeze schryft nu in zyn *Commentario in Libros Austriados Bartholini* Lib. IX. pag. 241 aldus: *Insigniter autem Germanorum Ingenia divina in ære tractando illa impressoria ars* Argentorati *primum per* Joannem Mentel, Schotti *nostri avum*, Anno Christi 1444 *inventa testatur simul cum Bombarda &c.*

Eindelyk beroepen zy zig ook op een *Wapen-Brief* van Keizer *Fredrik* III. in 't Jaar 1466 aan *Johann Mentelin* als eersten Uitvinder der Boekdrukkonst, en zyne Descendenten verleend, en onder de

Do-

Documenten der *Mentelise* Familie bevindelyk, waar van ze zig ook bediend hadden, zynde *een gekroonde Leeuw* en *Helm*.

Doch het ongeluk voor de *Straatsburgers* is, dat de bovengemelte twee *Chronyk-Schryvers* niet met een en daar by geschreven hebben, in welk Jaar zy dit hun getuigenis schreeven; weshalve hun Tegenparty deeze getuigenissen als van een veel later tyd aanmerkt, en het zelve zelfs uit den styl en spreekwyzen meend te konnen bewyzen. Ook is niet wel met de waarheid overeen te brengen, het geen de eerste zegt en betuigt, dat *Mentelin* van hertzeer zoude gestorven zyn over de ontrouw van *Gensfleisch*; alzo hy eerst Anno 1478 overleden is. Daar en boven accordeert d'eene in het Verhaal van *Gensfleisch* en *Guttenberg* niet al te wel met de ander; en het geen ze beide zeggen, stryd tegen het geen *Wimpheling* daar van meld, gelyk wy zo aanstonds zullen zien.

Aangaande de getuigenissen van *Gebwiller* en van *Spiegel*, zegt men, dat die niet wel van de zaak geinformeert geweest waren; en men steld daar tegen het getuigenis van den noch ouder zynde *Jacobus Wimphelingius*, die zich noch in die zelfde Eeuwen in die Jaaren, daarin de Boekdrukkonst noch nieuw was, en eerst recht bekend en gemeen wierd, zelfs te *Straatsburg* opgehouden heeft, als die in zyn *Epitome Rerum Germanicarum*, te *Straatsburg* Anno 1502 gedrukt, en wat noch meer is, aan *Thomas Wolf*, de jonge, een voornaam Rechtsgeleerde en Prooft van de St. Thomas Kerk aldaar, en zelfs Zoon van een Boekdrukker, *Thomas Wolf*, de oude, opgedragen, de Uitvinding der Boekdrukkonst aan *Johann Guttenberg* van *Straatsburg*, en noch in *Straatsburg* zynde, toeschryft, maar dat hy die eerst

te

te *Mentz* met behulp van anderen tot stand gebragt had; en van *Mentelin* meld hy niets meer, als dat hy ondertusschen ook die Konst geleerd en te *Straatsburg* veele Boeken met vlyt en zorgvuldigheid gedrukt had, en daar door zeer ryk geworden was. Hoe zoude hy dit, indien het hem of anderen toen anders en beeter bekend was geweest, hebben durven schryven, zonder tegengesprooken en berispt te worden? En dat hy ook vervolgens in die zelve meening gebleven is, blykt uit zyn *Catalogus Episcoporum Argentinensium*, te *Straatsburg* Anno 1508 gedrukt, daar hy noch het zelve van *Guttenberg* meld, en die geene *Johann Gensfleisch* noemd, met wiens behulp hy het Werk te *Mentz* volvoerd had.

Ja daar, volgens het geen de Schryvers van en voor *Mentz* betuigen, die *Gensfleisch* of *Guttenberg*, of *Faust*, geweest is, zo moest hy, volgens die beide Chronyken, noch een gantsch ander Man, dan of *Guttenberg*, of *Faust*, geweest zyn; het welk ze echter niet eens waarschynelyk konnen maaken, veel minder bewyzen.

Ja wat noch meer tegen de *Straatsburgers* te zyn schynt, is, dat hun eige Inboorling en zelfs Cancelier van haar Stad, *Sebastiaan Brandt*, die in die zelve tyd als *Wimpheling* geleefd heeft, in zyn Gedichten, waar hy van de uitgevondene Boekdrukkonst spreekt, dezelve maar in 't gemeen aan de *Duitsers* en *Rhynlanders*, maar gantsch niet met namen aan de *Straatsburgers* en aan *Johann Mentelin* toeschryft.

Zou hy nu daar van zo geheel stilgezwegen, en tot groote tort van zyn Stad, maar zo in het generaal iets gemeld hebben, dat zo wel op *Mentz*, als op *Straatsburg* kan getrokken worden, indien hy geweeten had, dat ze in zyn Stad 't eerst uitgevonden was?

Ein-

Eindelyk, indien te *Straatsburg* de Boekdrukkonst uitgevonden en 't eerst geoeffend is, hoe komt het, dat eerst Anno 1466 een *Duitse Bybel*, en omtrent Anno 1470 en daarna andere Boeken te *Straatsburg* gedrukt, of ten minste als aldaar gedrukt, bekend zyn geworden, daar men het van *Mentz* reeds Anno 1450 betuigt, en zelfs van Anno 1457 af veel Boeken aldaar gedrukt vind? Het is wel waar, dat het *Speculum Historiale Vincentii Bellovacensis*, door *Mentel* te *Straatsburg* gedrukt en Anno 1473 in *X. Tomis* in Royaal-Folio uitgegeeven, veele Jaaren moet vereischt hebben; maar dat hy meer dan *twintig Jaaren*, gelyk zo *Jacobus Mentel* in zyn *Paraenesis* pag. 78 wil, daarover zoude toegebragt hebben, kan men niet wel gelooven.

Aangaande den Wapen-Brief van Keizer *Fridericus III.* van Anno 1466 hebben ze die noch nooit konnen produceeren en hun voorgeeven legitimeeren.

Deeze zwaarigheden dan tegen de Bewyzen der *Straatsburgers* op-, ja dezelve overweegende, en zy daarop geen genoegzaam Antwoord konnende geven, konnen dezelve niet eens tegen *Mentz*, ik laat staan tegen *Haerlem*, op, maar schieten te kort: Blyvende hen evenwel de roem, datze in de eerste Boeken, die in hun Stad gedrukt zyn, vry boven *Mentz* in de fraaiheid van den Druk uitmunten, en dus de Boekdrukkonst zeer veel verbéterd, en die ook door hunnen geleerden en vroomen *Rusinger* na het Koningryk Napels overgebragt hebben.

Zo veel dan van Straatsburg.

Ondertusschen blykt uit het Verhaal van *Haerlem*, uit het getuigenis van het *Manuscript*, in de Aarts-Bisschoppelyke Bibliotheek van Cantelberg bevindelyk, en uit dit Verhaal van *Straatsburg*, met malkander vergeleeken, dat zekerlyk *eenige ontrouw*

trouw

mans ergens omtrent den eersten Uitvinder der Boekdrukkonst van een van zyne Knechts gepleegt en begaan is, en men zou uit de omstandigheden mogen besluiten, dat het meeste vermoeden daar van op *Guttenberg* valt, gelyk men ook te *Haerlem* hem, of *Faust*, daar van beschuldigt; weshalven wy ook reeds op verscheide plaatsen van dit Tractaat veronderteld hebben, dat *Guttenberg* waarschynelyk te *Haerlem* en die Knecht van *Laurens Koster* geweest is.

Om nu dit en alle de andere Verschillen der *drie Verhaalen*, zo veel als mooglyk, overeen te brengen, zal ik doen het geen de *Chronologisten*, als *Usserius*, *Petavius* en andere, doen, wanneer ze uit de verscheide *Griekse* en *Latynse* Historien-Schryvers de zaaken in een rechte ordentelyke t'zamenhang en ordre des tyds, na de meeste waarschynelykheid voorstellen: Ik zal namentlyk in het nu volgende *zevende* Hoofddeel een korte *Chronologie* van al het geen by de Uitvinding der Boekdrukkonst voorgevallen is, opstellen, en de verbeetering daar van gaern van andere, die de zaaken hier of daar beeter mogten weeten, of overeen komen brengen, verwagten.

VII. HOOFDSTUK.

Voorstellende alle de Voorvallen en Gebeurtenissen, in de drie voorgaande Verhaalen vermeld, in welken tyd en ordre dezelve waarschynlykst voor, of na malkanderen gebeurt zyn?

Anno 1428 Laurens Koster, in het *Haerlemmer Hout* wandelende, snyd eenige Letteren tot tyd-

korting in een Boom-schors, en krygt daar door in zyn gedachten, Letteren verheven en verkeert in Hout te snyden en te drukken.

1429 Hier mede omtrent een Jaar doende geweest zynde, en telkens door ondervinding meer leerende, begint hy

1430 Geheele Figuuren in Hout te snyden met eenige daarbygevoegde woorden, en dus

1431 te drukken de *Temtationes Dæmonis &c.* Scriver. Laurekrans pag. 98.

1432 De Figuuren, voorstellende eenige *Historien uit het Oude en Nieuwe Testament.*

1433 Die uit het *Canticum Canticorum.*

1434 Die uit de *Openbaaringe.*

1435 Hy begint een *Donatus* op houte Tafelen te snyden en te drukken; maar ziende, dat hy die Plaaten en Letteren tot geen andere Boeken gebruiken kon, snyd hy

1436 eenige enkelde Letteren in Lood, om door derzelver t'zaamenvoeging woorden en regelen te konnen maaken.

1437 Ziende, dat dit te veel tyd en moeite vereischte, en men niet veel daar mede kon vorderen, vind hy

1438 een manier uit, van Letteren van Lood te gieten, en zo veel gegooten hebbende, als voor twee Paginaas genoeg waren, begint hy

1439 een *Donatus* en den Nederduitsen *Spiegel der Behoudenisse*, zo goed als hy kon met de Gereedschappen, die hy toen had en wist te maaken, te drukken.

In die tyd is *Guttenberg*, door het gerucht van de *Haerlemse Uitvinding* bewoogen zynde, na *Haerlem* gekomen, en begeeft zig als Knecht by *Koster* en verricht het *drukken*, waar door hy de

de naam krygt van de *Boekdrukker te Haerlem* te zyn.

1440 *Guttenberg* in die tyd wel de Konst van *Letteren te snyden*, maar niet van ze *te gieten*, van *Koster* afgeleerd en gezien hebbende en het groote voordeel, het welk met die Konst te doen was, wel begrypende, neemt op het einde van dit Jaar eenige van de principaalste Gereedschappen van *Kosters* Boekdrukkery heimelyk weg, en maakt zig daar mede t'zoek, gaande over *Amsterdam* en *Keulen* na *Mentz*, alwaar hy of t'huis, of bekend was,

1441 En begint aldaar te arbeiden, om een Boekdrukkery op te zetten en in staat te stellen.

1442 *Guttenberg* met Letteren in Hout en Lood te snyden en andere zaaken na het voorbeeld der geenen, die hy van *Haerlem* medegenomen had, na te maaken, tot hier toe bezig geweest zynde, begind een A B C Boek, en naderhand *Alexandri Galli Doctrinale* en *Petri Tractatus Logici* te drukken.

Koster ondertusschen nieuwe en beeter Letteren van Tin, in plaats der geenen van Lood, die hem van *Guttenberg* ontfutzelt waren, gegooten, en zyn Boekdrukkery wederom in staat gesteld hebbende, drukt daar mede

1443 Den *Spiegel der Behoudenis* voor de tweedemaal en

1444 Het Latynse *Speculum humanæ salvationis*.

De Magistraat van *Haerlem*, ziende het goed succes van die Konst, en het groot nut, die dezelve zoude voortbrengen, overweegende, en door het ontsnappen van *Guttenberg* daar toe

1445 bewoogen zynde, maakt een Wet, dat niemand van de Knechten in de Drukkery van

Koster werkende, zig van *Haerlem* na elders begeven, en geen Vreemdeling vrystaan zoude die Konst te verspieden, en iemand van 't Werkvolk te debaucheren; om dezelve zo lang als mooglyk in hun Stad te houden; gelyk nu in *Saxen* met de Konst van *Saxis Porcelein* te maaken geschied.

Guttenberg te *Mentz* ondertusschen ziende, dat hy het werk niet kon alleen voortzetten, noch alle de onkosten goedmaken, gaat eerstelyk na *Straatsburg*, alwaar hy ook bekend, en misschien zelfs daar gebooren was, en ontdekt iets van die Konst aan *Mentelin*, om hem te beweegen met hem aan te spannen: Maar als deze zyn Beurs daar toe niet genoegzaam in staat vind, keert *Guttenberg* wederom na *Mentz*, krygt aldaar *Gensfleisch*, naderhand *Faust* geheeten, en *Medinbach*, twee wel gegoede Burgeren, op zyn hand, en begind met hen t'arbeiden, om een Boekdrukkery op te stellen, waar in men grooter Werken kon drukken: Zy snyden dan een grooter getal Letteren, en laaten meer Persen gereed maaken, waar op ze
1446 resolveeren aan het zetten en drukken van een *Latynse Bybel* te gaan, waar mede het zeer zwaar en langzaam toegaat, zo dat ze niet eer dan
1450 daar mede hebben konnen klaar raaken; drukkende vervolgens in dit zelve Jaar, of van te vooren, eer zy den *Bybel* uitgaven, noch een *Donatus*, en het *Catholicon*, of Woordenboek.

Omtrent die tyd schynt *Koster Historia Alexandri Magni* gedrukt te hebben.

Guttenberg met *Gensfleisch*, of *Faust*, een Accoord gemaakt hebbende op halven winst en verlies, reist deeze met de weinige Exemplaren, die van den *Bybel* hadden konnen gedrukt
wor-

worden, na *Parys*, om ze aldaar zo veel t'eerder quyt te worden; en om beeter en gaauwer debit te hebben, verkoopt hy in 't eerst het stuk voor 60 Kroonen, kostende anders een *geschreve Bybel* toen ter tyd 5 à 600 Kroonen. Vervolgens geeft hy ze aan eenige voor 50, en zo voort minder tot op 30 Kroonen, latende ondertusschen de Koopers in de meening, als of ze *met de hand geschreeven waren*. Hierover word hem een Proces aangedaan, en hy moet van *Parys* vluchten, en zig na *Straatsburg* retireeren.

1451 *Faust* zig te *Straatsburg* eenigen tyd *incognito* ophoudende, schynt *Guttenberg* van *Mentz* ook derwaarts gegaan te zyn, en aan zyn oude Vriend *Mentelin* van zyn Uitvinding en derzelver succes kennis gegeeven te hebben; die dan ook met hulp van *Ekstein* aan het werk gaat, om een Boekdrukkery op te rechten.

Guttenberg en *Faust* keeren wederom van *Straatsburg* na *Mentz* en neemen *Pieter Schöffer* in Compagnie; of deeze is misschien reeds Anno 1450, eer *Faust* na *Parys* ging, van hen aangenomen geweest: Deeze, een scherpzinnig verstand hebbende, en de moeite van Letteren met het Mes te snyden al te groot en langweilig vindende, bedenkt

1452 De Konst van *Matricen* te maaken, of *Stempels van Staal*, waar in hy de Letteren snyd, en vervolgens in Kopere Vormen drukt, die zig dan in het daar in gegooten Metaal verheven uitdrukken. Over deezen Vond verheugt zich *Faust* zo zeer, dat hy aan *Pieter Schöffer* zyn eenigste Dochter *Christina* belooft en vervolgens ten Huwelyk geeft.

1453 *Pieter Schöffer* nu een goede quantiteit van Letteren uit een mengzel van Metaalen, om de Letteren niet te bros, noch te week te maken, gegooten hebbende, beginnen *Faust* en *Guttenberg* wederom aan het zetten en drukken van Boeken te gaan. Doch *Faust* met het gieten van Letteren en het maaken van andere Boekdrukkers-Gereedschappen veel Geld besteed hebbende, eischt van *Guttenberg*,

1454 Volgens Contract, een Somme van 1500 Duitse Guldens, als verschooten: Maar *Guttenberg* meenende, dat *Faust* of waarlyk niet zo veel besteed had, of dat hy ten minste beeter had konnen menageeren, en alles zuiniger overleggen, word zeer misnoegt op *Faust* en weigert die Somma te betaalen: Zy zig niet konnende daar over met malkander vergelyken, staat het geheele Werk niet alleen stil; maar *Faust* trekt zelfs

1455 *Guttenberg te Mentz* voor het Gerecht, om hem te noodzaaken de gemelde 1500 Fl. met een Interest à 6 per Cent in 't Jaar, te betaalen. De zaak onderzocht zynde, word erkend, dat, indien *Faust* onder Eede kon en zoude verklaaren, dat de gemelde Somme in der daad ten besten van het Werk besteed was, *Guttenberg* schuldig zou zyn, dezelve met de opgelopene Interesten te betaalen: *Faust* dien Eed gedaan hebbende, word *Guttenberg* gecondemneert, en *Faust* laat hem den 6 November 1455 een Notariaal Instrument insinueeren, om de betaaling te verkrygen: Hier door word *Guttenberg* nooh meer op *Faust* verstoord, zo dat hy zelfs de Compagnie met hem afbreekt, en

1456 Na

1456 Na *Straatsburg* trekt, neemende eenige van het Arbeids-volk mede, om aldaar een eige Drukkery op te zetten.

Koster ondertusschen te *Haerlem* zyn Konst door het oeffenen van tyd tot tyd ook grootelyks verbeeterd hebbende, en met het drukken van Boeken wakker bézig geweest zynde, komt het gerucht daarvan, en buiten twyfel ook eenige van zyne Werken, na *Engeland*, en ter ooren en onder de oogen van den toenmaaligen Aarts-Bisschop van Cantelberg *Thomas Bourchier*, dewelke over die Konst verwonderd staande, en derzelver ongemeene nutte wel inziende, daar van aan zyn Koning, toen *Hendrik* VI., kennis geeft, en hem aanport,

1457 Die Konst, het koste wat het wilde, uit *Holland* na *Engeland* over te krygen, alwaar men nu ook al wist, dat *Guttenberg* de *eerste Boekdrukker* (dit woord in zyn Letterlyke zin genomen) te *Haerlem* geweest was, en die men daar geloofde, ook noch in die Stad te zyn.

1458 Koning *Hendrik* VI. die zaak met eenige andere overlegt hebbende, wierd bevonden, dat, aangemerkt de groote jaloersheid der Stad *Haerlem*, en het streng Verbod, van den Magistraat aldaar, aangaande die Konst, gegeven, dit niet zonder veel Geld, geheime onderhandelingen en bequame Negotiateurs of Onderhandelaars, te bewerkstelligen was. Daar wierd dan geresolveert, dat men 1000 Mark, waar toe de gemelde Aarts-Bisschop 300 contribueerde, en dat in dien tyd geen geringe Somme was, daar aan zoude waagen en daar toe besteden: De Commissie wierd gegeven aan *Robert Turnour*, Klederbewaarder en groote

Gunsteling van dien Koning: Deeze *Turnour* kiest tot zyn Medehelper *William Caxton*, een Koopman te *Londen*, die met verscheide Kooplieden in *Holland* corrcspondeerde en Negotie deed, om dus hun waar oogmerk en voorneemen zo veel te beeter teffens te konnen verbergen en uitvoeren.

1459. Steeken die beide, *Tournour* en *Caxton*, na *Holland* over, en niet veilig achtende direct na *Haerlem* te gaan, begeven ze zig vooreerst na *Amsterdam*, en na aldaar veele poogingen gedaan te hebben, van daar, om langer verborgen te blyven, na *Leiden*. Na veel tyd en geld gespendeert te hebben, schryft *Turnour* aan den Koning, dat ze veel zwaarigheden in hun voorneemen ontmoeteden, en dat ze de 1000 Mark reeds uitgegeven en noch wel 500 Mark meer van nooden hadden, om daar mede te recht te raaken; ten welken einde zy al reeds met twee *Hollanders* een Contract hadden geslooten, om een van het Werkvolk van de Boekdrukkery te *Haerlem* met veel Geld en beloften over te haalen, om zig van daar weg te steelen en met hen na *Engeland* over te gaan, die dan vervolgens, als genoegzame kennis van de Konst hebbende, dezelve aldaar bekend maken en oeffenen zoude: De Koning hen de verlangde 500 Mark geremitteerd hebbende, word een Gast van de Boekdrukkerye van *Koster*, met naamen *Fredrik Corsellis*, door de twee gemelde *Hollanders* gedebaucheert, en hy maakt zig eens 's avonds heimelyk en verkleed van *Haerlem* t'zoek, en begeeft zig na *Leiden* by de gemelde *Turnour* en *Caxton*, dewelke van te vooren al een Schip op Zee gereed hadden, en

dus

dus met den gemelte *Corsellis* na *Engeland* overgingen, alwaar hy onder een goed Escorte, om niet t'ontsnappen, na *Oxford* gebragt wierd, in welke Stad hy eerst omtrent Anno 1468 met het oprechten van een Boekdrukkery in stand quam, en Werken begon voor den dag te brengen. Ondertusschen hebben *Turnour* en *Caxton*, of in *Holland*, of van *Corsellis*, verstaan, dat de Boekdrukkonst door een Knecht van de Boekdrukkery te *Haerlem*, met naamen *Guttenberg*, die de eerste Boeken aldaar gedrukt had, na *Mentz* gebragt was, die aldaar zyn Broeder, of Compagnon, daar in onderrecht had. In die tusschentyd hebben *Faust* en *Schöffer* te *Mentz*, na het vertrek van *Guttenberg* van daar na *Straatsburg*, wederom Werken begonnen te drukken en uit te geven, als:

1457 *Psalmorum Codex.*
1459 *Durandi Rationale Divinorum officiorum.*
1460 *Clementis V. P. M. Constitutiones*, en *Johannis Januensis Catholicon.*
1462 Een *Latynse* en ook een *Duitse Bybel.*

Guttenberg aangaande, schynt hy te *Straatsburg* voor den *Mentelin*, van wiens Werkvolk hy misschien een aan zig getrokken en noch iets meer van de Konst geleerd heeft, niet te hebben konnen met zyn Drukkery opkomen; weshalven hy

1460 Van daar wederom na *Mentz* gekeerd is, alwaar hy, door de veele tegenspoeden en verdrietigheden moedeloos geworden zynde, zig by het Keurvorstelyke Hof geinsinueert, en van Keurvorst *Adolph* Anno 1465 een Jaarlyks Pensioen, gelyk andere Edellieden van 't Hof, verkreegen, en verder stil geleefd heeft, doch

niet zonder zig met een Boekdrukkery noch, tot zyn liefhebbery en tydkorting, bezig te houden; zynde aldaar ook, gelyk *Faust* mede, die noch voor zyn dood blind wierd, omtrent 1467 en apparent ook *Koster* te *Haerlem* overleden.

1462 *Mentz*, het welk tot hier toe een *vrye Ryks-Stad* geweest was, word in October Anno 1462 by verraad van den gemelde Keurvorst ingenomen, en de Stad en Burgers zeer qualyk gehandelt; weshalven veele van de Gasten en Werklieden van *Faust* en *Schöffer* zig van daar na elders retireeren en in *Duitsland* en *Italien* Boekdrukkeryen oprechten en die Konst bekend maaken, staande ondertusschen de Drukkery

1465 van *Faust* en *Schöffer* stil tot op 't einde van het Jaar 1465, als wanneer ze weder uitgaven:

Bonifacii VIII. Sextus Decretalium Liber,

en eenige Exemplaren van

Officia et Paradoxa Ciceronis;

Maar de anderen eerst het volgende Jaar 1466.

1466 In dit 1466ste Jaar heeft *Mentel* te *Straatsburg* een *Duitse*, en *Johann Bämler* te *Augsburg* een *Latynse* en 1467 ook een *Duitse Bybel* in Folio uitgegeven.

Pieter Schöffer heeft na de dood van zyn Schoonvader *Faust*, alleen met Boeken te drukken gecontinueert tot Anno 1492, als wanneer hy waarschynelyk ook overleden is, nalatende drie Zoonen, *Jan*, *Pieter* en *Yves*, alle drie van dezelve Konst, die dezelve ook eerst te *Mentz* geoeffend, doch *Jan* en *Yves* alleen daar gecontinueerd, maar *Pieter* naderhand te *Worms*, verder te *Straatsburg*, en eindelyk te *Venetien* gedreven heeft.

Van

Van de Zoonen van *Jan Schöffer* heeft zig een, *Jan Jansz.* genoemd, te *'s Hertogenbosch*, gestabileert, wiens Nakomelingen nog aldaar bloeijen, en *Pieter Scheffers* tegenwoordig (1740) noch de Boekdrukkonst aldaar oeffend, aan die men, als een Descendent van dien groote Bevorderaar van de Konst, alle heil van herte toewenst.

Men kan daar van een curieuse en naauwkeurige narigt vinden in *Mr. Marchand Histoire de l'Imprimerie Partie* I. *pag.* 48--52.

Na de dood van *Laurens Koster* te *Haerlem*, waarschynelyk ook omtrent het Sterfjaar van *Guttenberg* en *Faust*, Anno 1467 voorgevallen, is desselfs Boekdrukkery in duigen geraakt, en de Werklieden hebben hier en daar in de Nederlandse Steden Boekdrukkeryen gaan opzetten, gelyk dan de eigenste Figuuren van den *Spiegel der Behoudenisse* in de handen van eenen *Johann Veldenaar* of *Waldenaar* gekomen zyn, die Anno 1483 te *Kuilenburg* dit zelve Boek met de eigenste Figuuren, in het midden van malkander gezaagt, in 4to. gedrukt heeft.

Johann Mentelin te *Straatsburg* aangaande, heeft dezelve aldaar voortgevaaren Boeken te drukken, en Anno 1473 in X. *Tomis in Folio* uitgegeven *Vincentii Bellovacensis Speculum Historiale*. Van meerder vind men niet, en hy is aldaar, volgens *Schragii* berigt, Anno 1478 overleden.

Hier heeft de Leezer dan een korte *Chronologie*, of *Chronyk*, zo waarschynelyk als ik die heb konnen opmaaken, *van de eerste Uitvinding en voortgang der Boekdrukkonst*, tot derzelver *verspreiding* door *Europa en in de andere Waereld-Deelen*, waar van wy nu in het volgende Hoofddeel zullen handelen.

VIII. HOOFD-

VIII. HOOFDSTUK.

Waar in een kort berigt gegeven word van de verspreiding der Boekdrukkonst en derzelver overbrenging na andere Steden en Landen van Europa, en de drie overige Waereld-Deelen.

Dat de *Boekdrukkonst* tot in het Jaar 1460, alleen te *Haerlem*, *Mentz* en *Straatsburg* geoeffend geweest zy, is genoegzaam uit onze voorgaande Verhandeling gebleeken: Nu zullen wy zien, dat, en wanneer ze van die drie Steden na andere Steden en Landen successivelyk overgebragt, en nu genoegzaam door de geheele Waereld verspreid is.

ENGELAND. Oxford. Van *Haerlem* is dezelve, als wy reeds gezien hebben, door *Fredrik Corsellis* Anno 1459 of 1460 na *Engeland*, en eerst na *Oxford* overgebragt; alhoewel hy met geen gedrukte Boeken, voor zo veel men als noch weet, ten voorschyn gekomen is, als Anno 1468, als wanneer aldaar uitgegeven is *S. Jeronymi Expositio in Symbolo Expostolorum. Oxford* 1468 *in Octavo*. De bovengemelde Koopman *Caxton*, die eindelyk zelfs een Boekdrukker wierd, heeft vervolgens te *Westmunster* verscheide Werken gedrukt, die men in *Maittaire Annalibus Typographicis Tom* I. kan nazien. Van *Oxford* en *Londen* heeft zig die Konst vervolgens door geheel *Engeland*, *Schotland* en *Yrland* verspreid.

ITALIEN. Venetien. Van *Haerlem* schynt ook de Boekdrukkery in 't 1459 of 1460ste Jaar ter Zee door eenen *Nicolas Jenson* of *Janzoon* na *Venetien* ge-

gebragt te zyn; alzo men aldaar reeds Anno 1461 een Boek, *Decor Puellarum* getiteld, door hem reeds gedrukt vind, niettegenstaande niet meer van hem als na 1470 gedrukte Werken bekend zyn; waar van de reden zyn kan, of dat van de in die tusschentyd gedrukte geen meer overig gebleeven zyn, of dat hy met het gemelde kleine Boekje maar eerst heeft willen een *Specimen* geven, om te zien, hoe men die Konst te *Venetien* waardeeren zoude, en ondervindende, hoe zeer zy geacht en gepreezen wierd, heeft hy de resolutie genomen van een groote Drukkery op te zetten, en de Gereedschappen daar toe laaten maaken, Volk in het werk onderweezen, &c., waar mede dan eenige Jaaren verloopen zyn, maar waar na hy met zo veel schooner en grooter Werken voor den dag gekomen is.

Omnibonus Leonicenus noemd hem *in Epistola ad Episcopum Bellunensem:*

Alterum Dædalum, librariæ artis mirabilem inventorem (te *Venetiën* namentlyk, en zo veel *Omnibonus* daar van wist) *qui, non ut scribantur calamo Libri, sed veluti gemma imprimantur ac prope sigillo, primus omnium ingeniose monstravit:* En *Petrus Albus Venetus* zegt in een Brief gedrukt achter de *Opera Thomæ Aquinatis*, door *Jenson* Anno 1480 uitgegeven, van hem aldus:

Nicolaus Jenson, Gallicus, vir imprimis Catholicus, erga omnes gratus, beneficus, liberalis, verax, constans, pulchritudine,

mag-

magnitudine fidelitateque imprimendi in toto terrarum orbe (pace omnium dixerim) primus: mira etiam celeritate nostra hac tempestate, veluti singulare munus coeleste, nobis impressa Venetiis dedit.

Dat ik nu deezen *Jenson* als uit *Holland* ter Zee na *Venetien* gekomen acht, is om de volgende zeer waarschynelyke reden: *Eerstelyk* om dat zyn naam *Nicolas Jenson* of *Jansen*, gelyk hem andere noemen, uit den zo bekende *Hollandse* naam *Janszoon* schynt geformeert te zyn: *Ten tweede*, om dat hy zig *Gallicus*, van zyn geboorte en Vaderland, noemd: Nu is het bekend, dat toen, namentlyk lang voor en na 1460 *Holland* met de overige meeste Nederlanden onder *Philippe le Bon* stonden, die afkomstig was uit het *Franse Burgundise Huis*, door *Philippe le Hardi*, Zoon van den ongelukkigen Koning van Vrankryk, *Johannes*, gesticht; weshalven hy zig met recht *Gallicum* kon noemen: *Ten derde*, om dat reeds om zyn Vaderland gestreden is, gevende hem eenige voor een *Duitser*, andere voor een *Fransman*, noch anderen voor een *Deen*, of een die wat hooger uit het Noorden gekomen was, aan; maar dus ziet men, dat hy geen van driën geweest is, en zig evenwel heeft *Gallicum* konnen noemen en laaten noemen: *Ten vierde*, om dat hem de meergemelde oude *Keulse Chronyk* uitdrukkelyk een *Wale* noemd, zynde dit de naam, die toen de Nederlanders, onder het Gebied der Hertogen van Burgundien staande, in het algemeen gegeeven wierd: De woorden

zyn

zyn de volgende, Fol. cccxii. *Item eynre genant Omnebonum, der schryft in eynre Vurrede vor dat Boick Quintilianus* (te *Venetien* Anno 1471 door *Jenson* gedrukt) *genoempt, und ouch in anderen meir boicher, dat eyn Wale uyt Vrankryck, genant Nicolaus Genson, have alre eyrst dese meisterliche Kunst vonden, mer dat is offenbairlich gelogen, wan sy zyn noch in leven, die dat getuigen, dat men Boicher drukte zu Venedig, er dor vursz. Nicolaus Genson dair quame, dair he began Schrifft zu snyden und bereyden.*

Ten minsten is al het geen *Petrus Albus* van desselfs hoedanigheden meld, dat hy *welmeenend*, *milddadig*, *waarachtig*, *standvastig*, *naarstig*, *accuraat en zinlyk in zyn werk geweest was*, de oprechte *Hollandse Genie*.

Ziet wat van deeze zeer vermaarde Boekdrukker meld *Maittaire Annal. Typogr. Tom.* I. *pag.* 5---8. *Edit secundæ*: Insgelyks *Scriverius Laurekrans* pag. 72 en 80. Voor het overige is *Venetien* zedert door haar Boekdrukkeryen, en in 't byzonder door die van *Aldus Manutius*, een Leerling van *Janson*, en zyner Nakomelingen, zo vermaard geworden als eenig ander Stad. *Daniël Bomberg*, die beroemde Drukker van Hebræise Boeken, heeft aldaar gefloreert in den beginn van de XVI. Eeuw.

ROMEN. In de Jaaren tusschen 60 en 64 moet de Drukkonst ook reeds na *Romen* gebragt zyn, want daar hebben al 1465 twee *Duitsers*, *Conrad Schweynheim* en *Arnold Pannartz*, item *Ulrich Hahn*, ook een *Duitser*, Werken uitgegeven: Ziet *Maittaire loc. cit.*

cit. pag. 9--15, en pag. 277 en 278. *Scriverius Laurekrans Cap.* XV. en XVII. En het is te verwonderen, dat *Romen* zo vroeg en zo wakker bezig geweest is, met die Wapenen zelfs te smeeden, waar mede het zelve geen honderd Jaaren daar na en zedert zo hard bestreeden is geworden.

Frankfort aande Mein. Van *Mentz*, gelyk men uit de nabyheid der Plaatsen lichtelyk besluiten kan, is dezelve 't eerst na de Waereld-beroemde vrye Ryks-Stad *Frankfort aan den Mein* overgebragt; maar ik staa grootelyks verwonderd, dat noch *Maittaire*, noch *Marchand* daar van niet het minste melden, daar nochtans deze Stad, gelyk door verscheide andere dingen, alzo ook door haare heerlyke Boekdrukkeryen en groote Boekhandel over en over bekend is: Alleen vind ik in *Lessers Typograph. Jubil.* pag. 53, dat reeds Anno 1459 *Johann Petersheim*, die een Gast in de Boekdrukkery van *Faust* en *Schöffer* te *Mentz* geweest was, zig daar gestabileerd had, zonder dat hy zegt, welke Werken hy daar had gedrukt, of waar van daan hy die narigt heeft, haalende maar in een Note aan, eerstelyk *Mallinkrot* Cap. XII. *pag.* 86, die doch daarvan niets meld, en in tegendeel pag. 87 zelfs zegt: *Quis primus hic Typographiæ lares fixerit, adhuc quæro*; en dan *Joh. Cristoph. Wolffii Supellectil. Epistol. pag.* 286. Onder de Boekdrukkers der Stad *Frankfort* zyn de Descendenten van *Andreas Wechel*, die zig Anno 1572 van Parys derwaarts geretireert heeft, en de *Merianen* de vermaardste.

VRANKRYK.

Parys en Tours.

Na het Konst en Geleerdheid beminnende en met Præmien vereerende *Vrankryk* moet ook de Boekdrukkonst heel vroeg van *Mentz* overgekomen zyn, indien het waar is, dat de *Latynse Bybel*, door *Ulrich Gering*, *Martin Crantz* en *Michel Friburger*, naderhand bekende Parysse Boekdrukkers, Anno 1464 gedrukt, te *Parys* gedrukt is.

Doch *Chevillier* zelfs, en *Marchand* willen voor 1470 geen Boekdrukkery te *Parys* erkennen; ziet hier van *Maittaire Annal. Typogr. Tom. I. pag.* 8 en 24--25. *Edit. secundæ*, en *Histoire de l'Imprimerie, Partie I. pag.* 57, volgens het geen de gemelde Boekdrukkers zelfs verklaaren in de uitgave van *Gasparini Pergamensis Epistolæ* te *Parys* Anno 1470, alwaar ze dus zeggen:

Primos ecce libros, quos hæc industria finxit
Francorum in terris, ædibus atque suis.
Michaël, Udalricus, Martinusque, Magistri,
Hos impresserunt; at facient alios.

Dit is ten minsten zeeker, dat de Aarts-Bisschop van *Tours* reeds 1467 in zyn Paleys een Boekdrukkery gehad heeft. Ziet *Maittaire loc. cit.* pag. 278. En dat noch voor het einde van de XV. Eeuw meest in alle voorname Steden van *Vrankryk* Boekdrukkeryen geweest zyn: En dat geen Stad, als *Venetien* en *Parys*, zo veel en vermaarde Boekdrukkers kan aantoonen, gelyk men uit *Maittaire* zien kan. Aangaande de Historie der Boekdrukkonst in Vrankryk zyn *Naudé* en *Chevillier* in de daar van geschre-

ve en meermaalen aangehaalde Boeken na te zien.

Augsburg. Van de vermaarde Stad *Augsburg* hebben wy reeds gemeld, dat daar Anno 1466 een *Duitse*, en 1467 een *Latynse Bybel* gedrukt was: En in deeze Stad is niet alleen de *Boekdrukkonst*, maar ook de *Graveerkonst* zedert dien tyd geoeffend, en de laatste byzonder aldaar tot de uiterste volmaaktheid gebragt, zo dat men nergens noch, als in *Holland*, haar daar in gelyk komt.

Bamberg. Dat te *Bamberg* in Frankenland reeds Anno 1461 een Boekdrukkery geweest zy, meld de Heer *Lesser Typogr. Jubil. pag.* 49, volgens een Boek van het gemelde Jaar en Plaats, in de Wolffenbuttelse Bibliotheek zig bevindende.

Spier. De eertyds zo florisante Ryksstad *Spier*, alwaar ook de Zetel van het *Keizerlyke Kamer-Gericht* geweest, en van daar in de voorgaande Eeuw na *Wetzlar* verzet is, heeft ook heel vroeg, namentlyk al Anno 1465 een Boekdrukkery gehad, alzo in dat Jaar door *Conrad Hist* aldaar gedrukt is *Johannis Lampscii Speculum Conscientiae* in 8vo, hebbende vervolgens zelfs een Burgermeester van die Stad, *Petrus Drack*, een Boekdrukkery daar in opgezet, die lang vermaard geweest is.

Reutlingen. Na *Spier* volgt in de ordre des tyds, voor zo veel men weet, de Ryksstad *Reutlingen*, alwaar *Joh. van Auerbach* Anno 1469 een *Latynse Bybel* uitgegeven heeft. In deeze Stad zullen noch veele Boeken van de allereerste en oudste Drukken te vinden zyn.

Men

Keulen. Men zoude, volgens het getuigenis van de meer aangehaalde oude *Keulse Chronyk*, en ook van *Sebastiaan Munsterus*, en volgens de goede door den Rhynstroom daar toe hebbende gelegenheid, ligtelyk konnen gelooven, *dat die Konst van Mentz allereerst na Keulen gekomen was:* En het zoude ook in der daad zo zyn, indien de *Epistolæ Æneæ Sylvii* waarlyk Anno 1458 door *Johann Kölhof* aldaar gedrukt waren; doch de Geleerden houden dit Jaargetal voor vals, (1) om dat in het gemelde Boek reeds een *Bulle* van die *Æneas Sylvius* als *Paus Pius* II. van Anno 1459 bevindelyk, en (2) om dat *Kölhof* niet voor 1470 van Boekdrukken bekend is: Ziet *Maittaire Annal. Typogr. Tom* I. *pag* 296, of indien het waarlyk zo was, dat een *Donatus*, aldaar reeds Anno 1457 gedrukt was door *Quentel*, dewelke eerst Anno 1479, en verder door Boekdrukken bekend geworden is; waar van men vind ibid. pag. 271. Maar nu is het alleen zeeker, dat eerst Anno 1470 en verders Werken te *Keulen* uitgekomen zyn, door den gemelden *Johann Kölhof*, of door *Pieter van Olpe* gedrukt: Ziet *Maittaire ibid. pag.* 296, 298, 300, en *Histoire de l'Imprimerie*, *Partie I.* pag 56.

Milaan. In dit zelve 1470 Jaar vind men ook, dat de Hoofdstad van Lombardyen, *Milaan* reeds een Drukpers gehad heeft; zynde aldaar uitgekomen *Terentii Comoediæ*, door *Antonium Zarot.*

Neurenberg De van veele Konsten en Uitvindingen, Koophandel en andere dingen door de ge-

heele Waereld beroemde vrye Ryksstad *Neurenberg* toond ook Boeken reeds in het zelve 1470 Jaar binnen haare Muuren gedrukt: Ziet *Hist. de l'Impr.* pag. 58. En een van haare eerste Boekdrukkers *Antonius Coburger* verdiend met naamen gemeld te worden, om dat in dien tyd wel elders nergens zo een groote compleete Boekdrukkery, als de zyne, te vinden geweest is; alzo hy dagelyks 24 Persen gaande, en over de 100 Knechts in dienst had. Zedert is zo wel deeze Konst, als ook de *Graveerkonst*, sterk aldaar gedreven en geperfectioneert, en noch bloeijende.

Verona en Piacenza. In het gemelde 1470 Jaar is ook *La Batrachomachia d'Omero* in Italiaanse Vaarsen, &c., te *Verona*, en een *Latynse Bybel* te *Piacenza* gedrukt te vinden. Alhoewel de Heer *Lesser Typogr. Jubil.* pag. 51 meld, dat *Plinii Historiæ Nat. Libri* XXXVII. reeds Anno 1468 te *Verona* gedrukt zyn.

Napels. In het Jaar 1471 heeft de geleerde Boekdrukker *Sixtus Riessinger*, die van *Straatsburg* zig na *Napels* begeven had, aldaar uitgegeven *Bartholi de Saxo ferrato Lectura in II. Codicis Justiniani Partem, in folio.* Doch hy is niet lang aldaar gebleven, maar wederom na *Straatsburg* gekeert, en zig in den Geestelyken Staat begeven hebbende, is hy aldaar in een hoogen ouderdom overleden; zynde de Boekdrukkonst aldaar door andere voortgezet.

Lubek. In het zelve 1471 Jaar is ook te *Lubek* de Boekdrukkonst al bekend geweest, zynde aldaar gedrukt *Ovidii Nasonis de Vetula*

Li-

Libri III. Ik kan niet voorby, om hier gewag te maaken van een *Bybel in de Neder-Saxise Taal* aldaar Anno 1494 door *Stephen Arends* gedrukt; om dat men daar in een zeldzame Glosse vind van de woorden *Genes.* 3 : 16. Und he schall aver dy herschopen / het welk dus opgehelderd word: Dy vakene to pynegende und to slade; dat is: *Met u dikwyls te quellen en te kloppen:* Waar uit men den ruuwen aard der Menschen in die tyd erkennen kan, en dat veele gaern mogten hebben, dat dit of dat in den Bybel stond, of niet stond.

Noch zyn in het gemelde 1471 Jaar Boekdrukkeryen gestabileerd geweest:

Pavia. Te *Pavia*, alwaar *Antonii de Burgos Liber super Decretalium III. de Emptione et venditione* in 4to. ten voorschyn gekomen is.

Trevis. Te *Trevis*, zynde aldaar door *Gerard de Lisa* gedrukt: *Trismegistus*, *Latine*, *Interprete Marsilio Ficino* in 4to. Doch de Heer *Lesser* haald pag. 75 een Boek aan, het welk reeds Anno 1467 hier zoude uitgekomen zyn, namentlyk *Hypnerotomachia Poliphili.*

Bononien. Te *Bononien*, alwaar *Balthesar Azoguidus Ovidii Opera omnia* in fol. uitgegeven heeft.

Ferrara. Te *Ferrara*, alwaar *Martialis Epigrammata* in 4to. aan het licht quamen.

Florence. Te *Florence*, in welke Stad toen *Virgilii Opera cum Commentariis Servii* in fol. gedrukt zyn. Maar volgens den gemelde Heer *Lesser* is aldaar reeds 1468 *Theod. Spantuginus Cantacusenus de origine et moribus Turcorum* in 8vo. gedrukt. *Typogr. Jubil.* pag. 71. De *Ilias* en *Odyssea Homeri* zyn

hier 't eerst Anno 1488 gedrukt. De Familie der *Junta's* zyn hier op het einde van de XV. en geduurende de XVI. Eeuw de vermaardste Boekdrukkers geweest.

Anno 1472 hebben de volgende Steden door uitgegevene Werken getoond, dat de Boekdrukkonst by hen nu ook al bekend en geoeffend was:

Padua. Het door zyn oude Hoogeschool en Genees-kundigheid vermaarde *Padua*, alwaar *Petrarchae Rerum vulgarium fragmenta* door *Bar. de Valde*, *Patavum* (zal misschien, volgens de naam, *Batavum* zyn) en *Martinum de septem arboribus*, *Prutenum* in fol. gedrukt is.

Mantua. Het *tweede*, als ook rondom met Water omslootene *Venetien* in Italien, of de Stad *Mantua* heeft uitgelevert *Dantis Capitula*, *Italice*, door *Magister Georgius* en *Magister Paulus*, Duitsers, met hulp van *Colombino van Verona* in fol. aldaar gedrukt.

Parma. Te *Parma* zyn Anno 1472 uitgegeven *Baldi Jurisconsulti Opera* in fol.

NEDERLANDEN. Anno 1472 en 1473 zyn verscheide Nederlandse Steden door Boekdrukkeryen bekend geworden, als *Ter Goude*, alwaar gedrukt is *Spiegel der Sassen*, *Gouda by Gheraert Leeu 22 April 1472 in Fol.*, en het volgende Jaar 1473 *Jacobi de Voragine de Gulde Legende in Duyts vertaalt*, *by Gheraert Leeu* 1473; noch zyn by den zelven gedrukt de twee volgende Boeken, die onder de verzameling van den Heer *Jacob Marcus* berusten, als het vermaarde *Goudse Chronykje* en de *Spiegel der Sassen* voor de tweedemaal;

Ter Goude.

ach-

achter het Chronykje staat aldus: *Dit Boec is voleynt by mi Gheraert Leeu. ter Goude in Hollant anno mcccc lxxviii op ten lesten dach van September*; agter de tweede druk van de Spiegel der Saffen staat aldus: *Hier eyndet dat boec der Keyser rechtē ghehèten. die Spiegel van Saffen. wel gecorrigeert uten latine. En het is volmaect ter Goude in Hollant. by mi Gheraert Leeu den xxsten dach in Aprille anno mcccc eñ lxxix.*

Deventer. In het Jaar 1472 is ook te *Deventer* in *Overyssel*, en niet in *Zeeland*, gelyk *Lesser* pag. 81 zegt, die ook andere Steden gantsch verkeerd plaatst, uitgekomen zonder naam van den Drukker *Prudentii Opera* in 4to. *Maittaire Annal. Typogr. Tom.* I. *pag.* 1416 *Edit. secundæ*.

Utrecht. Te *Utrecht* is uitgekomen: *Petri Comestoris Historia Scholastica utriusque Testamenti impressa in Trajecto inferiore, per Magistrum Nicolaum Ketzelaer et Gherardum de Leempt, Anno Domini* 1473, in fol.

Leuven. Te *Leuven*: *Gesta Romanorum ad moralitates dilucide reducta, Lovanii, Johan. de Westphalia*, Anno 1473, in fol.

Aalst. Te *Aalst*: *Tabulare Fratrum Ordinis Deiferæ Virginis Mariæ de Carmelo ex Alosto Flandriæ. Octobris XXVIII. Theodorico Mertens Impressore peractum.* En: *Speculum Conversionis Peccatoris, Magistri Dionysii de Leuwis, alias Rikel, Ordinis Carthusiensis Alosti in Flandria Anno* 1473: Item: *Eneæ Silvii Historia de duobus Amantibus----Alosti Anno Dom.* 1473. *Theodoricus Mertens* in 4to.

NB. De Lezer gelieve hier en verder

aan te merken, dat alle de *Naamen* deezer Drukkers in de Nederlandse Steden, *Hollandse Naamen* zyn; waar uit men zeer waarschynelyk besluiten mag, dat ze ook (behalven *Johannes de Westphalia*, die van *Paderborn* afkomstig was) *Hollanders* van geboorte geweest zyn, en de Konst in *Holland* op de Boekdrukkery van *Laurens Koster* te *Haerlem* zullen geleerd hebben; gelyk men dan ook onder de eerste Boekdrukkers in vreemde Landen veele vind, die zich *van Haerlem* geschreven hebben. Ziet *Maittaire Annal. Typogr. Tom. I. pag. 255. Edit. sec. et alibi passim.*

Ulm. In het zelve Jaar vind men de Drukpers ook in de vrye Ryksstad *Ulm*, zynde aldaar gedrukt: *Joannis Boccatii Liber de illustribus Feminis Germanice versus ab Heinrico Steinhowel*, &c., *Ulmæ* 1473, in fol. Item: *Epistola Francisci Petrarche de insigni obedientia et fide uxoria Griseldis in Waltherum. Ulme impress. per Johannem Zeiner de Reutlingen.* Fol. Noch: *Alvarus Pelagius de planctu Ecclesiæ Vol. 2 per Joan. Zeiner fol. Ulmæ* 1473.

SPANJEN. Barcelona. Nu was de Boekdrukkonst ook in *Spanjen* overgebragt, alwaar men te Barcelona gedrukt vind: *Nicoldi Boneti ord. Minorum Commentarii in Libros Aristotelis ac praecipue Metaphysicor. impressi Barcinone Anno* 1473, in Quarto.

HONGARYEN. Offen. Niet minder is ze na Hongaryen gekomen, zynde t'*Offen* gedrukt: *Historia Hungariae*, &c. *Budae*, *Typis Andreae Hess*. Anno 1473, in Fol.

Merseburg. Te *Merseburg* in Saxen vind men ook in

het

het zelve Jaar uitgekomen te zyn : *Liber de Phisionimia*, *Lapidarius Aristotelis et alia quaedam*, *impressa Mersburgi* 1473, in 4to.

Turin. Anno 1474 heeft de Hoofdstad van Piemont, *Turin*, toen Residentie-Stad der Hertogen van Savoyen, nu Koningen van Sardinien, die Konst ook gehuisvest, zynde in het gemelde Jaar aldaar gedrukt : *Breviarium Romanum*, *per Johannem Fabri et Johanninum de Petro*, in Fol.

Rostock. Na het *Noorden* is dezelve niet minder, als na het *Zuiden* geavanceert, zynde in het zelve Jaar te *Rostok Lactantii Opera* in fol. uitgekomen.

Bazel. Alhoewel *Christianus Urstisius in Epitome Historiae Basiliensis* voorgeeft, dat de Papiermakery en Drukkonst te *Bazel* reeds Anno 1470 grootelyks zoude verbeetert zyn, vind men doch geen Boek vroeger aldaar gedrukt als *Theodorici van Bocksdorff Bisschop zu Nuenburg Concordantiae über den Saxen-Spiegel*, *durch Bernhart. Rietzel* 1474. Men kan zien, wat de geleerde Heer *Scriverius* van de eerste Drukkeryen te *Bazel* geweeten en geloofd heeft, *Laurekrans* Cap. XIII. pag. 64. Onder de vermaardste en geleerde Boekdrukkers is te tellen *Johannes Frobenius*, die te *Bazel* van Anno 1490 tot 1524 veel schoone Werken gedrukt heeft, en een groot Vriend van *Erasmus* geweest is. Ziet van hem *Maittaire Annal. Typogr.* Tom. I. pag. 221, en Tom. II. pag. 2-37 *Edit. primae*, Anno 1719. (In de tweede Editie van 1733 wyst *Maittaire Tom. II. pag.* 2 op *Tom. I. pag.* 221. Ydereen zou meenen,

nen, dat het ook in die tweede Editie zyn moest; maar neen! daar staat niet een woord van *Frobenius*; zyn dat niet fraaije aanwyzingen, om den Lézer met vergeefse nazoekingen moede te maaken en de kostbaare tyd te doen verspillen?) Na *Joh. Frobenius* meriteert van de Drukkers van *Bazel* gemerkt te worden desselfs Zoon *Hieronymus Frobenius*, waarvan na te zien is *Maittaire loc. cit.* pag. 347. En *Joh. Oporinus*, die van Anno 1547 tot Anno 1568 considerable Werken gedrukt heeft. Ziet desselfs zeldzaame Lévensloop by *Maittaire Annal. Typogr. Tom. III. pag.* 205-228, *Edit. secundae.*

Genua. In dit zelve Jaar 1474 is ook te *Genua* de Boekdrukkery geoeffend geweest, zynde aldaar gedrukt: *Supplementum Summae quae Pisanella vocatur: Januæ per Matthiam Moravum de Olmuntz, et Michaëlem de Monacho. X. Kal. July* 1474, *in fol.* Van minder bekende Steden, daar Drukkeryen opgekomen zyn, zullen wy geen gewag maaken.

Eslingen. Anno 1475 vind men een Boekdrukkery in de vrye Ryksstad *Eslingen* in Schwaben, alwaar gedrukt is: *Petri Nigri Tractatus contra perfidos Judaeos de conditionibus veri Messiae ex Textibus Hebraicis ------ per Fratrem Petrum Nigri, qui ipso corrigente impressus est per discretum ac industriosum virum Conradum Fyner de Gerhussen in Eslingen Imperiali Villa ac completus Anno* 1475. *Die sexta Junii*, in Fol.

Cassel. In de Landgraaflyk Hessise Residentie-

Stad

Stad *Cassel* is in het zelve Jaar gedrukt: *Pantalionis Vitae Sanctorum : Deo gratias. Per clarissimum Medicum et Philosophum Dominum Magistrum Pantalionem, perque Johannem Fabri Gallicum, egregium Artificem, de Vitis Sanctorum Patrum Volumina in Casellarum Oppido feliciter impressa sunt. Anno Domini M. CCCC. LXXV Herois Calidoney luce penultima Mensis Augusti. Amen*, in fol. Mr. *Marchand* wil te vergeefs *Histoire de l'Imprim. Partie* I. pag. 68 uit dit *Cassel* de Stad *Cashel* in *Yrland* maaken; want toen ter tyd was (1) de Boekdrukkery zelfs in in Engeland eerst opgekomen; (2) is het gemelde Boek maar in Duitse Bibliotheeken te vinden, gelyk de Heer *Lesser Typogr. Jubil.* pag. 50 betuigt één in de *Sellise Bibliotheek* te *Göttingen* gezien te hebben.

Hanau. Anno 1475 heeft ook de Stad *Hanau* vruchten van de Drukpers uitgelevert, zynde aldaar in het gemelde Jaar uitgekomen: *Pelwarti à Temeswar Pomerium Sermonum*; zo dat *Mr. Marchand* grootelyks mis heeft, wanneer hy *Hist. de l'Impr. pag.* 93 eerst in 't Jaar 1499 aan die Stad een Boekdrukkery toestaat.

Hagenau. Blaubeuren. Ook zyn in dit zelve Jaar te *Hagenau* in de Elzas en te *Blaubeuren* in Schwaben, en elders Boekdrukkeryen geweest. *Histoire de l'Imprim. Partie I.* pag. 66, 67.

Brussel. Te *Brussel* is in het Jaar 1476 gedrukt, zonder naam van den Drukker: *Arnoldi Geilhoven, seu de Rotcrodamis Gnotosolitos, sive Speculum conscientiarum* in Fol.

Brugge. Te *Brugge*: *Boccace du Dechiet des nobles Hom-*

Hommes et cleres Femmes, par Colard Mansion, in Fol.

Delft. Anno 1477 is te *Delft* uitgekomen: *Biblia Belgica*: Dese jegenwoerdige Bybel mit horen Boecken / ende elc Boeck mit alle syn Capitelen / by eenen notabelen Meester wel overgesett wt den Latine in Duytsche / ende wel naerstelyk gecorrigeert / ende wel gespelt: was gemaect te Delft in Hollant / metter Hulpen Gods / ende by ons Jacob Jacobssoen ende Mauricius Yemanssoen van Middelborch / ter eeren Gods / ende tot stichtigheyd ende leeringhe der Kersten gelovighen Menschen. Ende word voleynt in 't Jaar der Incarnatien ons Heeren duysent vier hondert zeven ende 't zeventich den thienden Dag der Maent Januario.

SICILIEN. Palermo. In het gemelte Jaar 1477 vind men de Boekdrukkery reeds te *Palermo* in *Sicilien*, alwaar *Johannes Nasonis Consuetudines felicis Urbis Panormi apud Andream de Wormatia* in 4to. gedrukt zyn.

Modena. In de Hoofd- en Residentie-Stad van het Hertogdom *Modena* is niet minder in dat Jaar een Boekdrukkery bekend geworden, zynde daar uitgegeven: *St. Augustini Sermones de Informatione Regularis Vitae: impressi Mutinae per me Baldaserem de Struviis, Impressorem Mutinae, Anno nativitatis Domini nostri Yhesu Christi Millesimo CCCC LXXVII. Die XXII. Mensis April*, in 4to.

Geneve. Welken onderscheid tusschen het *Gereformeerde Geneve* in onze dagen, en het *Roomse Geneve* in dien tyd, zy, zal men

best

best konnen zien uit den Titel van het volgende Boek, Anno 1478 aldaar gedrukt: *Le Livre de Sapience, traduit du Latin de Guy de Roye, Archevêque de Sens, par un Religieux de Cluny, pour les simples Prestres, qui n'entendent, ni le Latin, ni les Ecritures: imprimé à Geneve le 9 Jour d'Octobre* 1478, in Fol. Een oprechte bekentenis voorwaar, van de gesteldheid der *Clergie*, ik laat staan der *Lecken*, in dien tyd! By gelegenheid van de Stad *Geneve*, om dat de zo geleerd- als vermaarde *Robertus Stephani* zich aldaar Anno 1552 begeven heeft, en 1559 overleden is, zal ik maar met een woord gewag maaken van die allervermaardste Boekdrukkers-Familie der *Stephanorum*, en dat daarvan *Almeloveen* en *Maittaire* de Historie geschreven hebben. Ziet *Maitt. Annal. Typogr. Tom. II.* pag. 395 en pag. 438, seqq.

Stutgard. Wat ik van de Residentie-Stad van het Hertogdom *Wurtemberg*, *Stutgard*, alwaar ik in de tyd van den Beyersen Oorlog eenige en wel de beste Jaaren van myn leven doorgebragt heb, zeggen zal, weet ik niet; alzo ik zie, dat *Marchand* in *Histoire de l'Imprimerie*, *Partie I.* pag. 70, een Boek aanhaald, het welk aldaar Anno 1478 zoude gedrukt zyn, voerende tot Titel: **Nicolai von Wyle verschiedene Schrifften/ so theils aus den Lateinischen verdeutschet/ theils eigenhändig aufgesetzet sind. Stutg.** 1478. Maar (1) zulk een Hoogduitschen Styl is in dien tyd niet gebruikelyk geweest; (2) noch de Heer *Clessen*, Diaconus te Ludwigsburg, in zyn **Drittes Jubel-Fest der**

Buch-

Buchdrukker-Kunst / noch de Heer *Rieger*, Pastoor te St. Leonhard te Stutgard, in de *Voorrede* voor het gemelde Tractaat, melden daarvan niet het minste, en de laatste schynt pag. 46 van geen Drukkery te *Stutgard* voor 1486 te weeten.

Nimwegen en Zwol.

Anno 1479 heeft de Boekdrukkery wederom in twee vermaarde Nederlandse Steden, *Nimwegen* en *Zwol*, zig neêrgezet, zynde toen in de eerste Stad uitgegeven: *Engelberti Cultificis Epistola Declaratoria Privilegiorum Fratrum Ordinum Mendicantium contra Curatos Parochiales*, *et Epistola de Simonia vitanda in Receptione Novitiorum. Impresse Noviomagi per Johannem de Westphalia die 9 July*, in 4to. En te *Zwol* zonder naam van den Boekdrukker: *Hugonis de S. Charo Sermones de Tempore et de Sanctis*, *Zwollis* 1479 in 4to. *Lubbertus Rensink* is misschien de eerste Drukker aldaar geweest, en men kan niet bedenken, waar om hy zyn Naam niet in de Werken, die hy uitgaf, gemeld heeft.

Cosenza, Pignerol en Novi.

In dit zelve Jaar zyn ook in Italien te *Cosenza*, *Pignerol* en *Novi* Drukkeryen geweest en bekend geworden: Ziet *Hist. de l'Imprim. Partie* I pag 71.

Thessalonica.

Na *Thessalonica* moet omtrent dien tyd een Boekdrukkery van *Venetien* door de Joden overgebragt zyn, vermits in het gemelte Jaar 1479 aldaar aan 't licht is gekomen: *Rabbi Mosis Maimonidis More Nevochim*, *sive Doctor perplexorum* in fol.

Antwerpen.

Omtrent het zelve Jaar is het toen reeds door zyn Koophandel vermaard en naderhand door zyn schoone Boekdrukkeryen noch

noch vermaarder gewordene *Antwerpen* met een Drukpers voorzien geweest, zynde aldaar uitgekomen *Joannis Mesüe Opera Medica Antuerpiae* 1479, in fol., zonder naam van den Drukker. De eerste Boekdrukker aldaar evenwel schynt geweest te zyn *Gerardus de Leeuw*. De vermaardste van de Boekdrukkers aldaar is geweest *Christophorus Plantinus* van Anno 1555 tot 1589.

Zommige van de eerste Boekdrukkers zyn machtig ryk, andere daar en tegen arm geworden, en onder deeze laatste behoord beneffens *Sweinheim* en *Pannartz* te *Romen*, *Bomberg* te *Venetien* en *Oporinus* te *Bazel*, ook die goede, eerlyke en naarstige *Plantinus*: Hy had alle dagen 16 Perssen gaande, en zyn voornaamste Werk is de *Biblia Polyglotta Ariae Montani in V. Tomis*, *Anno* 1571 op kosten van den Koning in Spanjen *Philippus* II. gedrukt; en dit niet tegenstaande heeft hy een Voorbeeld moeten worden van de waarheid van het zeggen, *dat om ryk en gelukkig te worden, Konst, vlyt, naerstigheid en zelfs gunst der Grooten, en alle gelegendheid om het te konnen worden, niet genoeg zyn*. *Johann Moretus*, desselfs tweede Schoon-zoon, en *Balthazar Moretus*, de Zoon van deeze, hebben zyn Boekdrukkery aldaar voortgezet, en desselfs eerste Schoon-Zoon *Franciscus Raphelengius* heeft zig met een gedeelte daar van Anno 1585 na *Leiden* begeven en aldaar gestabileert. Ziet daar van *Maittaire Annal. Typogr*. Tom. III. pag. 545, seqq.

Amsterdam. Het geen my grootelyks verwonderd,

is, dat noch *Scriverius*, noch *Maittaire*, noch *Lesser*, noch *Marchand*, niet in het minste melden, wanneer de Boekdrukkonst in de Waereldberoemde Stad *Amsterdam* 't eerst opgekomen is, zynde nochtans bekend, dat die Konst aldaar zedert langen tyd gebloeid heeft en noch bloeid. Na alle waarschynelykheid moet ze 'er evenwel wegens de nabyheid van *Haerlem* heel vroeg gebragt zyn; maar wanneer eigentlyk, heb ik niet konnen ontdekken. Ondertusschen zyn de Amsterdamse Boekdrukkeryen van *Blaauw* en *Elzivier* meer als te bekend. Ik heb wel een Latynse Beschryving der Kerken van *Romen*, Anno 1500 gedrukt, gezien, waar achter staat: *Impressum Romae per Martinum de Amsterdam et Joannem besiken Almanos, Anno* M. CCCCC *die* XII. *Mensis Julii*. Maar of men daar uit besluiten mag, dat die Drukkers te *Amsterdam* de Boekdrukkonst geleerd hebben, en van daar na *Romen* ter woon gegaan zyn, mogt men wel *waarschynelyk*, maar niet *zeeker* besluiten. Men vind voor het overige een Boek van het Amsterdamse Mirakel Anno 1518 aldaar gedrukt.

Heidelberg. Anno 1480 heeft de zeer oude Keurvorstelyk-Paltzise Residentie-Stad en Universiteit *Heidelberg* proeven van de by haar bevindelyke Boekdrukkonst uitgelevert, zynde in het zelve Jaar gedrukt: *Jodoci Galli Opusculum* Nosce te ipsum *inscriptum*. De Fataliteiten, dewelke deeze goede Stad Anno 1622, 1689 en 1693 zyn overgekomen, zyn niet genoeg te beklagen. *Comme-*

melinus is hier de vermaardste Boekdrukker geweest.

Leipzig. In dit zelve Jaar heeft ook dat van zyne Missen, Hooge-School, heerlyke Gebouwen, en galante Levensmanier vermaarde *Leipzig* bewyzen van de aldaar opgenomene Boekdrukkonst gegeven, hebbende de eerste Boekdrukker aldaar, *Conrad Kacheloven, Johannis Witmanni Numerorum Doctrinam* gepubliceert. Van de verdere Historie der Boekdrukkonst en Boekdrukkers van die Stad geeft een uitvoerlyk bericht *Johann Immanuel Muller* in zyne *Incunabula Typogr. Lips.* of Leipziger Buchdrukkeren nach ihrer ersten Beschaffenheit. Leipzig 1720, in 8vo. Men komt nu aldaar zelfs de *Hollandse Drukken*, die al zedert twee Eeuwen de beste zyn, zeer naby.

Weenen. Anno 1481 is de Boekdrukkery in de Oostenrykse Hoofd- en Keizerlyke Residentie-Stad *Weenen* opgenomen geweest, vermits men aldaar, zonder Naam van den Drukker, uitgegeven vind: *Nicolai de Clemangis de Lapsu et Reparatione Justitiae Tractatus ad Philippum Burgundiae Ducem*, in 4to. Deeze *Philippus* was de Zoon van Keizer *Maximiliaan I.*, en de Vader van *Carolus V.*, Keizer en Koning van Spanjen.

Wurtsburg. In het zelve 1481 Jaar is ook te *Wurtsburg* in Frankenland uitgekomen: *Missale secundum Usum Ecclesiæ Herbipolensis &c.* per *Jorium Ryser*, in fol.

Lignitz. Te *Lignitz* in Silesien is in het zelve Jaar ten voorschyn gekomen: *Fratris Hermanni Dialogus*, zonder naam van den

N Druk-

Drukker: Maar wanneer in de Hoofdstad van dat Vorstendom, *Breslau*, de Drukkery opgekomen is; daar van heb ik noch geen narigt konnen vinden.

In de Jaaren 1480 en 1481 is de Boekdrukkonst noch in verscheide Steden van Italien bekend geworden: Ziet *Histoire de l'Imprimerie* Partie I. pag. 73--76.

Sarragosse. Anno 1482 vind men te *Sarragosse*, Hoofdstad in Arragonien, gedrukt: *Johannis de Turre cremata Expositio brevis et utilis super toto Psalterio, Caesaraugustae*, 1482, in fol.

Sivilien. Te *Sevilien* is in het zelve Jaar uitgekomen: *Suma de Geographia por Martin Fernandez Denciso* en Sevilla, 1482, in fol.

Pisa. Te *Pisa* zyn in het zelve Jaar uitgegeven: *Francisci de Accoltis Consilia*, in fol.

Erffurth. De Hoofdstad van Thuringen, *Erffurth*, die ook met een Hooge-School van ouds verciert is, heeft omtrent het gemelde Jaar een nieuwe luister door de Boekdrukkonst ontfangen, zynde daar gedrukt: *Lutreus de Anima. Erfurti* 1482.

Gent. Anno 1483 heeft de Stad *Gent* insgelyks een bewys van deeze opgenomene Konst gegeven, zynde aldaar gedrukt: *Guillermi Parisiensis Episcopi, uncti et ungentis Magistri, Rhetorica Divina----Impressa Gandavi per me Arnoldum Cesaris* (de Keizere) *Anno Dni. M.CCCC.LXXXIII. XI. Kal. Sept.* in 4to.

Cuilenburg. Dat in het zelve Jaar *de Spiegel der Behcudenisse* te *Cuilenburg* door *Johan Weldenaar* in 4to. herdrukt is, hebben wy reeds boven gemeld.

Memmingen. Welke Steden ik ook, om niet al te wydloo-

loopig te zyn, moet overslaan, kan ik doch niet voorby, hier, by het Jaar 1483 gewag te maken van de vrye Ryks-Stad *Memmingen*; om dat ik daar Anno 1718 by uitstek van Hoog en Laag eenige weeken lang ben onthaald geweest, en om dat in die Stad de oude Duitse trouw, eerlykheid en oprechtheid noch huisvest; weshalven ik dezelve altoos veel zegen toewensch: Aldaar nu is Anno 1483 gedrukt: *Henrici de Hassia Regulae ad noscendum discrimen inter peccatum mortale et veniale*, *et Antonini Opus de eruditione Confessariorum*, in 4to., zonder Naam van den Boekdrukker.

Maagdeburg. Te *Maagdeburg* is in het zelve Jaar uitgekomen: *Officium Missae*, in 4to.

ZWEDEN. Stokholm. Nu vinden wy ook al de Drukpers in *Zweden*, zynde aldaar in desselfs Hoofdstad *Stokholm* gedrukt: *Dyalogus Creaturarum moralisatus*, *impressus Stokholmiae à Johanne Snell*, *Artis Impressoriae Magistro*, *Anno* 1483, in 4to, Van den voortgang der Boekdrukkonst in *Zweden* zyn na te zien: *Fabiani Torneri Historia Artis Typographicae in Suecia*, Upsal. 1722, in 8vo. En *Joh. Almandri Typographicae Artis in Suecia Historia*. *Rostochii* 1725, in 8vo.

Berlyn. In het Jaar 1484 is de Boekdrukkery, om van eenige andere Steden niet te spreeken, in de Hoofd- en Residentiestad der Keurvorsten van Brandenburg, nu Koningen van Pruyssen, *Berlyn*, bekend geworden, zynde aldaar in de Hollandsche Taal (het welk aanmerkelyk is) gedrukt: **Bibelsche ende andere Historien en Medi-**

tatien / geschreven door Otten van Passau van St. Franciscus Orde in den Jare 1386; ende ghedrukt tot Berlin 1484. in 4to. Het welk een bewys is, dat de *Nederduitse Taal* toen noch meer in Duitsland gemeen geweest is als nu; ja men vind zelfs Boeken omtrent dezelve tyd in die Taal te *Mentz* gedrukt. De Heer Marchand geeft *Hist. de l'Impr. pag.* 80, dit Boek als te *Haerlem* gedrukt aan; maar zonder bewys.

Koningsbergen. Te *Koningsbergen* in Pruissen zullen reeds in 't Jaar 1481 *Fabulae Æsopi, per Dominicum de Nivaldis*, uitgekomen zyn.

Salamanca. Anno 1485 is de Boekdrukkonst in *Spanjen* tot aan *Salamanca* doorgedrongen, alzo men daar gedrukt vind: *Medecinas preservativas y curativas de la Pestilencia que significa el Eclipse del Sol del Anno M. CCCC. LXXXV. par Diego de Torres: emprentas en Salamanca M. CD. LXXXV.*, in 4to.

Regensburg. In de vrye Ryksstad *Regensburg* is Anno 1485 een *Duitse Bybel* in fol. uitgekomen.

Munster. Anno 1486 heeft de toen vrye Ryksstad *Munster* als een eerste vrucht der Boekdrukkonst by haar voortgebragt: *Statuta Provincialia et Dioecesana Monasteriensia. Monasterii Westphalorum* 1486, in 4to.

Messina. Te *Messina* in Sicilien is in het zelve Jaar gedrukt: *Historia Preliorum Alexandri Magni Macedonum Regis, Messanae*, 1486, in fol.

Toledo. De Stad, dewelke de Zétel van den Primaat van Spanjen is, *Toledo* namentlyk, heeft in het zelve Jaar uitgeleverd: *Petri Ximenes Confutatorium errorum contra Claves Ecclesiae nuper editorum, impressum Toleti,*

An-

Anno 1486. De eerste Boekdrukker is daar geweest een Duitser, *Pieter Hagembach.*

Murcia. Anno 1487 heeft noch een *Spaanse* Stad, namentlyk *Murcia*, in het bezit van een Boekdrukkery geweest, zynde aldaar uitgekomen: *El Valerio de las Historias Escolasticas y de Espana; con Capilation de las Batallas Campales. por Diego Rodrigues de Almela, Capellano de la Reyna Isabel. en Murcia, por Juan de la Roca* M. CD. LXXXVII. in fol.

's Hertogen-Bosch. In het zelve Jaar vind men ook een Boek gedrukt in *'s Hertogenbosch*, namentlyk: *Viginti Praecepta Elegantiarum Grammaticalium: Buscoducis* 1487, in 4to., zonder naam van den Drukker.

Wittenberg. Anno 1488 is te *Wittenberg* in Saxen, het welk voornamentlyk door hulp van de Boekdrukkonst weinigen tyd daarna *Romen* heeft doen siidderen en wankelen, uitgegeven: *Matthei Ludeci, Card. et Ecclesiae Havelbergensis Episcopi, Missale, h. c. Cantica, Precationes et Lectiones Sacrae, quae ad officium Missae cantari solent, II. Partibus, de Tempore, et de Sanctis: Wittebergae*, 1488, in fol. *Hans Lufft* is hier de vermaarde Drukker van de Werken van Dr. *Luther* geweest.

Brinn in Moravien. In het zelve Jaar word ook een Boek, te *Brinn in Moravien* gedrukt, gevonden, namentlyk: *Johannis de Thurocz Chronicon Rerum Hungaricarum ab ortu gentis et Rege Attila ad Corvinum Anno* 1484 *in inclita Terrae Moraviae Civitate Brunensi lucubratissime impressa finit felicius. Anno salutis* M: CCCC. Lxxxviii. *die* xx. *Martii.* in fol.

De Joden moeten al omtrent dien tyd een

Constantinopolen. Boekdrukkery van *Venetien* na *Constantinopolen* overgebragt hebben; vermits *Wolffius in Bibliotheca Hebr. Tom.* II. *pag.* 1364, het volgende Boek in het Jaar 1488 aldaar gedrukt te zyn meld: *Mikre Dardeki, seu Lectio parvulorum, hoc est, Lexicon Hebraicum, secundum Litterarum seriem dispositum. Constantinopoli*, 1488, in fol., en Anno 1490 is *Joseph Ben Gorion* aldaar gedrukt.

Bohemen. Anno 1489 heeft zig de Boekdrukkonst byzonder uitgebreid en huisvesting verkregen, eerstelyk, in *Bohemen*, alwaar men in dit Jaar gedrukt vind *Biblia Bohemica, impressa in Bohemia Anno* 1489, *seu* 18vo. *Uladislai Bohemiae Regis*, in fol.

PORTUGAL. Lissabon. Ten tweede, in *Portugal* en desselfs Hoofdstad *Lissabon*, zynde aldaar gedrukt: *Rabbi Moschis Nachmanidis Commentarius in Legem. Ulyssipone in Ædibus R. Arba. Anno Judaico* 5249. *Christiano vero* 1489 *Mense Af.* in fol.

Pampelone. Ten derde, in *Navarra*, en desselfs Hoofdstad *Pampelone*, alwaar uitgekomen zyn: *Petri de Castrobel Commentarii in Symbolum Athanasianum. Pampilone* 1489.

Lerida. De Stad *Lerida* in Catalonien heeft in het zelve Jaar insgelyks een Drukkery gehad, en ten voorschyn gebragt: *Petri de Castrobel Commentarii in varios Philosophorum Libros. Ilardae* 1489.

Avignon. Die Stad, dewelke den *H. Stoel te Romen* in de voorgaande XIV. Eeuw zo fataal voor een tyd van 70 Jaaren geweest heeft, namentlyk *Avignon*, bezat in het gemelde Jaar 1489 ook een Boekdrukkery,

en

en toonde daar van als een eerste vrucht: *Arnaldi Badeti Tractatus de Mirabilibus Mundi ejusque compositione: Avenione* 1489, in 4to.

Capua. Het vermakelyke *Capua* in het Koningryk *Neapolis* gaf aan 't licht: *Breviarium Capuanum, editum Capuae Anno* 1489, in 8vo.

Ingolstad. In *Duitsland* vind men de Boekdrukkonst noch in twee Steden in het zelve Jaar gestabileert, namentlyk te *Ingolstad* in *Beyeren*, alwaar uitgekomen is: *Thomae à Kempis de Imitatione Christi Opusculum.*

Constans. En in de toen noch vrye Ryksstad *Constans* in *Schwaben*, alwaar gedrukt is: *Aureus Libellus de duobus Amantibus, ex Boccatio, Constantiae*, in 4to.

Zamora. Anno 1490 is een Boekdrukkery geweest in *Spanjen*, te *Zamora*, waar uit in het gemelde Jaar ten voorschyn gekomen zyn: *Los Evangelios, desde aviento, hasta la Dominica in Passione, traducidos en Lengua Castellana, por Fray Juan Lopez de la Orden de San Domingo*, in fol.

Madrid. Anno 1491 heeft de Boekdrukkonst in de Koninglyke Hoofd- en Residentie-Stad van Spanjen *Madrid* haar Residentie genomen en een Proefstuk van zig getoond met het uitleveren van *Alphonsi Tostati Opera, per Paulum de Colonia, Johannem Pegnitzer de Nuremberg, le Grand et Thomam*, in fol. Mr. Marchand maakt wel eenigen twyffel over dit Boek, by *Maittaire Annal. Typ. Tom. I. pag.* 531, en geeft dierhalven in zyn *Histoire de l'Imprimerie* Part. I. pag. 92, eerst Anno 1499 aan een Drukpers in die Hoofdstad plaats; doch *Maittaire* heeft pag. 537

noch een ander Boek, in het zelve Jaar aldaar gedrukt, namentlyk *Alphonsi Palentini de Synonimis*, &c., en pag. 538 noch twee, het eerste door eenige, en het ander door alle de eerstgenoemde Boekdrukkers gedrukt, *Floreti I. pars per Paulum de Colonia et Johannem de Nuremberga: Floreti II. pars per Paul. Colon. et Job. Pegnizer et Magnum* (le Grand) *et Thomam Alemannos*, en pag. 541 noch een, namentlyk *Didaci Dezæ Tractatus varii*, bygebragt; waar uit wederom blykt met hoe groote onachtzaamheid die *Histoire de l'Imprim.* na zo langen tyd tot het overzien gehad te hebben, geschreven is.

Hamburg. De vermaarde Koop- en Hanzee-Stad *Hamburg* heeft in het Jaar 1491 ook haar roem met het opneemen van die Konst vermeerderd, zynde aldaar gedrukt: *Laudes B. Mariæ Virginis, per Johannem et Thomam Brochardum*, 1491, in fol.

Luneburg. De Stad *Luneburg* heeft Anno 1493 haare eerstelingen van die Konst voortgebragt met het uitgegeven van *Thomas de Kempis de Imitatione Christi et de contemtu omnium vanitatum Mundi*, en *Tractatulus Venerabilis Magistri Johannis Gerson de Meditatione Cordis, Luneburch, impressus per me Johannem Luce, anno Dñ.* M. CCCC. XCIII. XXI. *Die Mensis Maji*, in 4to.

De zogenoemde *Zilver-Druk* der *Sternen*, die in de voorgaande Eeuw aldaar beroemd zyn geweest, is noch in Duitsland zeer gezocht.

In dit zelve Jaar 1493 is de Boekdrukkonst

DENEMARKEN. Koppenhagen. konst ook na de Koninglyke Hoofd- en Residentie-Stad van *Denemarken*, *Koppenhagen* overgebragt; alwaar gedrukt zyn: *Regule emendate correcteque Hafnye de figuratis Constructionibus Grammaticis, ex diversis partibus sacre Scripture ac Poëtarum: impresse Hafnye, per Gothofridum de Ghemen. Anno* 1493.

Freyburg. Niet minder vind men in het gemelde Jaar een Boekdrukkery te *Freyburg* in *Brisgauw*, alwaar gedrukt zyn *S. Bonaventuræ Commentarius in Sententiarum Libros, per Kilianum*, in fol. *En Spiegel der wharen Rhetorica. Freyburg in Brisgauw*, 1493, in fol.

Leiria. Anno 1494 is te *Leiria* in *Portugal* uitgekomen: *Rabbi Levi Ben Gerson Commentarius in Prophetas priores, Hebraice, Leiriæ*, 1494, in fol.

Complut of Alcala des Henares. Te *Complut*, of *Alcala des Henares*, is in het zelve Jaar gedrukt; *Gabriël Vasquez de Cultu adorationis*, in 4to.

Valadolid. Anno 1495 heeft de Stad *Valadolid* in *Spanjen* een Drukpers gehad, zynde aldaar gedrukt: *El Nacimiento, y primeras Empresas del Conde Orlando, traducidas en Castellano por Pero Lopez Henriquez de Catalajud: en Valadolid* 1495, in 4to.

Granada. Te *Granada* is Anno 1496 uitgekomen: *Franciscus Ximenius de Vita Christiana.*

Schoonhoven. Anno 1497 vind men te *Schoonhoven* gedrukt: **Oeffeninge van der Passie ons Heeren.** *Schoonhoven*, 1497, in 8vo.

Leiden. In het zelve Jaar is te *Leiden* uitgekomen: **Hier begint een goede Oefeninge van den Leven ons Heeren Jhesu Christi: ghe-**

prent te Leyden/bi mi Hugo Jāſſoen van Woerden aen die Viſchmarckt/ in 't Jaer ons Heren M. CCCC. eñ XCVIJ. in 8vo.

Schiedam. Anno 1498 is te *Schiedam* gedrukt *Johannis Brugmanni Vita Sanctæ Lidwinæ ſive Lidwigis, Batavis Lydwyt, Virginis Schiedamenſis*, in 4to.

Engeddi. Omtrent Anno 1499 is de Boekdrukkonſt over de hoogſte Alpiſe Gebergtens tot in de diepſte Valleijen der *Grizons* doorgedrongen, en heeft zich te *Engeddi* nedergelaaten, alwaar gedrukt zyn: *Biblia Latina cum gloſſa ordinaria, Poſtillis Nicolai de Lyra &c., edita Valle Engedi vulgo Engebal, cura Conradi Leontorii*, in Fol. VII. Vol. Want alhoewel het Jaargetal daarby niet uitgedrukt is, mag men het evenwel uit de Naam van den Drukker veilig beſluiten, hebbende de daar gemelde *Conradus Leontorius* reeds Anno 1481 te *Neuremberg* Werken gedrukt, van waar hy zich waarſchynlyk wegens de menigte der Boekdrukkeryen, die aldaar opquamen, na een plaats, alwaar dezelve noch niet bekend was, begeven heeft, gelyk in dien tyd meer andere Boekdrukkers gedaan hebben.

Het is my voor het overige leed, dat ik hier te Land geen narichten vinde, en alzo ook niet melden kan, wanneer de Boekdrukkonſt te *Zurich* en in andere Steden van *Zwitzerland* bekend is geworden: In de gemelde Stad *Zurich* is in de XVI. Eeuw de Boekdrukkery van *Froſchover*, wegens deſſelfs nette en zuivere Druk, zeer

vermaard geweest, en hy heeft aldaar Anno 1530 een *Hoogduitse Bybel* uitgegeeven.

POOLEN. Cracou. Anno 1500 heeft die edele Konst ook onder de *Edele Poolse Natie* een woonplaats in de Hoofdstad *Cracou* gekregen, zynde aldaar gedrukt: *Ciceronis ad Herennium Rhetoricorum Libri IV. cum Raphaëlis Regii Praefatione, et Oratio pro Q. Ligario. Cracoviae Anno* 1500, in 4to.

Deeze onze Lyst, gelyk wy kortheids halven veele Steden en Plaatsen daarin hebben moeten overslaan, alzo kan ze buiten twyfel ook hier en daar verbéterd en getoond worden, dat in verscheide aangehaalde Steden de Boekdrukkonst vroeger is geoeffend geweest, als wy gemeld hebben.

Rusland. In het verre uitgestrekte Ryk van *Rusland* vind men de Boekdrukkonst onder de Regeering van Czaar *Iwan Wasilowitz*, omtrent het Jaar 1560, in de Hoofdstad *Moscou* gestabileert: De gemelde Czaar van die Konst veel gehoord en verscheide gedrukte Boeken onder oogen gekregen hebbende, kreeg een groote begeerte, dezelve ook in zyn Ryk te hebben, en confereerde daar over toen met den Aarts-Patriarch van Rusland, *Macario*: Deeze was over dit voorneemen van zyn Souverein zo verheugd, dat hy tot hem zeide: *Deeze raad en goede gedachten heeft God U ingegeeven; van boven is dit goede voorneemen in U opgekomen.* Waarop die Monarch resólveerde, een Boekdrukkery op zyn eige kosten op te rechten, committeerende daar toe *Iwan Hoederson* en *Pieter Timiofiosson*,

de

dewelke van Anno 7061 tot 7072 na de Russise Jaar-Rekening, tellende het Jaar der Waereld 5508 als het Jaar der Geboorte van Christus, en dus over 10 Jaaren daar mede bezig geweest zyn, en ze toen in staat gebragt hebben, drukkende voorts verscheide Boeken van de H. Schrift, en anderen.

Anno 1580 was al te *Ostrogen*, een ander Russise Stad, een Boekdrukkery, waar in de Bybel in de *Russise* of *Slavoonse Taal* gedrukt is: Vervolgens zyn in *Kiow*, *Tschernigow* en andere Plaatsen van dat Ryk Boekdrukkeryen opgerecht geworden; doch door de volgende troublen in *Rusland*, onder de valse *Demetriussen* van Anno 1600 tot 1650 zyn de zaaken wederom in verval geraakt.

Maar als Czaar *Petrus* I. naderhand met recht en verdienste PETRUS MAGNUS *Keizer aller Russen* genoemd, jegens het einde van de voorgaande Eeuw en vervolgens meermaalen in zyn leeven, reizen door *Europa* en tot in *Italien* en *Vrankryk* deed, en zig zelfs eenige Jaaren te *Amsterdam* en *Zaandam* ophield, om de *Scheeps-Timmer-Konst* te leeren, heeft hy ook de Boekdrukkonst in zyn Ryk gerestabileert, en gantsch *Rusland* door deeze en andere Konsten en Weetenschappen vernieuwt, en alle zaaken aldaar een nieuwe en beeter gedaante gegeven, waar door hy zig om zyn Ryk best gemeriteert, en in de gantsche Waereld onsterfelyk roemruchtig gemaakt heeft. In waarheid, men zal in de Historien geen Vorst vinden, behalven *Alexander Magnus*, *Julius Cæsar*, en zyn tegenwoor-

woordig glorieuselyk regeerende Rooms-Keizerlyke Majesteyt *Carel* VI., die zo veele en groote Reizen gedaan heeft, maar altoos geen, die in zo korten tyd zo groote dingen heeft uitgevoerd en zyn Ryk zodanig veranderd en verbeeterd. Deeze heeft t'Amsterdam zo veel Letteren laaten gieten en na *Petersburg* ter scheep transporteeren, dat daar mede *de geheele Bybel* in *de Hollandse* en *Russise Taalen* kan gezet en gedrukt worden, zo dat alle de Vormen staande blyven, zynde al daar van eenige duizend Exemplaren gedrukt.

De tegenwoordig glorieuselyk regeerende *Noordse Semiramis*, *Anna*, *Keizerin aller Russen*, in desselfs glorieuse Voetstappen in allen deelen getreden zynde, bloeit tegenwoordig de Boekdrukkonst te *Petersburg* zo goed als in eenig ander Stad, komende alle Jaaren veel schoone en geleerde Werken daar ten voorschyn.

Die van deze merkwaardige zaaken breeder berigt verlangt, kan dezelve vinden in *Johannis Petri Koblii*, Professor te Petersburg, *Introductione in Historiam et Rem Literariam Slaverum*, en in zyn *Historia Critica Versionum Slavonicarum maxime insignium*, of by gebrek van die, in het Extract, het welk de *Acta Eruditorum Lipsiensia Latina*, *Anno* 1729, *pag.* 508 *et seqq.* daar van geven: En in *Heinsii Kirchen-Historie Tom.* II. *pag.* 497, *seq.*

Van de gantsch verscheide en verschillende *Schryf-* en *Druk-Letteren* der zeer oude *Slavonis-*, *Wendis-*, *Croatise Taale*, die zig

van

van *Croatien* en *Illyrien* of *Dalmatien* door *Hongaryen*, *Bohemen*, de *Lausitz*, *Poolen* en *Rusland*, uitstrekt, welkers Taalen maar altemaal zo veel verscheide *Dialecten* van een en dezelve Taal zyn, en van derzelver Letteren verdeeling in de *Cyrillise* en *Glogolitise*, kan de begeerige Lezer een kort doch lezenswaardig berigt vinden in de *Voorreden* van *Clessens* Drittes Jubeljahr der Buchdruckkunst / *pag.* 29 en 30, en in *Lessers Typographia Jubilans*, *pag.* 162---168. En wydlooper in *Adami Boboriz Arcticis Horulis succisivis de Latino-Carniolana Litteratura ad Linguæ Latinæ analogiam accommodata, unde Moscoviticæ, Rutenicæ, Polonicæ, Bohemicæ et Lusaticæ Linguae cum Dalmatica et Croatica cognatio facile deprehenditur, cum Tabulis ad* Cyrillicam *et* Glogoliticam, Rutenicam *et* Moscoviticam *Ortographiam.* Witteb. 1584, in 8vo. En *Joh. Leonh. Frischii*, *Scholarum Berolinensium Rectoris*, *De Origine Characterum Slavonicorum*, en zyne *Continuatio Historiae Linguae Slavonicae*, te *Berlyn* gedrukt.

De zaak was wel waardig, dat iemand hier te land daarvan een uitvoerlyk berigt opstelde en uitgaf.

Voor het overige melden ons de narichten van *Petersburg* van dit 1740ste Jaar, dat de onlangs van daar na *Ispahan* te rug gekeerde Afgezant van den glorieuse Persiaanse Schach *Nadir* in 't byzonder de Boekdrukkery van die Russis-Keizerlyke Hoofd- en Residentiestad geadmireert had; het welk dan gelegenheid geven mogt, om die

die heerlyke Konst ook in *Persien* te doen opgaan, gelyk ze onlangs in *Turkyen* opgekomen is.

AMERICA. Dat door de *Spanjaarden* en *Portugeezen* Boekdrukkeryen in de Landen van *America*, onder hun Gebied behoorende, zullen overgebragt en noch tegenwoordig eenige derzelven aldaar in wezen zyn, is geen twyfel; alhoewel my daar van niets particuliers bekend is: Maar dat in de Landen die onder het Gebied van Groot-Brittannien aldaar behooren, Boekdrukkeryen zyn, kan ik als een zekere waarheid betuigen, vermits ik eenige Boeken aldaar gedrukt, en van daar door Reizigers overgebragt, gezien heb.

AFRICA. Dat ook in eenige Steden van *Africa*, als *Alexandria*, *Algiers*, &c., Boekdrukkeryen zullen te vinden zyn, kan men byna niet twyfelen, alhoewel ik daar van geen narigten heb.

Griekse en Armeense Boekdrukkeryen te Constantinopolen. Van de fataliteiten, dewelke de *Griekse Boekdrukkery* Anno 1627, en de *Armeense* Anno 1698 te *Constantinopolen* opgerecht, overgekomen, en hoe dezelve haast van de Turken vernield zyn, geeft de welgemelde Heer *Clessen* in zyn Drittes Jubeljahr der Buchdrukkunst / *pag.* 65 en 66 eenig berigt. De *Armeniers*, te Amsterdam woonende, hebben aldaar een zeer schoone Bybel in groot Folio in de *Armeense Taal* en met *Armeense Letteren* doen drukken, van dewelke buiten twyfel de meeste Exemplaren na *Armenien* zullen getransporteert zyn.

Na

BATAVIA, in Oost-Indiën.

Na *Batavia*, Hoofdstad van het Eiland *Java*, die men voor het *Oost-Indise Amsterdam* achten mag, is Anno 1668 een Boekdrukkery getransporteert, en zedert zyn aldaar verscheide Boeken in de *Maleise*, *Latynse* en *Nederduitse Taalen* gedrukt: Ziet *Georg Henric Werndly*, gewezene Prædicant op *Amboina* en nu Professor op het Illustre School te *Lingen*, *Maleise Spraakkonst*.

Op de Kust van Malabar, te Tranquebar.

Hoe en op wat wys Anno 1712 een Boekdrukkery van Latynse Letteren uit *Engeland* na *Tranquebar* getransporteert, en hoe vervolgens een *Maleise Boekdrukkery* Anno 1714 aldaar opgerecht is, kan men vinden in de **Berichten derer Tranquebarischen Missionarien**, te *Halle* in verscheide Jaaren uitgegeven, en in **de la Croze nachricht van dem Missions-Werk in Oost-Indiën.** En een Sommaris bericht daar van by den meergemelden Heer *Lesser*, pag 108--114.

Turksche Boekdrukkeryen te Constantinopolen.

Hoe wonderbaarlyk het eindelyk Anno 1728 gebeurd is, dat de *Turken* zelfs een Boekdrukkery in *Arabise* en *Latynse Letteren* niet alleen gedoogt, maar ook zelfs geholpen hebben, om ze op te rechten, is in verse geheugenis en veel daar van in de publyke Nieuws-Papieren en andere geleerde Berigten gemeld, en hoe dezelve, niettegenstaande de veele zwaarigheden, in stand gebragt, en niettegenstaande de dreigende gevaaren tot dato deezer, voor zo veel men weet, in stand gebleeven en grootelyks bevorderd is, vind men daar in gemeld; zo dat ik niet behoef daar van veel te zeggen. Die ondertusschen meer om-

stan-

standigheden daar van wilde weeten, kan dezelve vinden in *Kundmanni Raris naturæ et Artis* en *Heumanni aurora Musis amica Constantinopoli nuper orta*, als mede by den Heer *Lesser loc. cit.* pag. 100--108, en by den Heer *Clessen loc. cit.* pag. 66--69.

Dit verdiend ondertusschen onder de zeer opmerkelyke zaaken gereekent te worden; want zedert de opkomst der *Boekdrukkonst* heeft men wel nu en dan *enkele Persoonen* gevonden, die uit een zeldzame Caprice, deeze heerlyke Konst als schadelyk geacht en uitgekreeten hebben, gelyk wy daar van nu haast melden zullen; maar geen *gantsche Volkeren* hebben zig opgedaan, behalven de *Turken*, die dezelve niet alleen als zodanig geacht, maar ze ook verboden en onderdrukt hebben; En evenwel hebben ze het stuk nu beeter begreepen, en begonnen, zig anders jegens die Konst te gedragen, waar in ze ook apparent continueeren zullen, hoe langer en meer ze de groote nutte en zoete vruchten derzelver zullen gewaar worden, smaaken en genieten: En gelyk de *Boekdrukkery* onder de *Christenen* den weg gebaant heeft tot groote verbeeteringen in Kerk en Staat, en van Religie- en Burgerlyke zaaken, zo is te wenschen, dat het ook zo onder de *Turken* en in het generaal onder alle de *Mahometanen* gaan en geschieden mag.

Voor het overige heeft de meergemelde Heer *Lesser* in zyn *Typographia Jubilans*, gelyk van meer andere zaaken, alzo ook van *verscheide Particulieren*, dewelke *Boekdrukkeryen* gehad hebben, een zeer curieus narigt, van pag. 87 tot 98 aan de Waereld medegedeeld. Maar ik ben verwonderd, dat hy daarin ook geen gewag gemaakt heeft van de Boekdrukkery, dewelke de geestelyk geleerde en door

haare Schriften zeer vermaarde Juffrouw *Antoinette Bourignon* heeft gehad, en die haar in het Holsteinse door een niet al te pryselyke Religie-yver ontnomen is.

Uit dit weinige, het geen wy nu tot hier toe van de *Uitbreiding der Boekdrukkonst* gemeld hebben, blykt evenwel genoegzaam, *met hoe snelle Vleugelen van den Dageraad dezelve zig, na den aard des Lichts, over den gantschen Aardkloot verspreid heeft*; en gelyk dezelve nu alle andere Konsten en Weetenschappen bewaard, behoud en vereeuwigt; alzo heeft ze zig ook zelfs genoegzaam in staat gesteld, van nooit wederom te konnen verlooren gaan, of uitgedelgt te worden, dan met het gantsche Menschdom zelfs; het welk in niemands, dan Gods magt staat; maar het welk zyn Goedertierenheid en Menschlievendheid noch nooit toegelaaten heeft; noch ooit toelaaten zal: Zo dat nu deeze Konst beide zig zelfs en alle de anderen onsterfelyk gemaakt heeft.

IX. HOOFDSTUK.

Van de meenigvuldige en groote nutte en voordeelen, door de Boekdrukkonst aan het Menschdom in verscheide opzigten toegebragt.

Alhoewel van dit stuk reeds meest in alle Tractaten, van de *Boekdrukkonst* handelende, *iets*, en zelfs *veel*, gezegt en geschreven is; zo meen ik evenwel, dat noch niet het *principaalste*, noch het meeste; ik laat staan *alles*, gelyk ik ook niet doen kan, of zal, gezegt is.

Ik zal dan ook iets *op myn wys*, dat is, *grondig*,

dui-

duidelyk en *ordentelyk*, gelyk ik dit getuigenis van de Lezers *hoop*, ten minsten *poog*, te verkrygen, daarvan in het midden brengen.

Men kan deeze *nuttens* en *voordeelen* in *twee Classen* verdeelen, als (1) met voor te stellen, *van welke euvelen, ongemakken en moeilykheden de Boekdrukkonst het Menschdom verlost en bevryd heeft, en noch bevryd? (2) welke wezentlyke gemakken, voordeelen en weldaaden dezelve aan de Menschen in 't algemeen toegebragt heeft en noch toebrengt?* En, dat zo wel ten aanzien van het *lichaam*, of het *lichamelyke welzyn*, als ten aanzien van het *gemoed*, of het *waare welzyn van den Mensch*.

Onder die van de *eerste Classe* behoord *eerstelyk* en voor al, het welk, myns weetens, noch van niemand aangeroerd is:

Dat de Boekdrukkonst het ontstaan en opkomen van nieuwe, en by gevolg het vermeenigvuldigen van Taalen, en ook het verbasteren van de Taalen, ten eenemaal gestuit, gestremt en belet, en ons daarmede van de moeite bevryd heeft, van noch meer Taalen te leeren.

Voorwaar een groot en met geen geld te betaalen zynde voordeel! Voor de opkomste der *Boekdrukkonst* zyn verscheide, noch voor 12 à 1400 Jaren gantsch onbekende Taalen ontstaan, als de *Italiaanse*, de *Franse*, de *Spaanse*, de *Engelse*: En hoe zyn niet zelfs de oude en eerste Taalen door verloop van tyd veranderd en verbasterd, zo dat de Kinderen in het tiende Geslacht noch hunne Voorvaderen verstaan, noch die Voorvaderen hunne Kinderen zouden konnen verstaan?

Cicero betuigt, dat de *Leges Duodecim Tabularum*, die omtrent grote 500 Jaaren voor zyn tyd te *Romen* opgesteld waren, van byna niemand meer, zelfs niet van Rechtsgeleerden, verstaan wierden. Ja

laaten wy *Duitse*, *Franse*, *&c.* onze eige Taalen, hoe die omtrent 3 à 400 Jaaren voor de opkomst der *Boekdrukkonst* gesproken en geschreven zyn, in de daarvan overig geblevene Documenten nazien: wy zullen alle moeite hebben, om ze te verstaan; maar niet, wat zedert omtrent 200 Jaaren, als zo lang men ook eerst moet stellen, dat de *Boekdrukkonst* doorgedrongen en gemeen geworden is, zich geschreven bevind.

Het kan ook, volgens de natuur der menschelyke zaaken, niet anders zyn, als datze zich van tyd tot tyd grootelyks, en naar dat de omstandigheden zyn, meer of min veranderen en onder een andere gedaante vertoonen, of dat zich een *nieuwe Scene* om zo te spreeken opend en representeerd, en dat ook in de *Taalen*, ten zy het door iets gestuit word; zo zegt reeds *Horatius*:

Ut Sylvae foliis pronos mutantur in annos,
Prima cadunt: ita verborum vetus interit aetas,
Et juvenum ritu florent modo nata vigentque.
Multa renascentur, quae jam cecidere, cadentque
Quae nunc sunt in honore vocabula, si volet usus.

Een Taal veranderd voornamentlyk door de volgende dingen: *Eerstelyk*, door het uitvinden van nieuwe Konsten, daar nieuwe Konstwoorden en Spreekwyzen moeten en mogen gebruikt worden, en door het invoeren van nieuwe Gewassen, Stoffen, en andere tot gebruik dienende dingen: *Ten tweede*, door het vermengen van het eene Volk met het ander, geheel in Taal verschillende, en door langduurigen omgang met malkander: *Ten derde*, door overheersching, wannneer de Overwinnaar zyn Taal tot de publyke Taal maakt, en wil, dat alle publy-

blyke zaaken daarin zullen verhandeld worden; daar hy dan in 't eerst, wil hy anders verstaan worden, veel woorden en spreekwyzen van het overwonne Volk moeten laaten invloeijen, waardoor met'er tyd een geheel-andere Taal word: Men kan dit duidelyk zien in de tyden der *Longobarden*, en die van *Carolus Magnus*.

Doch alle deeze nieuwigheden en veranderingen in de Taal worden genoegzaam door de *Boekdrukkonst* geweerd of verholpen; vermids aanstonds aangetekend en in de Dictionarien bekend gemaakt word, wanneer en by wat gelegenheid dit of dat woord of spreekwys opgekomen en in gebruik geraakt is: En al gaan Menschen van verscheide Taalen nu met malkander om, zo spreekt evenwel, of d'een de Taal van den ander, of yder spreekt zyn eige Taal, en den ander verstaat hem daarin: Eindelyk, wanneer een Vorst over Volkeren van twee of meerderhande Taalen heerscht, zo gaan alle de publyke Acten in die tweederlei of meerderlei Taalen zonder vermenging uit: Zo dat nu yder Taal op zich zelfs blyft, met zo weinig veranderingen, datze apparent na verloop van veel duizend Jaaren noch omtrent dezelve zyn zullen, en konnen verstaan worden van die na duizend Jaaren leven in het geen voor duizend Jaaren geschreven of nu gedrukt is, en zo ook, indien dit gebeuren kon, het geen na duizend Jaaren geschreven word, van die geene, die voor duizend Jaaren geleefd hebben.

Ik vergenoeg my hier, dit en al het verdere maar met weinig woorden aan te roeren, gévende daarmede gelegenheid aan andere, om de zaaken verder na te denken, en breeder uit te voeren.

Ondertusschen kan men hier uit zien, hoeveel men reeds daardoor aan de *Boekdrukkonst* verschul-

digt is, dat men geen nieuwe Taal meer, als die reeds onder beschaafde en schryvende Volkeren geweest zyn of noch zyn, behoeft te leeren: En voornamentlyk zullen dit die geene best inzien, die door ondervinding weeten, hoe veel tyd en moeite'er aan vast is, om een Taal maar te leeren verstaan; noch meer, om daar in te konnen schryven, en eindelyk noch meer, om zich daarin mondelings, gaauw, bequaam en behoorlyk uit te drukken; of dezelve te konnen spreeken.

Ik kan hier niet voorby, aan te merken, van hoe grooten gewicht het zy, *een zeekere Taal*; het zy gelyk de *Latynse*, die het zedert veele Eeuwen geweest is, of de *Franse*, dewelke nu zedert een Eeuw omtrent, door ik weet niet welke *Mania*, of uitzinnigheid, in de plaats schynt te komen, of welke andere Taal eindelyk, als *een algemeene Taal*, of ten minsten, *als de Taal der Geleerden* te behouden; en ten dien einde by te brengen de woorden van den geleerden Autheur, die onder de naam van *Favoriti Norici*, *Observationes ad Gundlingii Discursus* onlangs uitgegeeven heeft, uit desselfs Præfatie, alwaar hy onder anderen hier van aldus schryft: *Quid enim futurum est, si hoc vernacula lingua in Academiis omnia dictandi et scribendi studium orbem pervagari pergat, nisi ut eruditorum per totam Europam commercium et brevi intercidat, et infinitus labor et necessitas omnium populorum linguas addiscendi imponatur, quum jam etiam soli Linguæ Latinæ longam et inutilem operam dari, calumniari et damnare non vereantur. Nulla posthac peregrinas Academias invisendi juventutis animos cupiditas et ardor incendet, sed intra suos cuique patriæ fines omnis proficiendi ratio continebitur: Non libri, de quacumque materia scripti in peregrinas terras transferri poterunt, sed intra tabernas incolarum suæ cujusque civitatis latere cogentur &c.* Ook

Ook moet ik hier by aanmerken, van wat schadelyken gevolg het zy, als men zich in zyn eige Taal wel en verstaanbaar uitdrukken kan, evenwel vreemde *Latynse*, of *Franse* woorden, tot oneer en bederf van zyn eige Taal, te gebruiken en onder dezelve te mengen; welke quaade gewoonte zedert veele Jaaren in *Duitsland* geregeerd heeft, maar nu evenwel afgekeurd is en van goede Schryvers met alle recht gemyd word.

Een tweede nut en voordeel van de eerste Classe is; *Dat de Boekdrukkonst de bedriegery van valse Schriften te smeeden en ze op de naam van een ander te stellen en uit te geven en de Waereld dus te misleiden, belet, of beteugelt heeft, dat ze zedert niet zo gemakkelyk, en zonder aanstonds ontdekt te konnen worden, te practisceren is.*

Het is bekend, met hoe veel valse, apocryphe en ondergeschove Boeken en Schriften de Waereld voor de opkomst der *Boekdrukkonst* is vervuld en bedroogen geworden. Om van niets anders te spreeken, hoe veel valse *Evangelia* en andere Stukken, *Brieven*, *Geschiedenissen*, *Constitutien*, *&c.* zyn niet onder de naam der Apostelen en heilige Mannen, kort na hun leeftyd, of ook reeds in dezelve uitgekomen? Zo dat zelfs de Apostel *Paulus*, het zy, dat hy maar voorgezien heeft, dat zulks eens zoude geschieden, of dat hy al ondervonden had, dat het geschied was, noodig geoordeeld heeft, de *Thessalonicensen* tegen dit bedrog te waarschouwen en te bewaaren, hen schryvende, dat ze in het stuk der nabyheid van den dag des Heeren, zig niet zouden laten in twyfel en in andere gedachten brengen, als ze van hem verstaan hadden, onder anderen ook niet *door een Brief als van hem geschreeven en uitgekomen*, 2 Thessal. 2: 2. En hy vond goed, de Christelyke Gemeentens een teeken te geven, waar by

ze de Brieven, die waarlyk van hem gedicteert waren (want met zyn eige hand heeft hy waarschynelyk geen meer van die geene, dewelke noch voorhanden zyn, geschreven, als den Brief aan de *Galaten*) van die geene, die valslyk op zyn naam en rekening gesteld wierden, konden erkennen en onderscheiden, namentlyk door de op 't laatst bygevoegde *eigenhandige Groetenisse* van den Apostel, 2 Thess. 3: 17, Col. 4: 18, 1 Cor. 16: 21.

Diergelyke list en slinkse streeken zyn niet alleen van eenige der *eerste Christenen*, onder dewelke de *piæ fraudes* maar al te gemoen geweest, en noch daar en boven van zommige als geoorloft geacht zyn, maar ook reeds lang te vooren van eenige *Jooden* gebruikt en gepractiseert geweest, die onder de naam van *Salomo*, *Esdras*, &c. verscheide Schriften uitgegeven hebben: En het schynt zelfs, dat eenige van de bekeerde, of liever de Christelyke Religie uiterlyk aangenomen hebbende Jooden dit misbruik eerst gepleegt en onder de Christenen gebragt hebben.

In de volgende tyden is die bedriegery noch gemeener geworden, zo dat byna geen vermaarde *Kerkvader* geweest is, op wiens naam en rekening men niet een en ander Geschrift gesteld heeft: En men heeft nu geheele Tractaten daar over moeten schryven en Regelen aanwyzen, hoe en waar door men de *echte* en *onechte Schriften* zoude konnen erkennen en onderscheiden.

Dit konstje heeft toen heel gemakkelyk konnen gepractiseert worden, om dat het eigenhandig Geschrift van een Autheur maar in de handen van weinig Persoonen zyn kon, alle de andere waren Copyen of Afschriften: Het eigenhandig Schrift, of *de eige hand* van een Autheur kon ook maar aan

wei-

weinige bekend zyn, en door het veelvuldig gebruik, of ook andere toevallen, raakten de eigenhandige Schriften der Autheuren uit de Waereld? Daar was het dan ligt voor een Bedrieger, een Geschrift op te stellen en te laaten uitgaan, als van die en die geschreven.

Maar nu door de *Boekdrukkonst* de Schriften van een Autheur by honderden en by duizenden van Exemplaren in de Waereld uitkomen, en dat meest by het leeven der Autheuren: Nu de Autheuren zelfs, of hunne goede Vrienden en Bekenden, een *Catalogus* uitgeven, van alle Schriften, die waarlyk van hen zyn: Nu door de meenigte der Exemplaren de *Styl en Schryfwyze* van iemand genoegzaam bekend word, en die dan zo ligtelyk niet van iemand in Werken van eenige uitgestrektheid na te bootsen is: Zo word door dit alles het *Crimen falsi*, of het *uitgeven van Schriften op de naam van een ander* niet alleen veel zwaarder en moeijelyker, maar is ook, als het gepractiseert word, gemakkelyk te ontdekken, en ook uit te vorschen, wie daar van de Autheur is, die dan als een *Falsaris* in Rechten kan vervolgt worden, daar hy zyn Straf voor een Recht en Justitie administreerende Overheid niet ontgaan zal.

Hier door is het dan geschied, dat de laatere Schryvers *Lutherus*, *Erasmus*, *Calvinus*, *&c.* niet te vreezen hadden, noch ook veel ondervonden en geklaagt hebben, dat men valse Stukken onder hun naam publiceerde. De bekende *Donatio Constantini M.* en veele diergelyken valse *Diplomata* zouden nu niet ten voorschyn komen of durven komen.

De *Anecdoten*, of zulke Schriften, die eerst na de dood van een Autheur op zyn naam van iemand uitgegeven worden, zyn nu ook gemakkelyker

 t'ont-

t'ontdekken, of ze waarlyk van hem zyn, ofte niet.

Het was maar te wenschen, dat de *Boekdrukkonst* ook aan de andere kant kon remedieeren aan een zeer gemeen geworden konstje, dat namentlyk zommige *Schriften onder geen, of een gefingeerde naam* in de Waereld doen uitgaan, waar van zy als de Autheuren geenzins durven noch willen bekend staan, ja integendeel het zelve opendlyk en hardnekkig ontkennen. Zo weet men, dat in onze dagen een zeker Tractaat is uitgekomen onder de Titel: *Advis aux Refugiez*, het welk men doorgaans als een Werk van den beruchten *Bayle* gehouden heeft, en noch houd, en het welk hy echter bestendig ontkend heeft, zo dat daar over noch getwist word: En daar zyn verscheide Tractaaten geschreven: *De Scriptis Anonymis et Pseudonymis.*

Een derde nut en voordeel, dat men aan de *Boekdrukkonst* is verschuldigt, is:

Dat door dezelve de Variantes Lectiones *of verscheide Lezingen in de Schriften der oude Autheuren, gesluit zyn, en in de nieuwe niet konnen opkomen.* Zo lang de Boeken maar moesten en konden gecopieert en door Boeke-Schryvers vermeenigvuldigt worden, kon het niet wel anders wezen, als dat, het zy door de onachtzaamheid en onweetenheid der Copyisten, of door hunne waanwysheid, of eindelyk met opzet en weetens en willens, eenige woorden anders gecopieert wierden, als ze in het origineel stonden.

Hier door is het dan gebeurt, dat, niettegenstaande de Jooden de Letteren van de Boeken van *Mozes* zelfs telden; en hun getal op het einde melden; niettegenstaande zommige Wysgeeren en de Kerkvader *Ireneüs* de Copyisten van hunne Werken met een zwaaren Eed bezwoeren, datze in het copieeren en collationeeren getrouw en zorgvuldig

zyn zouden; dat, zeg ik, evenwel een oneindig getal *variantes*, en daar over zo veel moeilykheden en strydigheden onder de Geleerden ontstaan zyn, dat men nu niet weet, waar by men zich houden zal. *Cicero* klaagt reeds in een Brief *ad Atticum, Lib. III. Ep. LII.*, hoe zeer zyne en andere Schriften door de onachtzaamheid der Schryvers veranderd en bedorven wierden.

Maar nu de *Boekdrukkonst* opgekomen en gemeen geworden is, heeft dit zo geen plaats meer (1) *by Autheuren, die nu iets door dezelve publiceeren*; want de Boeken meest naar en uit hun eige handschrift gezet en gedrukt, en eer ze noch gedrukt worden, door hen zelfs, of door daar toe gebruikte *Correctores*, gecorrigeert wordende, konnen niet wel, dan eenige meer of minder Drukfouten of *Errata* overig blyven, die daarenboven in Werken van belang voor of achter aangemerkt en verbeeterd worden: Zo dat nu geen *Boileau*, om het met een voorbeeld uittedrukken, zig zo te beklaagen heeft, als wel een *Cicero*, *Horatius*, *Virgilius*, *Ovidius*, *&c.*, dat men hem iets deed zeggen en schryven, dat nooit in zyn gedachten geweest was; (2) ook niet *by de oude Autheuren*, voor zo verre, dat er nu geen meerder *Variantes*, als zich reeds in de oude *Manuscripten* bevinden, konnen ontstaan.

Doch *het Boek aller Boeken*, of de *H. Schrift*, waarin ons de waare en rechte Weg, om tydelyk en eeuwig gelukzalig te konnen worden, aangeweezen word, is voornamentlyk nu veilig gesteld, dat de *Variantes Lectiones*, of *verscheide Lezingen* niet menigvuldiger konnen worden, dan zy reeds zyn; ten ware men, het welk niet te denken is, noch hier of daar ergens onder *Manuscripten* ontdekte, als die men reeds heeft.

Het

Het is wel waar, dat die *Variantes* in wezendlyke Stukken geen nadeel aan de waarheid der Christelyke Religie toebrengen, en moest maar in zaaken van weinig belang te vinden zyn; maar ze veroorzaaken evenwel veel moeite aan- en veel twist onder de Geleerden, oordeelende d'een die, een ander een ander lezing voor de waarachtige, of ten minsten voor béter: Met een woord: *Veel gissingen en missingen.*

Ten minsten zyn nu de *Overzettingen van den Bybel* van dit gebrek en ongemak, zo niet geheel, nochtans grootelyks, bevryd, voornamentlyk die, waar van de geheele naauwkeurig gecorrigeerde en van alle fouten gezuiverde Vormen staande blyven; diergelyken een van de *Engelsc Bybel* in *Londen*, een van *Lutheri Overzetting* in het *Weeshuis* te *Halle* in *Saxen*, door den roemwaardige yver van den Godsdienstigen Heer Baron van *Canstein*, en een in de *Russise en Nederduitse Taal*, door de reeds gepreezé yver van wylen den Keizer aller Russen, *Petrus Magnus*, te *Petersburg* te vinden is.

En al gaat het in dit Stuk ergens door de onachtzaamheid en gierigheid eeniger Menschen al te veel buiten den haak, zo worden zulke Bybelen wel haast door publyke Authoriteit gesupprimeert of zelfs geconfisqueert; gelyk noch onlangs een diergelyken Exempel in onze nabuurige Stad *Amsterdam* gestatueert is. Wy konnen dan nu veel geruster zyn, dat *wat wy leezen, en zo als wy het leezen, ook de waare leezing is*; daar wy het van te vooren maar op de al te onzekere getrouwheid en oplettendheid van den Copyist moesten laten berusten.

Een vierde nutte en voordeel is, dat door de Boekdrukkonst het moedwillige en met opzet gedaane interpoleeren, vervalssen, af- of by doen van geheele Woorden,

Pe-

Perioden en Passagien van nu schryvende Autheuren, en zelfs *van de oude*, *welkers Werken* reeds eens *gedrukt zyn*, *belet en gesmit*, *of aanstonds openbaar is.*

De Heilige Schriften hebben zelfs dit ongelukkige noodlot door wrevelige handen moeten ondergaan. Het is bekend, dat in verscheide *Manuscripten* de geheele Historie *van de Vrouwe in overspel betrapt*, Joh. 8 : 1--11, weggelaaten is. Of het Vers *van de drie Getuigen in den Hemel*, 1 Joh. 5 : 7, van de *Arianen* weggelaten, of van de *Athanasianen* ingevoegt zy, is reeds eertyds onder hen, en zedert ook tot noch toe onder de Geleerden betwist en veel *pro & contra* daar over geschreeven. Om van andere plaatsen niet te spreecken. De Apostel *Johannes*, of misschien *Christus* zelfs, heeft dit vervalssen van zyn *Openbaaring* met een zwaare Vloek achter aan, Cap. 22 : 18 en 19, willen voorkomen.

Hoe de goede *Patres* of *Kerkvaders* vervalst, gecastreert, gemutileert en verminkt zyn, en eenige der laatere Uitgaaven by de *Roomsgezinde* van de eerste verschillen, is over en over bekend : Men weet nu zelfs niet, welke de *oprechte* of *vervalschte Brieven* van *Ignatius*, een der allereerste en oudste Kerkvaderen, zyn? Ja zelfs verwyt men aan de Theologanten van *Wittenberg* van de voorgaande Eeuw, dat ze de Werken van *Lutherus* hier en daar verminkt en geheele Passagien uitgelaten hebben.

Het is wel waar, dat zo wel de *Patres* als *Lutherus*, en andere die veel schryven, en die, om dat ze alles schryven wat ze denken, niet om alles denken wat ze schryven, dingen geschreven hebben, die het te wenschen was, dat ze niet, of anders geschreven hadden; maar dit geeft aan niemand het minste recht, om dit na zyn goeddunken uit te kippen,

pen, en om iets, dat ze waarlyk geschreven hebben, weg te laten, of te veranderen, of iets anders in de plaats te stellen; maar maakt hem aan de schandelykste ontrouw en bedrog van het Gemeen schuldig. Laat ze dan met *Pilatus*, die hen hier in beschaamt, *geschreven laaten en blyven staan*; *wat'er geschreven is*. Staat het hen niet aan; zo konnen zy het immers afkeuren en reden daar van geven: Het is doch de pligt der Lézers, by alle Menschelyke Schriften de Regel te practiseeren: *Beproeft alles, en behoud maar het goede*.

Ik behoef niet in 't breede te melden en uitvoerig aan te toonen, dat en hoe deeze bedriegery en falsiteiten door de *Boekdrukkonst* of gestuit zyn, of haast openbaar en kennelyk worden, zo dat'er die *Falsarissen* niets anders mede winnen als eeuwige schande en het verlies van crediet van getrouwe en eerlyke Menschen te zyn, *en dat ze als de Kippers en Wippers der Boeken*, gelyk de *besnoeijers en vervalschers der Geldsoorten* in de tyden van den *dertig-jaarige Oorlog*, te boek staan; want het spreekt en blykt genoegzaam van zelfs.

Ik gaa dan over tot een *vyfde weldaad*, die wy van en door de *Boekdrukkonst* ontfangen en genieten, namentlyk;

Dat door dezelve de gantsche Historie zedert vry zekerder werd, als ze van te vooren geweest is.

Heeft de gemeen gewordene *Schryfkonst* het *Ævum fabulosum*, of de *Fabel-tyd*, waar in de oude Historien maar door *mondelinge*, heel onzekere, af- en byvoegende, en de zaaken in Fabelen veranderende, of met fabuleuse omstandigheden vermengende *Overleveringen*, behouden en voortgeplant wierden, doen ophouden, en het *Ævum Historicum* daar op en in de plaats doen volgen; zo heeft zekerlyk de Boekdrukkonst

konst *de onzekerheden van het* Ævum Historicum *doen ophouden en verholpen*, zo wel *door het conserveeren der Documenten*, als *door de menigte der Historienschryvers.*

Maar, zullen misschien veele van myne Lezers hier denken en zeggen, *my dunkt, dat nu alle Historien vry onzekerder worden, als ze ooit geweest zyn; want d'eene schryft zus, de ander zo, van een en dezelfde zaak: En hoe veel word'er verzweegen of valselyk voorgegeven, of ten minste een heel ander draai en verf aan de zaak gegeven? Wat durven niet alle de Franse Schryvers van de in onze dagen door Koning Lodewyk de Groote in Frankryk ondernomene en uitgevoerde Bekeer- of Verjaaging der Gereformeerden in en uit Frankryk assurant in de Waereld schryven?*

Het is waar, dit kan niet ontkend worden, en zelfs leest men van zeker groot *Theologant*, die schryft, *dat als hy overdacht het geen noch by zyn leven van hem en anderen in de Waereld geschreven en als waarheid verspreid was, het geen hy nochtans wel wist ten uiterste vals te zyn, hy dikwyls zo verre verrukt wierd, dat hy dacht, of er wel iets aan al het geen was, het welk in voorgaande tyden was geschreven, geschied te zyn; kort, of er eenige Historise waarheid was?*

Doch laat eenige Historien-Schryvers vals en partydig, gunstig of haatelyk van een zaak, tegen, of meer ofte min naar de waarheid, schryven: Alle zullen het evenwel niet doen, en men zal wel haast erkennen, wie of van hen naar waarheid geschreven heeft? Daar by komt, dat men uit twee passieuse en geveinsdelyk te werk gaande Historien-Schryvers *per Regulam falsi* de waarheid wel ontdekken kan. De waarheid laat zig nu zo haast niet verzwygen of verbergen, noch konnen de leugens zo gemakkelyk voor waarheid verkogt worden en doorgaan, zonder openbaar en beschaamt te worden: Zo

dat

dat het myns oordeels, zeker is en blyft, *dat de Historise waarheid grootelyks door de Boekdrukkonst bevorderd en bevestigt is, en de Nakomelingen veel beeter en zekerder zullen weeten, wat waarlyk in de Waereld, zedert de opkomst dier Konst, geschied is, en hoe alles daar in gestaan en gegaan heeft, als men nu weet en zy weeten zullen, wat van te vooren daar in gepasseert is.* Kort: *Door de Boekdrukkonst is een publyk Archiv van alle Menschelyke zaaken, het welk ieder een open staat, opgerecht.*

Een zesde weldaad der Boekdrukkonst is, *dat ze noch veele oude Autheuren van het verloorengaan gered en behouden heeft, waar uit men noch veel leeren, of ten minste de gesteldheid der Menschelyke zaaken in hun tyd erkennen kan.* Ik heb reeds hier van boven pag. 102 iets by gelegenheid gemeld, en zal derhalven hier daar van niet meerder zeggen, zynde daar en boven de zaak door zig zelfs klaar en openbaar.

Keizer *Tacitus*, die in de derde Eeuw geleefd heeft, had met recht zo veel achting voor de Schriften van *Cornelius Tacitus*, Nabestaande zyner Voorouderen, dat hy Schryvers aanstelde, die dezelve yder Jaar tienmaal zouden afschryven, en liet ze in alle Bibliotheeken plaatsen; en evenwel is naauwlyks noch een overblyfzel van zyne Werken, en dat noch by geluk, voor omtrent 200 Jaaren, en wel in een plaats, daar men het niet zoude gezocht hebben, namentlyk in de Abdye *Corvey* in *Westphalen*, gesalveert; maar het meeste en beste daar van is verlooren gegaan. Kon men een geheele *Livius* ergens vinden, hy was 100000 Ducaten waard.

Een zevende is, *dat ze de rariteit en duurte der Boeken verholpen heeft en dezelve doen ophouden.*

Wy hebben reeds gemeld, dat wat men van te vooren met 1000 Gl. betaalen moest, en noch veel

moes-

moeite had, om het te vinden en te krygen, men nu, ten minsten ten opzigte van eenige Boeken, voor 1 Guld: koopen kan. Van te vooren konden maar Koningen en Vorsten *Bibliotheeken* vergaderen en hebben; maar nu kan yder Particulier, die maar eenigzins van middelen en een Liefhebber van Boeken en Studie is, zich een met weinig kosten verschaffen, en ten minsten zyn Huis daar mede verçieren en oppronken, indien hy'er geen beter gebruik van weet te maaken: Het is doch, voor Mannen altoos, beter zyn Huis daarmede, dan met *Porcelein*, op te schikken.

Met recht zegt dan de in en naar zyn tyd geleerde Abt *Tritbemius*:

Nunc parvo doctus quilibet esse potest.

En *Hieronymus Bononius* in zyn voortreffelyk *Epigramma* over die Konst gemaakt, het welk waardig is, dat men het ook hier geheel vinde:

Tingere dispositis chartas quicunque metallis
Coepit, et insignes edidit aere notas,
Mercurio genitore satus, Genitrice Minerva;
Praeditus aetherea semine mentis erat,
Non illum Cereris, non illum Cura Lyaei,
Terrenae tenuit non opis ullus amor.
Copia librorum cupidis modo rara Latinis
Cum foret, auspiciis illius ampla venit.
Improbus innumeris librarius ante talentis
Quod dabat, exigua nunc stipe venit opus.
Historiae venere Titi, se Plinius omni
Gymnasio jactat, Tullius atque Maro
Nullum opus, ô nostri felicem temporis artem!
Cellat in arcano bibliotheca sinu
Quem modo Rex, quem vix Princeps modo rarus habebat,
Quisque sibi librum pauper habere potest.

Insgelyks *Sebastiaan Brand* in zyn *Carminibus*:

—— Qui è divitibus vix Regi obvenerat olim
Nunc liber in tenui cernitur esse casa.

Jean Molinet, die in dien tyd geleefd heeft, wanneer de *Boekdrukkonst* in *Vrankryk* opquam, omtrent de afgaande XV. Eeuw, schryft daarvan in zyn *Recueil des Merveilles arrivées de son Temps* aldus:

J'ai veu grand Multitude
De Livres imprimez,
Pour tirer en étude
Povres mal argentez.
Par ces nouvelles modes
Aura maint écolier
Decrets, Bibles et Codes,
Sans grand argent bailler.

Een achtste nutte en voordeel, dewelke het Menschdom van de *edele Boekdrukkonst* getrokken heeft en geniet, is: *De ongemeene vermeerdering van alle Menschelyke kennissen en de uitbreiding der grensen van het Menschelyk verstand.*

Hoe grootelyks zedert alle het Menschelyk welzyn bevorderende Weetenschappen, de *Theologie*, *Rechtsgeleerdheid*, *Geneeskunde*, *Wiskonst* en *alle beschaafde en beschavende Letteren* verbeetert zyn, en hoe daar door alle Menschlyke zaaken, en voornamentlyk *Kerk* en *Staat* een ander en beeter gedaante gekreegen hebben, is voor die geene over openbaar, die uit de Historien weeten, in welken staat zig dezelve van te vooren hebben bevonden, en die zullen eenpaarig verklaaren, zeggen en getuigen, *dat het scheelt als dag en nacht.*

Men

Men mag de voorgegaane tyden, behalven die, waar in *Christus* en zyne *Apostelen* met hunne *vlammende Tongen* een *nieuw Licht* in de Waereld opgestooken hebben, maar dat niet lang op den Kandelaar gebleven is, met alle recht noemen, *de Tyden der Duisternisse en der Onweetenheid*; maar die geene, die zedert geweest zyn, *de Tyden des Lichts en der Kennisse*: Van te vooren leerden de Menschen, en konden maar leeren door de *Ooren*; maar nu leeren ze ook door de *Oogen*: Van te vooren waren naauwlyks 1 tegen 100 te vinden, die leezen en schryven konden: Maar nu is naauwlyks 1 tegen 100 te vinden, die het niet kan. Nu is 'er geen Ambachtsman of Boer, die als een Mensch en Christen wil leeven, die niet, onder de *Protesteerende* ten minsten, een *Bybel*, en daar beneffens noch eenige andere stichtelyke Boeken, en ook wel eenige tot vermaak, in zyn Huis heeft, en ten minsten Zondags eenige uuren tot het leezen besteed, die hy anders met Speelen, of in de Kroeg zoude toebrengen, niet weetende waar mede hy anders den ledigen tyd passeeren zoude. Somma, de *Boekdrukkonst* bevorderd de Godsdienstigheid, Zedigheid, Deugdzaamheid, by veele altoos, immers zo wel en zo veel, als de mondelinge Predicatien der Leeraars.

Een negende nutte en voordeel, het welk de *Boekdrukkonst* aan de Waereld verschaft, is, *dat nu alles veel eer ruchtbaar en ter algemeene kennis van alle en yder gebragt word en kan worden.*

Heeft de *Fama*, of het *Gerucht*, van te vooren *een luide stem en mond* gehad, om iets aan de Waereld te verkondigen en bekend te maaken; zy heeft nu door de *Boekdrukkonst een heldere en verre klinkende Bazuine* of *Spreekstrompet* gekregen, waar mede ze alles, zelfs al zwygende, van het eene einde der

Aarde tot aan het ander, uitbazuint en snel doet doordringen. Het vermoogen der *Oogen* is niet in zo naauwe grenzen ingesloten, als dat van de *Ooren*; of men kan *verder zien*, dan *hooren*; weshalven men die geene, dewelke zo verre af zyn, datze door geen *geluid der Klokken*, *Spreektrompet* of *losschen van Canon* konnen gewaarschouwd worden, 's daags door *Rook*, of 's nachts door *Vuur*, op hoogtens gemaakt, waarschouwd: Door de *Boekdrukkonst* kan men nu aan de *Oogen van veele en heel verre van ons afzynde* bekend maaken, het geen men anders door de *Stem* maar aan *de Ooren van weinige en naby zynde* zoude konnen verkondigen en hen doen weeten.

Doch hier mogt iemand zeggen: *Teld gy dit ook onder de nuttigheden van de Boekdrukkonst? Ik meende, dat het onder het quaad, het geenze in de Waereld sticht en voortbrengt, behoorde! Komt u niet te binnen het Spreekwoord:*

Fama malum, quo non aliud velocius ullum
Tam falsi pravique tenax quam nuncia veri,
Mobilitate viget, viresque acquirit eundo!

Worden niet meest leugens door het gerucht in de Waereld verspreid, en veel onlusten zomtyds daardoor veroorzaakt!

Het is zo! maar laat om der *leugens* willen de *waarheid* zelfs niet verkort worden, en geeft of laat liever aan het *onkruid* vryheid, om ook te konnen groeijen; om dat anders met het zelve ook de *goede Tarwe* zou uitgeroeid worden. *Sunt bona mixta malis, malaque mixta bonis.* Het gaat tot noch toe met de menschelyke zaaken niet anders.

Al word dan de *Boekdrukkonst* tot het verspreiden

van het geen *vals* en *quaad* is gemisbruikt, zo dient ze evenwel ook, om het *waarachtige* en *goede* zo veel t'eer en meer bekend te maaken.

De *Politike*, *Geleerde* en ook *Kerkelyke-* en *Religie-zaaken* worden nu in veele Landen en Steden door verscheide *publyke Nieuws-Papieren*, *Journaalen* of *Maandelyke Berigten*, aanstonds aan de geheele Waereld medegedeeld, waarna yder naar zyn staat zich reguleeren en die *Narigten* tot zyn best gebruiken kan; en het was maar te wenschen, dat die *Nieuws-Papieren*, voornamentlyk van de eerst genoemde zaaken, die meer algemeen zyn, overal van Menschen opgesteld wierden, die meer kundigheid van zaaken en oordeel hadden, en wisten wat en hoe ze schryven moesten, om hunne Papieren lézenswaard te doen zyn.

Ik zal, om dit Hoofdstuk niet al te lang te maaken, besluiten met *een tiende nutte en voordeel*, het welk de *Boekdrukkonst* aan het Menschdom verschaft, namentlyk:

Dat dezelve duizenden van Menschen aan een eerlyke Kostwinning helpt, en zelfs veele welvaarende maakt.

Hoe meer de Menschen vermenigvuldigen, hoe béter het is, dat meer en meer Konsten uitgevonden en geoeffend worden; om dat anders veel Menschen of geen Kostwinning hebben, en tot een bezwaarlyke last der anderen worden; of d'een moet den ander in zyn Neering benadeelen en ruïneeren; Wy konnen niet alle Boeren of Landlieden, noch Ambachtslieden, noch Koopluiden zyn: En als'er van d'een of ander soort te veel in een Stad of Land zich bevinden, onderkruipt d'een den ander, en zoekt zyn bestaan door het ruïneeren van dat van zyn Naaste van dezelve Konst of Ambacht: Hierdoor komen dan slechte tyden, ongerechtigheden,

twisten en veel wanordres in een Staat; dewelke niet anders konnen voorgekomen of verholpen worden, dan of door transporteeringen van de al te veel gewordene Menschen na andere min-bevolkt en bebouwde Landen: Of, als daartoe geen kans is, door het uitvinden en in den gang brengen van meerder nuttelyke en het onderlinge en zelfs algemeene welvaaren bevorderende Konsten: Hoe meer Menschen nu tot d'een of ander van noden zyn, zo veel te béter is het, lévende dan de een van den ander, en evenwel door zyn eige werk en dienst, die hy aan de ander doet, en elk kan zyn bestaan vinden, zonder dat van een ander te benadeelen; en de Menschen behoeven niet om Pest en Oorlog te wenschen, op dat d'een den ander plaats maake: Het Lichaam van een Staat is dus welgesteld en gezond, brengende yder Lid aan het ander dienst, gemak en voordeel toe, waardoor het geheele Lichaam welvaarend word en is.

Is'er nu eenige Konst, waarvan veel Menschen léven, en die aan duizenden de kost verschaft, zo is het zeekerlyk de *Boekdrukkonst*; ja men mag zeggen, datze het alleen is. Men begin maar van de *Voddenzamelaars* af, tot op de *Bibliothecarissen* der Pauzen, Keizeren en Koningen toe, alle de tusschenkomende Persoonen en Ambachten in aanmerking te neemen en op te tellen, zo zal men verwonderd staan; want na de *Voddenzamelaars* volgen

1. *De Voddenkoopers en Verkoopers.*
2. *De Papier-Moolenaaren met hun Arbeidsvolk.*
3. *De Papierverkoopers.*
4. *De Lettergieters en Matricenmaakers.*
5. *De Perssen- en andere Gereedschappenmaakers, tot een Boekdrukkery behoorende.*

6. De

6. *De Boekdrukkers met hun Arbeidsvolk, Letterzetters, Drukkers, Verkoopers van Oly, Verfstoffen, &c.*
7. *De Boekverkoopers, Correctores, &c.*
8. *De Boekbinders en de Maakers van hunne Gereedschappen.*
9. *De Pergamentmaakers, Lederbereiders, Lymmaakers, &c.*
10. *De Bibliothecarissen.*

Het getal nu van alle die Persoonen, of liever gantsche Familien, en ook van die, dewelke wederom van deeze bestaan, in een Land, daar maar 100 gaande Druk-Perssen konnen geteld worden, opnoemende, zal men bevinden, dat het over de honderd-duizend bedraagd; en ik ben verzeekert, dat, indien men alle de Menschen kon optellen, die maar in de Steden *Amsterdam*, *Parys*, *Londen*, *Frankfort*, *Leipzig*, *Geneve*, *Venetien* en *Romen*, als waarin de *Boekdrukkonst* tegenwoordig meest geoeffend word, van die Konst léven en bestaan, dezelve eenige honderd-duizenden zouden uitmaaken.

Indien men nu alle deeze nuttigheden en voordeelen, dewelke door de *Boekdrukkonst* de Menschen toegebragt zyn, overweegt, zal men naauwelyks eenig andere Uitvinding vinden, die dezelve bykomt: Een zeeker Geleerde * meent wel, dat, ten opzigt van het nutte, de Uitvinding van het *Zee-Compas*, omtrent honderd Jaaren voor die der *Boekdrukkonst*, waardoor de *Scheepvaart* zo grootelyks verbeeterd is, wel tegen die der *Boekdrukkonst* opweegt.

 Doch

* Deeze is de vermaarde *Hieronymus Cardanus*, die in het midden van de XVI. Eeuw zich door verscheide Schriften bekend gemaakt heeft, die in zyn Boek *De Subtilit. Libr. XVII.* hier van dus schryft: *Ars excudendorum Librorum nulli nisi Nautica Pixidi, nec utilitate, nec dignitate, nec subtilitate, secunda est.*

Doch dit is alleen waar ten opzigt van de *nuttigheid in het tydelyke en lichaamelyke*, en hierin mogt het die Uitvinding wel zelfs tegen die der *Boekdrukkonst* winnen, als men overdenkt, hoe grootelyks dezelve den *Koophandel* bevordert heeft, en hoe veel *Schippers*, *Scheeps-Timmerluiden*, *Lyndraaijers*, *Zeilenmakers*, *&c.* daarvan léven; en dat daardoor de weg over de wilde Zee na *Oost-* en *West-Indiën* gebaand is, en welke Schatten en Kostbaarheden uit deeze en andere verre over Zee leggende Landen tot ons gebragt worden. Doch dit alles zyn maar dingen, die het *lichaamelyke en tydelyke welzyn der Menschen*, maar geenzins *dat van hun Gemoed, en het geen zig tot in de Eeuwigheid uitstrekt*, raaken en daar toe dienen. Al brengt nu het uitgevondene *Compas meerder* nut en voordeel aan de Waereld toe, zo zyn die geene van de uitgevondene *Boekdrukkonst* echter vry *beeter*

Het is dan niet te verwonderen, dat toen het Licht van die Konst de Waereld begon te bestraalen, meest alle Geleerden, die de groote nuttigheid derzelve noch maar *in het gros*, om zo te spreeken, en niet *byzonders na alle Stukken, Deelen en Gevolgen*, inzagen, dezelve met groote Lofspraaken vereerd hebben, als onder anderen *Bodinus*, die in zyn *Methodus ad facilem Historiarum Cognitionem*, *pag.* 480 daar van dus spreekt:

Una Typographia cum omnibus omnium Veterum Inventis certare facile potest.

Lutherus in zyn Tischreden Cap. 37 noemd dezelve: *Summum et postremum donum*, en *de laatste vlam voor het uitblusschen der Waereld.*

En zekerlyk men mag de *Boekdrukkonst* onder alle Konsten aanmerken als *den beste Wyn*, *die de Hemelse Huis-Hofmeester tot op het laatste bewaard heeft*, *tot* ver-

verquikking van de zwakke en kranke Kerk, om de Jeugd derzelve te vernieuwen, als eenes Arends.

Melanchthon L. V. Chron. Artificium divinitus humano generi communicatum.

Erasmus, in Annotationibus ad Epist. IX. Hieronymi:

Egregium ac poene divinum Inventum.

De geleerde en vermaarde Boekdrukker *Henricus Stephanus* verheft dezelve aldus:

Illa ego, quæ quondam cœlo ut delapsa colebar:
Illa ego, quæ multis Numinis instar eram:
Quam comitem addiderant Mundi Miracula septem:
Quæ decima Aonidum sum numerata soror:
Deliciæ humani generis vocitata per orbem:
Quæ vocitabar amor deliciæque Deûm.

En men heeft alle de verachters van die Konst met de volgende Versen gebrandmerkt:

Summe admirandum qui non hanc dixerit artem,
Nec laudis quicquam, certe nec artis habet.

Ik heb ook in het voorlede Jaar in een *Haerlemse Courant* het volgende tot lof van deeze Konst gepubliceert:

Laus Artis Typographicæ,
inventa Harlemi à LAURENTIO COSTERO
circa Annum 1440.
ARS ARTIUM,
Deî, res mortalium sapienter temperantis, arbitrio,
ultimis tantum reservata Sæclis,
quo impleretur illustre Vatis Divini Vaticinium;

fore tunc, ut scientia in immensum augeretur.

Per Te
Orbis Terrarum est innovatus,
et tam Ecclesia, quam Respublica
novo sunt indutæ Schemate;
Tua ope
Divinarum Humanarumque rerum scientia
ad summum, quod attingere datum,
evecta est fastigium:
Tu, ipsa muta, voce tamen ad extremum usque Terrarum
sonora totum genus humanum erudis!
Per Te
Mortui et vivunt et loquuntur,
Viventes autem immortalitatem consequuntur!
Ope tua una alteraque humana manus
plus valent efficere uno die,
quam olim mille anno integro!
Tu
Victum et amictum, quin et opes praebes
Dimidiae Mortalium parti!
Tu.
Metalla, alias tam letifera,
Lucem et Vitam,
Et vel ipsum fumum fulgorem
spargere cogis!
Ars alma!
Beati et terque quaterque beati sint
et Parens et Patria tua!

(Dat is:)

Lof der Boek-Druk-Konst,
uitgevonden te Haerlem van LAURENS
COSTER omtrent het Jaar 1440.
KONST DER KONSTEN.
Door het wys bestier van God voorbehouden voor
de laatste Eeuwen,

Op

Op dat mogt vervult worden de Prophetie van den Goddelyke Propheet, *dat dan de kennis grootelyks zoude vermeerdert worden!*

Door U

Is de geheele Waereld vernieuwt, en Kerk en Staat in beeter staat gebragt.

Door U

Is de kennis der Goddelyke en Menschelyke Zaaken, zo veel het immer zyn kan, op den top gebragt.

Gy,

Alhoewel zelfs stom zynde, onderrecht evenwel met een Stem tot aan het einde der Aarden galmende het geheele Menschdom:

Door U

Léven en spreeken de Dooden,
En de lévende verkrygen de Onsterffelykheid.

Door uwe hulp

Konnen nu vier Menschen-Handen in een Dag meer uitvoeren, dan anders duizend in een geheel Jaar.

Gy

Verschaft Voedzel en Dekzel, ja zelfs Rykdommen, aan de helft van 't Menschdom:

Gy

Brengt uit de Metalen, die anders zo doodelyk zyn,
Licht en Leven,
En zelfs uit de Rook Glans voort!

Heilryke Konst!

Drie en viermaal gelukzalig zyn en uw Vader en uw Vaderland!

Men mogt wel, in overdenking der groote en gelukkige veranderingen, die deeze Konst in de Menschelyke zaaken op den Aardkloot te wegen gebragt heeft, op de gedachten komen: *Of daar niets van in de H. Schrift ergens geprophetcert en voorzegt was?* Men

Men ziet reeds uit myn voorstaande Lofspraak van die Konst, dat ik acht, dat door dezelve Prophetie van *Daniël*, Cap. 12 : 5, vervuld, en dat, bygevolg, deeze Prophetie wel daarop toe te passen en daarin op gedoeld is.

De Heer *Lesser* zegt in zyne *Typographia Jubilans*, *pag*. 290 : *Dat men de Boekdrukkery wel mogt aanmerken als de Stem van den Engel, die midden door den Hemel vloog:* Gevende daarmede te kennen, dat door het gezicht *Apocal*. 14 : v. 7 en 8, die Konst wel mogt voorbeduid zyn.

Nu ben ik wel hierin van andere gedachten, meenende, dat dit gezicht niet op iets, het geen reeds geschied, maar op iets, dat tegenwoordig noch toekomende of aanstaande is, zyn betrekking heeft; maar ik meen evenwel, dat een ander gezicht in de *Openbaring*, namentlyk dat van Cap. 18 : v. 1, alwaar de Apostel *een Engel van den Hemel ziet nederdaalen op de Aarde, die een groote kragt had*, *en de Aarde verlicht wierd van desselfs klaarheid of heerlykheid*, duidelyk de heilzame uitwerking van die Konst voorspeld heeft. De meeste Protestantse Uitleggers verstaan door *dien Engel*, en wel met recht, als ik oordeel, de gezegende eerste Werktuigen van de *Reformatie*, *Lutherus*, *Zwinglius* en hunne Medehelpers, als zekerlyk Boden van den Hemel gezonden en door een Goddelyke yver tot het werk, het geen zy ondernamen, opgewekt en aangedreven, en ook door de kragt van God ondersteund geweest zyn: En ik verstaa door het *Licht*, het welk hy mede op de Aarde bragt, *de beeter en meerder kennis van de Goddelyke en Menschelyke zaaken, door de toen bekend gewordene Boekdrukkonst te wegen gebragt, voornamentlyk, door het zetten op den Kandelaar der Kerk door middel van het herstelde Woord Gods.*

De

De Heer *Clessen* haald in zyn **Drittes Jubelfest der Buchdrukkunst** / pag. 126, uit een Boek van *Rudolphus Hospinianus*, die op het einde van de XVI. en in den begin van de XVII. Eeuw te *Zurich* geleefd en geschreven heeft: *De Origine Templorum rerumque ad Templa pertinentium L.* 3. *Cap* 7, alwaar ook van de oorsprong en voortgang der Boekdrukkonst gehandeld word, een Grieks Vers aan van de *Sibylla Erythrea*, die al in de tyden van *Romulus* beroemd was, waarin, naar de meening van *Hospinianus*, die Konst zoude voorzegt zyn: Dit Vers luid aldus:

Αἴλινος ἐκ τότε καιρὸς, ὅτι λῖνος αὐτὸν ὀλεῖται.

Dat is:

Alsdan zal een zeer elendigen tyd zyn;
Maar het Vlas zal die doen vergaan.

Hospinianus verstaat door het *Vlas*, het *Papier*, het welk van Stoffen, uit *Vlas* bereid, gemaakt, en nu meest tot het *drukken van Boeken* gebruikt word. Het is *wel gevonden*, maar wat *verre gezocht.*

De Heer *Clessen* geeft daar verder berigt, dat *Pfaffius Instit. Eccles.* en *Erasmus Schmidius* in desselfs *Sibyllinis*, *Notis ad N. T. subjunctis*, breeder van dit Vers gehandeld hebben.

Eer ik noch dit Hoofdstuk besluit, zal ik maar noch met een woord gewag maaken van een andere, doch *zeer schadelyke Konst*, die ook omtrent dezelve tyd, als de *Boekdrukkonst*, of niet lang te vooren, uitgevonden en bekend geworden is, namentlyk die van het *Buskruit*, *Schietgeweer en Artillery*, door *Bertholdus Schwartz*, een Monnik te *Keulen*, waar

door

door de gantsche oude Krygsmanier verandert is, en men nu Vuur van den Hemel doet vallen en uit de Aarde uitbersten, tot bederf van Landen, Steden en Menschen, en waar door men genoodzaakt is geworden, die groote en ruime Vestingen aan te leggen, die nu zo veel tot haar opbouwing, onderhoud, bezetting, Magazynen, &c., vereischen. De vermaarde Nederlandse Historien-Schryver *Hooft* zegt daar van aldus: *Dit beilloos tuig schynt gevonden, om de Wæreld te doen vergaan en het Menschelyk geslacht te dreigen met den jongsten dag:* En zelfs een Krygsman, de Graaf *Bussy Rabutin*, schryft daar van in een zyner Brieven dus: *Cette épouvantable Machine, inventée pour detruire le genre humain, feroit peur aux Alexandres et aux Jules Cesars même.* De vermaarde Italiaanse Poëet *Ludov. Ariosto* zegt daar van het volgende:

O maledetto e abominoso ordigno!
Che fabricato nel Tartareo fondo
Fosti, per man di Beëlzebu maligno,
Che roinar per te dissegni il mondo.

Zeeker Poëet heeft van die beide Uitvindingen de volgende gedachten gehad:

Cum Chalcographia Bombardam aetate senecta
Orbis habet: quarum haec quam mala, tam illa bona est.

En ook hier van schynt men een duidelyke Voorzegging te hebben *Apoc.* 9: 17--19.

Zo waarachtig is namentlyk het Hoogduitsche Spreekwoord, *dat, waar God een Kerk bouwd, de Duivel aanstonds een Kappelle dicht by sticht.*

X. HOOFD-

X. HOOFDSTUK.

Waarin onderzocht word, of 'er evenwel niet meerder quaad, dan goed, door de Boekdrukkonst in de Waereld veroorzaakt en gesticht is en word?

Hoe groot en meenigvuldig immer het nut is, het welk gelyk wy in het voorgaande Hoofdstuk aangetoond hebben, door de *Boekdrukkonst* in de Waereld is te wegen gebragt; zo komt echter in bedenking, *of niet wel ook aan de andere kant daar door zo veel, ja wel noch meer quaad daarin en onder de Menschen ontstaan en veroorzaakt is?*

De verfoeilykste Monsters van het Menschdom, *Judas Ischariot*, *Nero*, *&c.* hebben hunne Verdeedigers gevonden: En integendeel *Christus*, de *Heiligheid zelve*, heeft een *Porphyrius*, *Julianus*, *&c.* gehad, die hem gelaakt hebben: Wat wonder is het dan, indien de *edele Boekdrukkonst* ook haare Vyanden, Berispers en Mispryzers gehad heeft.

De eerste onder deeze is misschien *Georgius Merula* geweest, die omtrent de opkomst van deeze Konst in Italien geleefd en geschreven heeft, en die dezelve in zyn Opdragt van de Werken van *Varro*, Anno 1482 te *Reggio* in folio gedrukt, noemd *Barbarum inventum, Barbaraque meditatione excussam imprimendarum Litterarum rationem*, uitspyt, buiten twyfel, om dat die Konst niet in *Italien*, of door *Italiaanen* uitgevonden was. De boven in onze *Catalogus Numero* 2. aangehaalde *Matthaeus Judex* schynt ook daar toe over te hellen, dat meer quaad dan goed door dezelve gesticht was: En *Georgius Brunus*, Coloniensis, zegt daarvan *in Theatro Urbium, ad Moguntiam*, aldus: *Typographicae Artis inven-*

ventio plusne boni an mali attulerit, probabiliter disputari potest: *Guil. Insulanus* heeft daarvan een byzonder Tractaat geschreven onder de Titel: *Statera Chalcographiae, qua bona ipsius et mala simul appenduntur et enumerantur* Anno 1547. Insgelyks *Nicolao Franco, Utile e Danno delle Stampe*. Ook handeld daar van *Boccalini in Centuria prima Relationum ex Parnasso, Relatione* 35. En het Boek, onder de Titel *Religio Medici* uitgekomen, pag. 152, en *Rol. Maresius in Epistolis pag.* 353.

Ik kan dan niet beeter doen, als nu ook oprecht en ongeveinsdelyk op zyn krachtigst voortestellen al het geen tegen deze Konst gezegt is, of zou konnen gezegt worden; zo dat indien iemand mogt denken, dat ik vry veel, en meer dan andere, ten faveur van de *Boekdrukkonst* gesprooken en dezelve in den top gevyzelt heb; hy nu niet minder zal zien, dat ik vry veel, en meer dan andere tegen haar inbreng, zo dat zelfs veele van myne Lezers in hunne opgevatte gedachten en meening wankelende zullen gemaakt worden, tot dat ik dezelve door een niet minder krachtige Wederlegging der nu aangehaalt worden zullende Tegenwerpingen op nieuw daarin bevestig. Wel aan dan!

„Het is niet genoeg, dat men een Zaak alleen „van haar *fraaije kant* beschouwd en toond; maar „men moet wel toezien, of ze niet ergens een *leelyke kant* heeft, en die dan niet minder wel examineeren en voor oogen stellen, om niet een al te „vleijend, vals, en de verwagting door de ondervinding gantsch niet beantwoordend Denkbeeld „daar van op te vatten.

„Laat dan de *Boekdrukkonst* eenige, ja zelfs veele Nuttigheden voortgebragt hebben en noch „voortbrengen; Indien er evenwel aan de andere

„kant

„ kant even zo veel, ja noch meer quaad en onheil „ daaruit voortkomt en ontstaat; zo verdient ze „ zeekerlyk meer *gelaakt*, dan *gepreezen*, meer *ge-* „ *stuit en onderdrukt*, dan *begunstigt en bevordert* te „ worden.

(1) „ Is het niet waar, dat *hoe meer de Menschen* „ *van den Boom der Erkentenis eeten, hoe ongelukzaa-* „ *liger dezelve maar worden?* Zegt niet reeds de wyze „ *Salomo Ecclef. Cap.* 1: *v.* 18. *In veel Wysheid is* „ *veel verdriet, en die Weetenschap vermeerdert, die* „ *vermeerdert smerte:* En *Cap.* 7: *v.* 29. *God heeft* „ *den Mensche recht*, eenvoudig en onnozel, *geschaa-* „ *pen, maar zy hebben veele Vonden gezocht:* En *Cap.* „ 12: *v.* 12 *en* 13. *Van veele Boeken te maaken is geen* „ *einde, en veel lezens is maar vermoeying des Vleeschs* „ en des Geests, der Oogen en des Verstands: *Het* „ *einde van alles is: Vreest God, en houd zyne geboden;* „ *want dit is het geen alle Menschen betaamt.* Is niet, „ zedert de gemeen gewordene *Boekdrukkonst*, des „ lézens, onderzoekens, twistens, strydens onder „ alle soorten van Geleerden, en voornamentlyk „ onder de *Theologanten* over zaaken van Religie, „ oneindig meer geworden, dan ooit van te vooren „ geweest is: Wat nut hebben wy nu anders van „ de *Boekdrukkonst*, dan na veel lézens, onderzoe- „ kens, &c., onkundiger en onzekerder van alles te „ zyn, als wy van te vooren waren?

„ En die *veel weeten*, leeren daar door niet meer, „ als dat ze, tot hun groot ongenoegen, weeten, „ *hoe veel ze niet weeten.*

„ Is het niet beeter, dat de Menschen *onkundig*, „ *onweetend en eenvoudig* blyven, dan dat ze *waanwys*, „ *hoovaerdig en eigenzinnig worden?* Want in de eerste „ gesteldheid laaten ze zig leiden, regeeren en disci- „ plineeren; maar geenzins in de laatste, daar yder

„ meend uit en met zyn eige oogen en beeter dan „ de ander te zien, en dan maar die weg inslaat en „ volgt, die hem best dunkt. Ziet men dit niet „ klaar uit zo veele *Gezintheden van Religie*, die ze- „ dert ontstaan zyn? Men zegt anders, *dat veel Phi-* „ *losophie en Historise kennis een Mensch nooit tot Ongo-* „ *diflery zal doen of laaten vervallen? maar wel, als hy* „ *niet genoeg daar van weet:* Vermits nu niet alle Men- „ schen tot een *genoegzaame kennis*, die alleen heil- „ zaam voor hen is, konnen komen, zo is het im- „ mers best voor hen, zo veel immer mogelyk, te be- „ letten, dat ze niet maar een *halve kennis van zaa-* „ *ken* krygen, en daar door zig verhoovaerdigen en „ waanwys worden. *Niet wys by zyn zelve te zyn*, „ recommandeert ons de Apostel als een heilzaame „ les; maar hoe zal men de Menschen die doen „ practiseeren, als ze evenwel door veel lezen mee- „ nen veel te weeten, en in der daad ook veel wee- „ ten, maar niet recht noch genoeg weeten? Ja „ wat noch meer is: Zegt niet *Christus* zelfs van en „ tot de *waanwyze Pharizeen*, die Hem spottender „ wys vroegen: *Zyn wy dan ook blind? Indien gy* „ *blind waart, zo zoude gy geen zonde hebben; maar* „ *nu gy zegt: Wy zien! zo blyft dan uwe zonde.* Joh. „ 9: 41. En *hoe bestraft hy niet den Bisschop der Ge-* „ *meente van Laodiceen over zyn valse verbeelding en* „ *roem van wysheid en kennis?* Apoc. 3: 14-18.

„ *Wisten* de Menschen minder quaad, zy zouden „ ook minder quaad *doen*, maar nu, waar geschied „ wel meer quaad, en waar raffineert men meer, „ om aan het quaad een schyn van goed te geven, „ als by en onder die Volkeren, daar de meeste en „ grootste kennis van allerlei zaaken is; *Permagni* „ *interest inter nescire peccare, et nolle peccare*; dat is: „ *Daar is een groot onderscheid tusschen niet weeten te*

„ zon-

„ *zondigen*, *en niet willen zondigen.* En de meeste
„ Menschen zyn veel veiliger voor het quaad *door*
„ *onweetenheid en onkunde*, dan *door kennis van het*
„ *zelve te hebben*: In de staat van onkunde zyn ze
„ vry van de *verzoekingen* en aanprikkelingen; maar
„ door de kennis worden ze aan het gevaar, van zig
„ daar toe over te geeven, blootgesteld.
„ Daar hebt en ziet gy nu die treffelyke vrucht
„ van het nut der *Boekdrukkonst*, dat gy boven zo
„ breed uitgemeeten hebt, *van het vermeerderen van*
„ *alle kennissen door dezelve?*

(2) „ Verder, voor de gemeen gewordene *Boek-*
„ *drukkonst* hadden wy *weinig*, maar *recht en gantsch*
„ *geleerde Mannen*; maar nu wel *veele*, doch maar
„ *halfgeleerde*: Van te vooren hadden ze de geleerd-
„ heid in het *hoofd*, maar nu hebben en laaten ze
„ dezelve in de *Boeken*, en vergenoegen zich daar
„ mede, dat, als'er iets over een stoffe te zeggen
„ of te schryven voorvald, zy eenige Schryvers en
„ Boeken daarvan konnen nazien en daar uit ont-
„ leenen, het geen ze zelfs niet in hunne hersenen
„ hebben: Van te vooren *lazen* de Geleerden *min-*
„ *der*, maar *ontbielden het beter en overdachten het*
„ *meer*; doch nu *leezen ze* wel *meer*, als het noch op
„ zyn best gaat, maar zy *onthouden en overdenken*
„ *minder*: Van te vooren hadden wy Menschen, *die*
„ *door lange praktyk en oeffening van zaaken by onder-*
„ *vinding recht wys waren*, maar nu hebben wy *Theo-*
„ *logos*, *Medicos*, *Milites*, &c. *en Commentaria*; dat
„ is, alleen *Boek*-, maar geen *Zaak-Geleerden*: Nu
„ zegt al *Terentius*: *Homine imperito nihil est injustius*;
„ dat is: *Daar is geen onverdraaglyker schepsel, als een*
„ *die veel praat van zaaken, daar hy geen ondervinding*
„ *van heeft.*

(3) „ Indien, gelyk gy zelfs aangemerkt hebt, de

 „ al

„al te groote ménigte van één soort van Persoo-
„nen, maar een groote last en ongemak van een
„Staat is, gelyk men in zeekere Landen van de al
„te groote ménigte van *Geestelyke Persoonen*, *Mon-*
„*niken*, *&c.*, in andere van *Soldaten*, maar al te
„veel ondervind: Welken last en zwaarte gevoeld
„niet nu de Waereld van de *overgroote ménigte der*
„*Geleerden*, *of bêter te zeggen*, *der Gestudeerden?* Zo
„dat, al heeft men veel Bedieningen, om hen aan
„de kost te helpen, tot last van het Gemeen, op-
„gebragt, evenwel die noch lang niet genoeg zyn,
„om ze alle te konnen bezorgen: En hoe meenig
„Huisvader verkort niet zyn andere Kinderen, om
„een van hen met groote kosten te doen studee-
„ren, en die dan, als hy ook niet haast ergens tot
„een Ampt bevordert word, de Familie tot een
„last blyft? en wat schandelyke vleijeryen, kuipe-
„ryen en andere slinkse streeken worden niet van
„de Geleerden gebruikt, om het een of ander Offi-
„cie voor den ander te verkrygen? Men zegt met
„recht: *Legum copia, justitiae inopia: Hoe meer Wet-*
„*ten, hoe minder Gerechtigheid:* Maar met noch veel
„meer recht kan men zeggen: *Eruditorum copia,*
„*eruditionis inopia: Hoe meer Geleerden, hoe minder Ge-*
„*leerdheid!* De meeste studeeren nu niet, om ge-
„leerd te worden, maar om door hunne Vrienden
„en Patroonen haast aan een Officie te komen, en
„die meest ploegen, maar minst rennen en loopen,
„en niet weeten te vleijen, blyven daar van meest
„en langst versteeken: Het gaat niet na *Konst*, maar
„na *Gunst*, en niet die *Verdiensten*, maar die het *Ge-*
„*luk* heeft, gaat 'er mede stryken: En evenwel verre
„daar van daan, dat alle die voor Geleerden inge-
„stelde Officien derzelver getal zouden bepaalen, zo
„doen ze het zelve maar noch grooter worden: Al

„het

„ het welke men dan alleen aan de bekend en gemeen
„ gewordene *Boekdrukkonst* te danken heeft.

(4) „ Gy roemt, *dat door de Boekdrukkonst de Boe-*
„ *ken nu zo goed koop geworden waren*, namentlyk
„ door de veelheid en meenigte derzelver; maar het
„ was beeter, *dat ze duur waren gebleven*: De Wae-
„ reld zoude niet met zo veele ydele, dwaaze, on-
„ gerymde, schadelyke, ketterse, het gemoed,
„ Godsdienstigheid en goede Zeden bedervende
„ Boeken overstroomt zyn, en de Menschen zou-
„ den hun tyd en geld beeter besteden, dan met de-
„ zelve te koopen en te lezen. *Lutherus* heeft al in
„ zyn tyd, daar de Boekdrukkonst noch geen 100 Jaa-
„ ren oud was, in zyn *Annot. in Evang. Matth.* als een
„ Propheet gezegt: *Brevi tempore multitudo non optimo-*
„ *rum librorum obruet paucitatem optimorum*: Dat is: *De*
„ *meenigte van slegte Boeken zal haast de weinige goede*
„ *Boeken doen vergeeten!* De tyd heeft deeze zyn
„ vooruitzigt en voorzegging zedert tiendubbeld
„ bewaarheid. Is nu niet de *Ongoddistery*, *Vry-*
„ *Geestery*, *Mystikerie*, *Spotterny*, *Profaniteit en in*
„ *Somma alle Godloosheid* vry gemeener geworden,
„ als ze ooit van te vooren geweest is? De Geleer-
„ de zelfs konnen dit ongeluk en onheil onzer Eeuw
„ niet genoeg beklaagen, en willen derhalven, dat
„ een scherpe opzigt van de Overheid en Geestelyke
„ op de Drukpers mogt gehouden worden: Het
„ welk echter, gelyk men in de Roomse Landen
„ ziet, niet minder zyne Inconvenienten heeft, dan
„ by de *Engelse the Liberty of the Printing-Press*:
„ Daar zouden weinig lezenswaardige Boeken te
„ vinden zyn, indien geen andere zouden en mog-
„ ten gedrukt worden, dan die de *Clergie* permitte-
„ ren wilde. De *macht* over iets word niet min-
„ der gemisbruikt van die geene die ze hebben, als

„ de *Vryheid* van die geene, die dezelve genieten;
„ en dit laatste schynt in vergelyking van het eerste
„ een *minder quaad* te zyn.

„ Waar komt nu dit groot en overhand genomen
„ quaad anders van daan, als van de overal versprei-
„ de *Boekdrukkonst*. Willen de Boekdrukkers en
„ Boekverkoopers nu leeven, zy moeten dan Schrif-
„ ten en Boeken hebben, om ze te drukken en te ver-
„ koopen: Goede Boeken worden hen of niet, of
„ niet genoeg gepræsenteerd, en dikwyls vindenze,
„ wegens de bedorven smaak der Menschen, hun
„ rekening niet daarby: Zy drukken en verkoopen
„ dan wat hen maar voorkomt, en waar van ze hoo-
„ pen goeden aftrek te zullen hebben, het mag voor
„ het overige zyn wat het wil, observeerende dus
„ verkeerdelyk het geen de Apostel *Paulus* in een an-
„ der geval de eerste Christenen zegt, 1 *Cor.* 10:25,
„ *ondervraagt niet om der Conscientie willen.*

(5) „ Indien men met recht in zommige Landen
„ en Steden een zeker Konst en Uitvinding niet laat
„ opkomen, by voorbeeld, in *Engeland* de *Zaag-*
„ *Moolens*, te *Amsterdam* de *Modder-Moolens*; om
„ dat namentlyk anders veel duizend Menschen daar
„ door van hunne Neering en Kostwinning zouden
„ beroofd worden: Waarom zoude men niet om die
„ zelve reden de *Boekdrukkonst* in den beginne on-
„ derdrukt hebben en behooren t'onderdrukken, om
„ dat door dezelve zo veel honderd-duizend Schry-
„ vers, die met hunne Familien zig enkel van Boe-
„ ken af te schryven geneerden, deeze hunne eer-
„ lyke Kostwinning verlooren en bedelen moesten
„ gaan, of iets anders by de hand vatten?

Dit zyn *de euvelen en ongemakken*, *die men meend van de Boekdrukkonst ontstaan en voortgekomen te zyn*, en die men tegen de boven opgetelde voordee-

len

len en nuttigheden in de andere weegschaal legt, om ze daar tegen te doen opweegen. Men kan ze ook niet alle ontkennen, maar eenige derzelve zyn, eilaas! maar al te waar en openbaar.

Doch hier tegen diend men in aanmerking te neemen,

(1) *Dat*, gelyk *Seneca* L. VI. *Quaest. Natural.* zegt: *Nihil invenies tam manifestae utilitatis, quod non in contrarium transferat culpa: Niets in zich zelfs zo goed is, of het kan tot eenig quaad gemisbruikt worden, en daartoe gelegenheid geeven:* Maar dat daarom en daar door de zaak zelfs niet als quaad en schadelyk moet aangemerkt en gehandeld worden. Een *goede Boom* kan wel hier en daar *van ongedierte beschadigde*, maar geen *quaade* of *schadelyke Vruchten* voortbrengen, en men houwt hem daarom niet omverre.

(2) Dat het in die gebrekkelykheid, waarin God goedgevonden heeft, de Menschelyke zaaken tot noch toe te laaten, het niet wel anders wezen kan, als dat het geen aan d'eenen kant zyn nut en voordeel heeft, ook aan den anderen kant van eenige ongemakken verzeld of gevolgt is, gelyk wy reeds hier van iets ter loops gezegt hebben. Het gaat als by de *Medicynen*, het geen goed is voor de *Maag*, by voorbeeld, is niet goed voor de *Long*, en het geen misschien goed is voor de *Maag en voor de Long*, is niet goed voor het *Hoofd*, *&c.* Maar daarom verzuimen wy niet, de præsente gebreeken te remedieeren, en voor de daaruit komende dan eerst toe te zien, als zy'er zyn, indien ze maar niet *zekerder* en *grooter* konnen erkend worden, als die, waar mede wy reeds behebt zyn.

(3) Dat men in het voorkomen, stuiten en uitroeijen van het quaad zo moet te werk gaan, als

wy zien, dat God zelfs doet: Dat is: *Nooit het zeker en grooter goed met het onzeker en minder quaad te gelyk te beletten, te fluiten en uit te roeijen.* God heeft den Mensch *als een denkend, redeneerend, verkiezend en spreekend Schepzel geschapen*, niettegenstaande hy wel voorzien en van te vooren geweeten heeft, dat de Mensch alle deeze heerlyke Vermoogens meer tot het quaade, dan tot het goede in de Waereld gebruiken zoude: Zyn Wysheid heeft wel gezien, dat het gantsch onbetaamelyk zyn zoude, *zelfs quaad te doen, om aan een ander het vermoogen en de werktuigen t'ontneemen, om het zelve te konnen doen, maar tessens ook om het goede te doen*; Een Remedie kan zomtyds erger zyn, of meer quaad veroorzaaken, dan het quaad, het welk men daar door remedieeren wil, zelfs is. Welke Vader kapt wel zyn jonggeboore Zoon de handen af, op dat hy niet eens zou konnen steelen, of snyd hem de tong uit, op dat hy niet zou konnen vloeken, liegen, Godslasteren, quaad spreeken, &c.?

God laat noch immer de Wynstok zyn Vrucht voortbrengen, al moet hy zien, dat dezelve meer tot Dronkenschap en bederving van het Lichaam der Menschen, dan tot Verheuging van Geest en sterk- en verquikking van het Lichaam, van de Menschen gebruikt word. Om *tien* Rechtvaerdigen verschoond hy wel *tien, ja honderd-duizend* Godloozen, en aan éénen *Paulus* schenkt hy wel *twee-honderd zes-en-zeventig Zielen*, Act. 27: 24-37.

De *Protesteerende* verwyten en bestraffen met recht *het verbieden van het leezen der H. Schrift aan de Leeken*, aan de *Roomse Kerk*, alhoewel deeze tot haar rechtvaerdiging bybrengt, dat door het misverstand en verkeering derzelve de Dwaalingen, Ketteryen, valsche en schadelyko Gevoelens in de

Kerk

Kerk maar vermeerderd wierden; en men zegt daar op, dat (1) dit middel, om de Ketteryen te weeren, niet geoorloft was; (2) dat het erger was dan het quaad zelve, om dat daar door ook het goed gebruik, het welk alle door het lézen der H. Schrift konden en behoorden te maaken, en ook zeekerlyk veele maaken, belet wierd, en om dat dus het geheele Christenvolk aan de Clergie onderworpen wierd, om zich van hen te moeten laaten leiden, zo als deeze maar wilden, gelyk eertyds in het Heidendom geschied is, 1 Cor. 12: 2.; waar door dan het *Goddelyk Geloof* in een *loutere menschelyke bygeloovigheid* veranderd wierd. Eindelyk, om dat de *Clergie* niet minder, ja zelfs meer dan de *Leeken*, aan dat misbruik van de H. Schrift, van namentlyk verkeerde Leeringen daar uit te trekken, onderworpen was. Ziet Hand. 20: 30.

Dit als vast en onwrikbaar vooruit verondersteld hebbende, is het licht op de boven ingebragte zwarigheden en tegenwerpingen t'antwoorden; want

Aangaande *de eerste*, of *dat de Menschen door meerder kennis maar meer ongelukkig worden*, zo is dezelve ten uitersten vals, en integendeel *kan men zonder kennis niet eens gelukkig zyn*, *noch zyn geluk recht smaaken en genieten: Felices Colonos, sua si bona norint!* En hier van daan komt alleen de ontevredenheid en klagten onder de Menschen over hun eige Staat, waarin ze zig bevinden, om dat ze van de hunne maar het *quaad*, en niet het *goed*, en in die van anderen maar het *goed*, en niet het *quaad* inzien, bedenken en erkennen, daar ze anders zig zouden en konden verblyden in het geen zy *goed* hadden, en dat ze van het *quaad* verschoond waren, het geen andere ondervinden moesten: Een *arme*, by voorbeeld, kan zig verheugen, dat hy *gezond is*, *niet zo*

veel te verantwoorden heeft, *voor nyd*, *quaade naam*, *Dieven en Bedriegers niet te vreezen heeft*, *&c.*, gelyk de Ryke.

Aangaande het zeggen van *Salomo*, *dat in veel Wysheid veel verdriet is*, *&c.*, is de zin daar van geenzins, *dat men by*, *van en door de Wysheid maar verdriet heeft*; want dit stryd tegen de waarheid en ondervinding: *Est enim in scientia veritatisque cognitione in genere voluptas et dulcedo ingens*, betuigt *Cicero*: Maar de zin is veel meer, *dat men de Wysheid niet dan met en na veel moeite*, *leeren*, *onderzoeken*, *ondervinden*, *en dus onder veel verdriet*, *verkrygt*.

Dat verder de kennis en weetenschap de Menschen waanwys zoude maaken en verhoovaerdigen, is ook gantsch valsch. Het is wel waar, dat de Apostel *Paulus* 1 Cor. 8: v. 1 zegt, *dat de kennisse opgeblazen maakt*; maar hy verstaat in der daad niet de *kennisse*, maar *de verbeelding van kennisse*, en dus waarlyk de *onkunde* of *onweetenheid*: Daarom zeker geleerd Bisschop, ik meen *Huetius*, wel zegt: *Non scientia*, *sed ignorantia inflat*. En waarlyk, is het waar, gelyk het dan is, dat *hoe meer een Mensch weet*, *hoe meer leert hy ook*, *dat hy niet en weet*, zo is dit zo verre daar van daan, van hem waanwys en hoovaerdig te maaken; dat het integendeel hem zeer verootmoedigt en leerzaam maakt: *Heu quantum est*, *quod nescimus!* De *waanwysheid* en *styfkoppigheid* heeft meest by de *onweetenheid* plaats, als die niet weet, dat andere voor en neffens hem lang en beeter het geen geweeten hebben, het welke hy alleen meent te weeten, of uitgevonden te hebben: En het is een bewys van de hoovaerdigheid van het Menschelyk herte, dat men van zeker Geleerde leest, die gezegt heeft: *Pereant qui ante nos nostra dixerunt!* Dit is het gemeene gebrek der *Autodidactorum*, of der

geene, die iets uit zig zelfs en zonder onderwys van anderen uitgevonden hebben.

Twisten, Troublen, Wanordres zyn onder de Menschen voor de *Boekdrukkonst* zo wel en noch meer en erger geweest, dan na dezelve.

Men brenge zig maar te binnen de twisten tusschen de *Arianen* en *Athanasianen*; de Oorlogen tussen de *Guelfen* en *Gibellinen*, *Hoekse* en *Cabeljauwse*, &c. Daar is dan wederom niet de *kennisse*, maar gantsch iets anders, en wel *het gebrek van kennis*, schuld aan.

Ik zeide eens tegens een zeker Generaal, die dapper op de Geleerdheid en op de *Geleerden* als op de *verkeerden* schold: *Men moet het uwe Excellentie toestaan, dat ze den geleerden Duivel heel wel kend; maar het was te wenschen, dat ze den dommen Duivel ook zo wel kende!*

Noch verder: Al konnen de Menschen niet wel alle tot eenerlei trap van kennisse komen, zo zien wy evenwel, dat daarom niet *een of weinige alleen ziend*, en al de anderen *blind* zyn en blyven moeten en gehouden worden. Neen! *Mozes* wenscht; *Och dat al het Volk des Heeren mogt propheteeren!* En *Paulus*, *dat alle Menschen*, in kennis namentlyk en deugd, *zo zyn mogten gelyk als hy*; en hy deed zyn best, om *yder Mensch volkomen daar te stellen*, *en dat ze alle mogten geraaken tot eenerlei kennis en geloof*, &c. *Est aliquid prodire tenus, sinon datur ultra.*

Door de *onkunde* eindelyk worden de Menschen zo min beveiligt en zeker gesteld voor het *quaad*, dat ze veel meer daarin en daar door aan alle quaad en aan alle verleiding bloot gesteld zyn: En men is van hunne gehoorzaamheid, onderwerping en opvolging tegen zig niet langer noch verder verzekert; als zo lang men ze leid na hun zin en welbehaagen: Daar integendeel, die waarlyk het *goed* en

quaad

quaad kend en van malkanderen weet t'onderscheiden, en die zyn verpligting ten opzigt van beide verstaat, die zal veel naauwkeuriger en standvastiger het goede opvolgen, en het quaade myden, dan anderen zonder die kennis. Veel Menschen doen ook quaad en worden daarin verhard, eer ze noch weeten, dat het quaad is.

Zomma, het blyft eeuwig vast, *dat God wil*, en dat het ook goed en te wenschen, en van yder een na vermoogen te betrachten is, *dat alle Menschen mogen geholpen worden*; *en dat ze alle tot kennisse der waarheid komen*. Men kan *te veel Geld*, *Eer en Macht hebben*, dat is meer, als men dragen kan en wel weet te gebruiken, *maar nooit te veel oprechte Vrienden*, *noch te veel kennis*: En dient de *Boekdrukkonst* tot het laatste, zo is ze zekerlyk *zeer goed*, welk quaad ook anders by geval en misbruik door dezelve ontstaan mag.

Aangaande nu *het tweede*, of dat wy meer *halfgeleerde*, dan *heelgeleerde Mannen hebben*; zo hebben wy nu evenwel meer *heelgeleerde*, dan te vooren; en het is enkel der *halfgeleerden*, en niet der *Boekdrukkonst*, schuld, dat zy het zyn: en zy maaken niet dat gebruik van de Boeken, het geen zy konden en behoorden daar van te maaken.

Het is waar, *de ondervinding leerd best*, maar het Leergeld komt hier dikwyls ons, en ook wel anderen, duur te staan: Een goed onderwys en eenige voorkennis bewaard ons voor veel vergeefsche moeite en misslagen, en *verlicht* ons in alles grootelyks: Een goede *Theorie* maakt een goede *Praktyk*.

Wat aangaat *ten derde*, *de overgroote menigte van geleerde of gestudeerde Persoonen*, *die zedert de Boekdrukkonst in de Waereld gekomen zyn*; daar is weder-

om

om de schuld niet aan de *Boekdrukkonst*. Men kan door dezelve op zeekere wys en maat geleerd worden, zonder een geleerd en gestudeerd Persoon van Staat en Rang te worden: Ja word zodanig een geleerd Persoon van Professie eens een Koopman, Soldaat, Ambachtsman, &c., zyn geleerdheid komt hem overal te pas, en hy is tot meer dingen bequaam en te gebruiken als een ander.

Zo kon en behoorde men ook die overgroote ménigte van Geleerden op een andere wys te remedieeren, dan met onderdruk- en uitroeying van de *Boekdrukkonst*.

Aangaande *ten vierde*, de *veele onnutte*, *ja schadelyke Boeken*, waar mede nu de Waereld door de *Boekdrukkonst* reeds vervuld is en noch immer meer word; zo is daarop te antwoorden: *Laat het onkruid groeijen, als het maar het goede Graan daarby ook doen kan*. De *Waarheid* heeft nooit te vreezen voor de *Leugen*, noch het *Licht* voor de *Duisternis*, als of dezelve daardoor zouden overweldigt worden: Veelmeer worden ze dan in haar sterkte en kracht zo veel te meer bekend: En die quaad is en worden wil, zal het doch zyn en worden, al waren'er in 't geheel geen Boeken in de Waereld. *Daar zullen en moeten ketteryen in de Waereld zyn, op dat de rechtschaapene openbaar worden.*

Het remedieeren of uitroeijen van zommige dingen heeft God aan zich gehouden, en het is niet alleen te vergeefs, dat Menschen hierin willen en poogen God voor te komen, maar ze hebben'er ook geen dank voor by God, ja veel meer verantwoording en ongenade. Het was te wenschen, dat de Menschen, en voornamentlyk die geene, dewelke aan het bestier van de menschelyke zaaken in Kerk en Staat deel hebben, in het algemeen iets

meer

meer wisten *de Reservatis Dei.* De doortrapte Keizer *Tiberius* heeft reeds gezegt: *Omittenda potius esse prævalida et adulta vitia, quam hoc adsequi, ut palam fieret, quibus flagitiis impares essemus: ------ aliquibus intra animum medendum est.* Het voornemen van Koning *David, die Man naar het herte van God,* om een *Tempel* voor den Allerhoogste te bouwen, was wel in zig zelfs goed en pryslyk, en wierd van *Nathan* daarvoor erkend, evenwel keurde het God zelfs af, en hield dit werk voor een andere tyd en Persoon voor. 2 *Sam.* 7: 1--16. Ziet ook het geen *Christus* in de *Parabel van het onkruit* zegt, *Matth.* 13: 24-30.

Wat eindelyk *ten vyfde, het weeren en niet laaten opkomen van zeekere Konsten,* betreft, zulks heeft maar met recht plaats by zulke Konsten, daar door Wind en Water, of door Beesten, of door weinig Menschen een Werk kan gedaan worden, waar toe anders tot hier toe veel Menschen-handen gebruikt zyn, en die'er hun bestaan en kostwinning van hebben, voornamentlyk zodanige, die men anders tot geen beter werk gebruiken kan: Maar als een Konst aan noch veel meer Menschen werk geeft en verschaft, als van te vooren en ander Konst gedaan heeft; en dat die Konst grootelyks verstrekt tot het algemeene welzyn der Menschen, zien ik daar niet de minste reden, waarom dezelve met eenig recht zoude mogen onderdrukt en de Waereold daarvan berooft worden: Nu hebben wy gezien, dat de *Boekdrukkonst* aan veele duizenden van Menschen meer werk en arbeid verschaft, als de *Schryfkonst* van te vooren gedaan heeft; en datze daarenboven het algemeene welzyn der Menschen grootelyks bevordert; Hoe zou dan het bestaan en welvaaren van eenige honderd-duizend Boeken-

Schry-

Schryvers een genoegzaame reden geweest zyn, om die Konst niet te laaten opkomen, maar dezelve te verbieden en met wetten en straffen t'onderdrukken? Niemand als een vyand van het Menschdom en het menschelyk welzyn zal dit konnen toestaan en goed keuren. Een wyze Overheid zal ook by diergelyken Uitvindingen van Konsten, die geene, dewelke van te vooren hun bestaan van iets hadden, het welk daardoor komt te vervallen, daarom niet laaten gebrek lyden of bedelen gaan, maar hen een bestaan bezorgen, zo lang ze leven, en ze vervolgens laaten uitsterven; en die geene zelfs konnen verpligt worden tot hun onderhoud te contribuëren, dewelke nu van die nieuwe Konst hun bestaan en welvaaren hebben: En ik twyfel niet, dat, als dit by de opkomst der *Boekdrukkonst* geobserveert was geweest, men van geen klagten van en over ledig-gaande en tot de Bedelzak vervallene *Boeken-Schryvers* leezen of iets vinden zoude.

De *Edele Boekdrukkonst* is en blyft dan vry en zuiver van deeze beschuldigingen en lasteringen, en integendeel een geduurige en onophoudelyke *Fontein van heil voor het Menschdom*: En men heeft die Plaatsen en Persoonen in Eeren te houden, waar en van dewelke dezelve ontsprongen is en haare gezondmaakende Wateren door de geheele Waereld voortgevloeit zyn.

Men verheuge zig dan en geve naast GOD, aan de Stad HAERLEM en haaren Burger LAURENS KOSTER de Eer, dat die Konst aldaar en door hem voor omtrent drie-honderd Jaaren 't eerst *uitgevonden*; aan de Stad MENTZ, dat ze vervolgens aldaar grootelyks door GUTTENBERG, FAUST en SCHÖFFER *verbeetert*; en aan STRAATSBURG, dat ze aldaar door MENTELIN noch *vol-*

maak-

maakter voortgebragt, en van die drie Steden door de geheele Waereld *verspreid*, en verder te VENETIEN door JANSON en ALDUS MANUTIUS en eenige verdere Konstenaaren *op den top verheven is*.

Ik zal deeze myne *Verhandeling van de Boekdrukkonst* besluiten met een zinryk *Epigramma* van *Harderius* daar over gemaakt in *Epigrammatum Libro* II. *Epigr*. LXVIII., het welk de Heer *Lesser* in zyn Tractaat *Typographia Jubilans*, in een Medaille vervat, op het Titelblad heeft laaten zetten, zynde van den volgenden inhoud:

Luce beo multos, Doctorum Scripta Virorum
Dum potuere premi, non potuere premi.

Dat is:

Ik bestraal veele en maak hen gelukkig met myn Licht:
Nu de Schriften der geleerde Mannen hebben konnen
gedrukt worden, konnen ze niet onderdrukt worden.

Of met het geen *Ovid*. L. III. *Trist*. *Eleg*. I. van den Tempel van *Apollo*, door Keizer Augustus gesticht, en waarin hy alle Gedenkschriften der Geleerden liet plaatsen, schryft:

Quæque Viri docto veteres fecere noviqué
Pectore, lecturis inspicienda patent.

Al het geen de oude en nieuwe Geleerden schryven,
staat nu aan de Lezers open.

Hier mede wensch ik aan alle myne geëerde Lezers een hertelyk Vaarwel, en aan dit myn Tractaat,

van

van de *Boekdrukkonst* handelende, dat het van hen met vermaak en nutte mag gelezen en waardig geoordeeld zyn, dat het zelfs *gedrukt* is!

En om hen met iets op het einde te vermaaken, zal ik hen een *Raadsel* opgeeven:

Een Boek te maaken, dat noch geschreven, noch gedrukt is, noch desselfs Letteren en Woorden uit eenige zigtbaare Stoffe bestaan, en nochtans wel konnen gezien en gelezen worden?

OPLOSSING.

Daar zal, volgens het verhaal van *Antonius Sanderus in Bibliotheca Belgica Manuscripta*, uitgekomen te *Ryssel* in het Jaar 1644, *Part.* II. pag. I. in het Cabinet van wylen den Prins *Albert Hendric van Lingen* in 't Jaar 1640 een Boek te zien geweest zyn onder de volgende Titel:

Liber Passionis Domini nostri Jesu Christi cum Figuris et Characteribus ex nulla materia compositis, in 8vo.

Dat is:

Een Boek van het Lyden onzes Heeren Jezus Christus, met Figuuren en Letteren uit geen Stoffe bestaande.

Het zelve bestond uit bladeren van Pergament gemaakt, waarin al de trekken van de Letteren, die men anders op het Papier geschreven of gedrukt ziet, met een Penmes fyn uitgesneden waren, zo

dat men alle de woorden, een zwart of anders coulevrd Papier tusschen de bladeren gelegt hebbende, of ze tegen het Licht of tegen den Schaduwe houdende, duidelyk kon leezen. Keizer *Rudolphus II.* heeft voor die Rariteit 11000 Ducaten geboden.

De mooglykheid der zaak blykt van zelfs; en alhoewel een ongeloofelyke Konst, subtiliteit, arbeid en patientie daar toe moet besteed geweest zyn, is daarom het Verhaal niet ongeloofelyk te achten. Wat'er ook van zy, het Raadzel is opgelost. Men kan het Verhaal van dit Boek vinden in *Histoire de l'Imprimerie*, dit 1740 Jaar in den Haag uitgekomen, pag. 9.

BLAD-

BLADWYZER

DER AUTHEUREN EN ZAAKEN, in het voorgaande Tractaat aangehaald en verhandeld.

A.

B.

BLADWYZER.

——— Van

C.

Con-

— Schynt

K.

L.

Ver-

Troiz

EINDE.

DRUKFEILEN, aldus te verbéteren.

Pag.	*Reg.*	*ſtaat:*	*lees:*
5	34	Ὀρδοτυπογραψία.	Ὀρθοτυπογραφία.
6	3	1636	1639
11	2	LACANTII	LACTANTII
15	29	24-19	24-29
26	28	*fama*	*famæ*
33	15	XIV.	XV.
34	20	het	het zelve
35	31	1485	1458
40	22	*van*	*voor*
50	15	1578	1588
62	18	*Exemplair*	*Exemplaires*
63	29	dat wat	dat wat betuigt word
68	13	te brengen	brengen
71	35	*Boucbier*	*Bourchier*
73	5	*dan*	*dat*
85	30	hy op	hy Anno 1575 op
86	8	1578	1588
108	2	*dermaal*	*derdemaal*
114	3	meldende	meldede
118	34	eerſt	eerſte
120	10	pñtis *præſentis*	pttũ *præteritum*
135	24	*commorabatar*	*commorabatur*
136	4	*Impreſſorio*	*Impreſſoriæ*
ibid.	15	XVII.	VII.
ibid.	21	*inſtincta*	*inſtinctu*
143	35	1460	1465
173	3	hem reeds	hem
208	8	*Amboina*	*Batavia*
211	24	*krukkonſt*	*drukkonſt*
236	2	Pro-	de Pro-
ibid.	27	en door	en die door

Deeze Drukfeilen moet de Boekbinder achter het Werk plaatſen.